

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ТОМ I

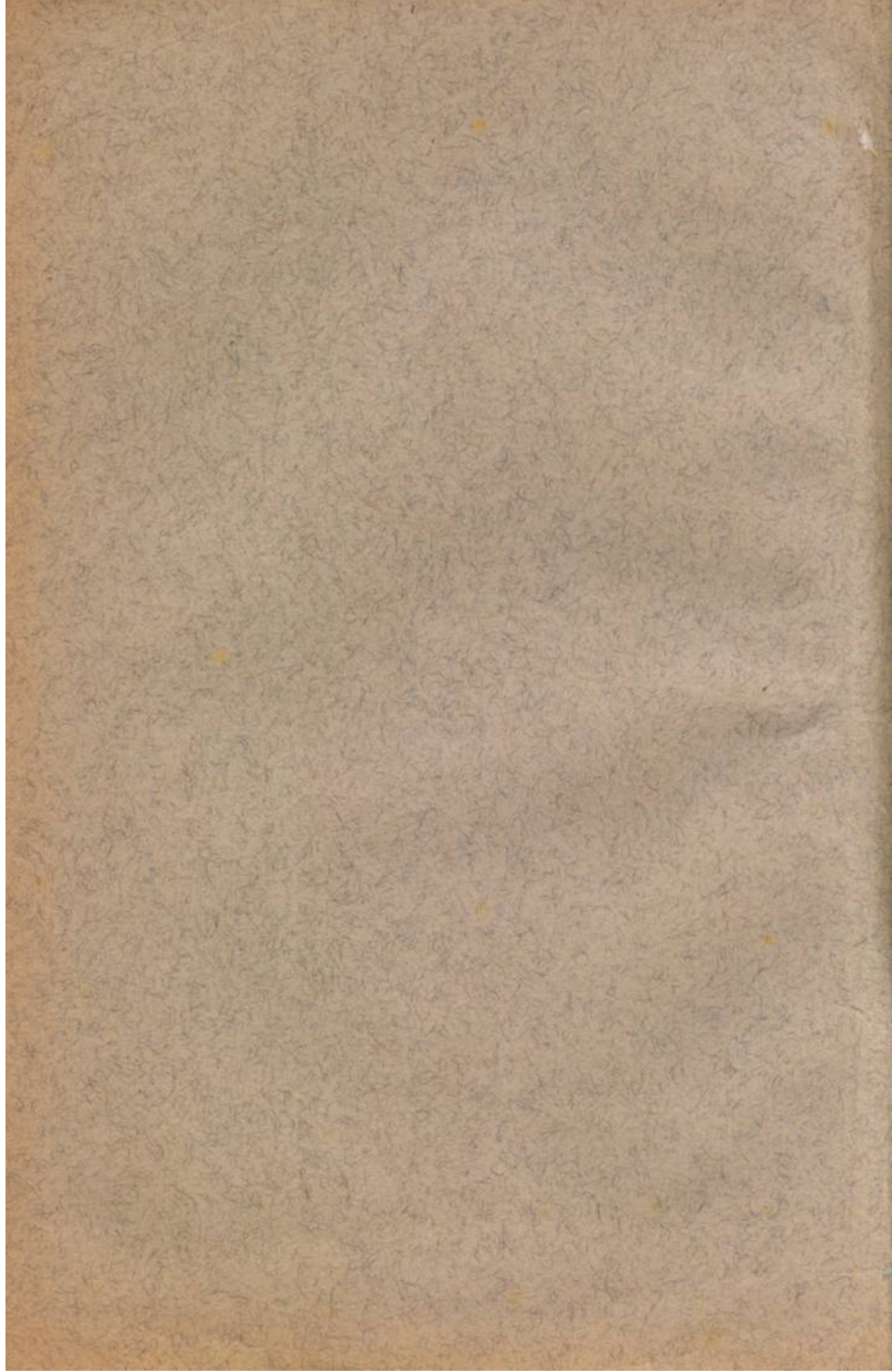
ДО КІНЦЯ XV ВІКУ

(З 53 ІЛЮСТРАЦІЯМИ)

У ЛЬВОВІ 1920

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА”

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ТОМ I

ДО КІНЦЯ XV ВІКУ

(З 53 ІЛЮСТРАЦІЯМИ)

У ЛЬВОВІ 1920

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

ЗАГАЛЬНА БІБМОТЕКА ПРОСВІТИ. Ч. 1.

СЛАВНІЙ ПАМ'ЯТИ НЕВМІРУЩИХ БОРЦІВ
ЗА ЗЄДИНЕНУ, ВІЛЬНУ, САМОСТІЙНУ Й НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ

АВТОР.

Вступні замітки.

1. Україна.

Межі України. Україна обіймає велику частину східної Європи. На півдні спирається вона об величні гори Кавказу з їх підгір'ям і займає ціле північне побережжя Чорного моря аж до дельти Дунаю. Звідсіля йде межа України між Прутом і Дністром, від Чернівців через Кімполонг, а далі попри Сигіт, Мукачів, Ужгород і Пряшів. Західня межа покривається менше-більше з лінією горішнього Попряду — Сяну — горішнього Нарева, північна в двох місцях сильно відхиляється від лінії ріки Припяти, передовсім сильне відхилення бачимо за Дніпром. Далі обхоплює Україна майже в цілості поріччя Десни, цілу Донеччину, середній біг Дону й великі частини басейнів Кубані, Куми й Манича та посувається в своїм культурнім поході на Схід у прикаспійських степах щораз ближче до Каспійського моря.

Сусіди України. На своїх довгих межах сусідує Україна з багатьома народами: в Добруджі з болгарами, турками та греками, далі аж до густого з румунським народом, звідсіль до Ужгорода з мадярами. Решта південної межі припадає на сусідство з словаками. Від Бескидів по Білосток межують з українцями поляки, відсіль аж під Новгород Сіверський найближчий нам долею і недолею з славянських народів білоруський народ, а далі на півночі та від сходу великороси. На сході й полудні сусіднують з українцями кіргізи, грузини, черкеси й татаре.

Скількість українців. Україна займає простір 850 тисяч квадратних кілометрів з населенням 50 мільйонів душ, з чого що найменше 35 і пів мільйона українців. Та тут треба

взяти під увагу, що життя української нації розвивалося серед незвичайно тяжких обставин. Наслідком цього слабші українські елементи лишалися в чужих таборах: московським, польським, мадярським і румунським. З другого боку згадані народи, маючи в своїх руках адміністраційну машину, фальшували статистичні дані в свою користь. Беручи це під увагу, як також те, що природний приріст у нашого народу великий, скількість 35 і пів мільона українців треба підвищити. А дорахувавши до скількості українців на одноцільній українській території ще українських колоністів знад долишньої Волги, Закавказзя, Туркестану, кіргізького пограниччя, зза Байкалу, Зеленого Клину, в Румунії, в північно-американських Злучених Державах, в Канаді, Бразилії й Аргентині, одержимо справжнє число українців не менше 40 до 41 мільонів душ.

Назва. Назва українець, Україна не найстарша. Найдавніша наша назва була просто Русь, а одна людина — русин. Так звалася колись наша Батьківщина — Київщина за часів першої української — київської держави аж до XII віку. А що київська держава обіймала не тільки українські племена, але й білоруські та предків сьгоднішніх великоросів, Київська земля полян передала назву Русь не лиш усім іншим українським землям, але й білоруським і землям теперішніх великоросів. Коли київська держава підупала, в західніх українських землях піднялося могутнє галицько-волинське князівство, що почало уживати титулу „Мала Русь“, щоб показати Київ, що воно вважає себе незгіршим від Київщини.

Тимчасом ті самі причини, що повели за собою упадок київської держави, пособили народженню московського князівства, що почало гуртувати під собою північні, московські землі й їх уважало за Русь. Щоб відрізнити московські землі від українських, греки назвали московську Русь — Велика Росія, а всю українську територію — Мала Росія. Це були книжні назви, бо українські люде й далі називали себе просто русинами. Коли ж в XVII віці Україна дісталася під московське панування, тоді українці, щоб зазначити, що вони є окрема нація від великоросів, котрі називали себе Русю, покинули прадідні назви: Русь, русин і почали звати себе українцями.

Давня це назва, бо на означення Лівобережної України приходить під 1187 роком в Іпатському Літописі, а на означення Правобережної України під 1213 роком. Зразу Україною називалися тільки пограничні землі, що лежали ближче до половців, а потім до татар. За козаччини ця назва поширила всю територію і з правого і з лівого боку Дніпра. А що нова українська література пішла саме з козацької України, назва: Україна, українець — поширилася не тільки на всі українські землі, що опинилися під московським кнутом, але й на ті землі, котрі увійшли в склад давньої Австро-Угорщини. І як колись Наддніпрянина передала свою назву „Мала Русь“ Наддніпрянині, так сьогодні всі українські землі прийняли назву: Україна, українець, український, бо в жилах їх дітей плине та сама кров, що в українців Київської землі й Київа.

2. Племінне походження українського народу.

Арійська раса. Український народ — це член славянської родини й разом з іншими славянськими народами належить до тої індо-європейської або арійської раси, котра через свої духові спосібності дійшла до все-світньо-історичного значіння і є головна носителька сучасної цивілізації. Індоевропейська родина мов обіймає собою більшість мов Європи й деякі мови Азії. Вона розпадається на 10 галузей: індійську, іранську, вірменську, албанську, грецьку, італійську, кельтську, германську, литовську та славянську.

Спільна славянська цивілізація. Від самого виділення з індоевропейської раси були славяне головно хліборобами. Серед них віддавна була поширена годівля худоби. Улюбленим їх заняттям було бджільництво. З збіжжя знали жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, з дерев дуба, липу, явір, бук, вербу, березу і т. д. Мали слова: орати, сіяти, косити, серп, коса, мотика, лопата, віз, гумно, млин, мясо, молоко, овочі, яблуко, груша, вишня, слива, оріх. З напиків знали мід, а вино перейняли від герман. Хліборобство приневолило славян оселитися й побудувати дома, двори, села, а до цього були потрібні: долото, кліщі й сокира. Для оборони служив город, окіп, а зброєю

був лук, стріли, меч тощо. Рахували до тисячі. Знали перші правні поняття, як право, правда, закон і суд. Почитали природу, а небесні явища розбуджували їх фантазію, що творила релігійні міти й уосіблення. Зичливу людам силу називали богом, а незичливу бісом, який по заведенні християнства покрився з поняттям чорта. Широко розвинене патріархальне життя з владою голови родини або по його смерті вибраного старшини витворило з бігом часу племена та в звязку з територіями поселення — землі. Під впливом оборонних, торговельних і державних обставин споріднені племена творили народ з одною спільною мовою.

Коліска славянської спільноти. Навіть в часі славянської спільноти славяне не мали ні єдиної культури, ні єдиної мови, ні належали до тої самої антропологічної раси. Тому й поданий оце коротко рівень цивілізації за часів славянської спільноти різнився в дечім залежно від місця і часу. Для нас цікавий цей рівень цивілізації не тільки тому, що таким робом пізнаємо, що з цивілізації принесли славяне в часі розділу на свої нові місця поселення, але й головню тому, що тепер велике число дослідників визначає територію славянської прародини в доріччях Висли та Дніпра, отже у великій мірі на сьогоднішній українській етнографічній території. Інші учені шукають первісних місць поселення славян далі на півночі, в доріччі Німана й Західньої Двини.

Розчленування славян. Розділ славян на поодинокі народи викликала вандрівка деяких галузей на захід, в доріччя Одри й пізніше Лаби. Повний розпад славян наступив тоді, коли по упадку могутности гунів велика частина славянства рушила при кінці V віку слідом за готами в Подністрове й долішнє Подунавє. Так утворилася західня галузь славянських мов: польська мова з кашубською і полабською, лужицька мова й чесько-словацька група. Те славянство, котре рушило в Подністрове, зайняло правдоподібно також доріччя Прута й Бога. Як подають історики VI віку, воно ділилося на властивих славян і антів, розділених бігом Дністра: на заході сиділи славяне, на сході анти. Відділившия від антів, славяне, предки сьогоднішніх південних славян, рушили на полуднє,

в Мізію і Тракію, та на захід, в Ілірію й Посаве. У віковій боротьбі південні славяне зайняли сливе увесь Балканський півострів і з бігом часу утворили дві держави, що об'єднали дві славянські народності, на сході — болгарську, на заході — сербську. На північ від сербів, у доріччі Сави, осіли хорвати, а ще далі на північ, в басейнах Драви й Мури, відокремилися в нову народність — словінці.

Розселення східних славян. Східні славяне розсіялися в доріччях горішнього й середнього бігу Дністра, Бога та Дніпра. На заході відгородили їх міцні славянські й германські оселі, на Балкан відтяли їм дорогу південні славяне. Через те вони не тільки не покинули басейнів Дністра й Бога, але й посунулися на схід — до Дону, на південний схід — до побережжя Чорного моря і на північний схід, переходячи з дніпрового до річчя в басейни Західньої Двини, Ладозького озера, Волги й Оки. На північ і північний схід сиділи фінські й тюркські племена, з якими треба було зводити довгі літа завзяті бої. Духова перевага славян, вплив східно-славянської мови, а пізніше також вплив принесеного славянами християнства спонукали фінів мирним шляхом розпуститися в славянській течії, яка приплила до їх землі. Однак зливаючися з переможцями та присвоюючи собі мову й віру східних славян, тубільне фінське населення і з свого боку мало вплив на своїх переможців не тільки щодо фізичного типу, але й щодо культурних прикмет, щодо народнього характеру. З того злиття східно-славянського елемента з фінськими й тюркськими племенами витворилися великороси.

3. Українські племена.

Група українських племен. Розселення східних славян відносять учені до VII—VIII вв., коли Україна була під владою хозарів. Цю владу ще не найтяжче відчували наші предки, бо могли далеко поширити свої оселі: захопили увесь басейн Дніпра, хіба з виїмкою найдалі на північ висунених його частин, скріпили свої оселі над Богом та Дністром і усадовилися в чорноморських степах і на морським побережжі. В склад тих племен, котрі, споївшись, витворили українську націю, входили такі: тиверці сиділи коло Чорного моря, уличі між Дніпром і Богом, далі на

північ були поляне, що на сході перейшли за Дніпро й зайняли оселі над Сулою, Пелом і Ворсклою; на північ від полян сиділи з західного боку волиняне, давніше імя котрих було дуліби, а далі на схід від волинян в доріччях лівих допливів Припяти жили деревляне, сьогоднішні поліщуки. На північ від деревлян з лівого боку Дніпра над Десною і Сеймом оселилися сіверяне, найдалі на північ висунене українське плем'я.

Одначе тодішню північну українську межу треба посунути далеко на північ від Деревлянської й Сіверської землі, бо деревляне й сіверяне переходили за Припять і Сож та врїзувалися в землі неукраїнських племен — дреговиців і радимичів. Крім того українська колонізація заволоділа Прикарпаттям і правдоподібно доріччями Прута й Серета.

Рівень цивілізації. Культурний рівень тих давніх українських племен був досить високий. Вони займалися головню хліборобством, яке вповні розвинули; навіть в найменше культурних землях, напр. у деревлян, хліборобство було звичайним заняттям. Збирали сіно; плекали городництво й садівництво. Наслідком того добре розвинені лови, випас худоби й рибальство почали щораз більше відсуватися на другий плян. Займалися годівлею домашніх птахів, а в лісистій полосі велику ролю відгравало бджільництво. З меду робили широкий ужиток: пили його дуже багато, всі — від найбідніших до найбагатших і князів. Не диво, що київський книжник XI в. вкладає в уста Володимира Великого таке крилате слово: „Руси є веселля пити, без цього не можемо жити“. Мід, віск, хутра й риба були головними предметами багатства й торговельного обміну українських земель. Що доторкається ремесел і промислу, обробляли шкіру й волокно, дерево, глину й метал, було відоме теслярство, гончарство й ковальство. Металічні вироби з заліза, міді, бронзу, срібла, навіть з золота, часто стрічаються в українських могилах з часів славянської колонізації.

Літописне оповідання про давні племена. Ось що оповідає наш найдавніший літопис про звичаї українських і інших східно-славянських племен:

Дуліби жили по Бугу, де сьогодні є волинці, а уличі й тиверці сиділи по Богу та Дніпру й прилягали до Дунаю. І була їх велика

сила, бо сиділи по Богу й по Дніпру аж до моря. І їх городи існують і до сьогодні, а називали їх греки Великою Скитією. Мали бо вони свої обичаї і закони своїх батьків і перекази, і кожний мав свій звичай. Поляне бо мали звичай своїх батьків; а мали вони лагідний обичай і соромливість супроти своїх невісток і супроти сестер і супроти своїх матерей, і невістки супроти своїх свекрух і супроти братів мужа мали велику соромливість. І мали весільні звичаї; не приходив жених сам по дівчину, але її приводили увечері, а на другий день приносили те, що давали за нею. А деревляне жили звірським робом, живучи по худоблячому. І вбивали один другого, їли все нечисте, і весіль у них не було, але поривали дівчата у воді. А радимичі й вятичі й сіверяне мали один обичай: жили в лісі, як усяке звіря, їли все нечисте, і були у них розмови про сороміцькі речі перед батьками й перед невістками, і не було у них весіль, лиш ігрища поміж селами. І сходилися на забави, на танці та на всякі бісовські пісні й тут поривали собі жінок, як хто з якою порозумівся. Бо мали по дві й по три жінки. А коли хто вмер, справляли над ним тризну, потім розкладали великий костер, і клали на костер мерця, і спалювали його, а потім збирали кости та вкладали в малу посудину і ставили на стовпі при дорозі, як це й до сьогодні роблять вятичі. Такі обичаї мали й кривичі й інші погане, що не знали божого закону, а самі творили собі закон.

4. Українська народність.

Національна окремішність українців. Розвиток історичного життя українських племен витворив з них одну націю з одною спільною мовою, бо ж мова це одна з найважливіших ознак усякої народности. А що кожда народність це є продукт історичного життя, і мова в її історичнім розвитку тісно звязана з історією того народу, котрий нею говорить. Як продукт історії українці творять окремий етнічний тип, який відрізняється від типів найближче споріднених з ними славянських народів: білорусів і великоросів. Форма черепа, зріст і відношення поодиноких частин тіла до себе визначають окрему будову тіла українця. Своєю народньою вдачею, психологією, складом родинних і суспільних відносин, своїм фольклором і етнографією, формами особистого та громадянського життя український народ відрізняється від усіх інших славянських народів, бо відзначається окремими психофізичними рисами та взагалі багатьома характеристичними окремішностями.

Торговля як чинник сповня. Відокремлення української нації виходить далеко поза межі історії. До

затирання різниць, якими відрізнялися одні українські племена від інших, причинилася дуже в першій мірі торгівля, що розвинулася на нашій території ще на довго перед розселенням славян. Ця торгівля відбувалася в трьох напрямках: на полудне з грецькими містами й Царгородом, на схід і на захід. Повстало кілька торговельних шляхів, найважливішим з котрих був водний шлях Дніпра, „путь із варяг в греки“, як читаємо в нашій найдавнішій літописі. З полудня привозили купці шовкові й інші матерії, шкляні вироби, коріння й полудневі овочі, а вивозили хутра, віск і невільників. На захід ішов шлях через Галицьку землю і Чехію до південної Німеччини. І тут, як і при попереднім торговельнім шляху, українські купці були посередниками в торгівлі осередньої Європи з Візантією і передньою Азією. На схід їздили українські купці над Каспійське море або возили товари на верблюдах до Багдаду.

Київська держава як рішальчий чинник сповня українських племен. Рішальчим чинником сповня українських племен в українську націю було створення першої української держави під проводом Київщини й Київа як столиці. Київ був осередком, де сходилися головні торговельні шляхи й інші другорядні на сході Європи. А що він був збірним пунктом і складом для усього того, що йшло з Наддніпрянщини, тут кипів торговельний і промисловий рух, тут слідом за товарами нагромаджувалися капітали й засоби. В тих часах розвиток торгівлі вів за собою як неминучу необхідність і розвиток військової сили. З огляду на велику небезпеку подорожування тодішній купець ставав zarazом вояком, що з зброєю в руці боронив свої торгівлі. Для охорони торгівлі конче потрібна була військова сила. Не диво, що одно арабське джерело IX в., зазначивши, що одним промислом наших предків була торгівля соболями, написало таке: „Коли у русина родиться син, батько народженого кладе перед дитиною голий меч і говорить: Я не лишу тобі жадного маєтку; ти матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем“.

Серед таких обставин витворився стан багатих купців-вояків, який, поширюючи простір своїх торговельних

зносин, змагав до політичної організації для кращої оборони торговельних інтересів. Ставши вояком, купець осаджувався з своєю дружиною або своїм родом в тій місцевості, котра йому видавалася пригіднішою і безпечнішою. Охороняючи мечем торговельні зносини, купці-воляки покорювали племена, котрі оселилися при торговельних шляхах, і збирали контрибуцію-данину. А що Київ був серцем торговельного руху на сході Європи, він став осередком також військових дружин і княжої влади.

Створення київської держави мало величезний вплив на сповняння українських племен в одну націю. Влада київського князя об'єднала племена, що ворогували давніше між собою, і вони почали жити спільним державним і громадянським життям. Не тільки спільні торговельні інтереси, але й потреба спільних воєнних виправ задля оборони перед спільним ворогом пособляли щораз більшому зближенню українських племен до себе й щораз тіснішому їх спільному життю.

5. Україна та східне славянство.

Русь. У чужих письменників з IX—X вв., в арабів і Константина Пурпурородного, кляса купців-воляків, що мали в своїх руках торгівлю та свою систему торговельних шляхів зв'язали в державну систему, одержала назву Русь, бо таку назву мала Київська земля, огнище купецько-воляцького стану. Київські князі зброєю покорили собі сусідні племена, тому й уся система племен і земель, які входили в склад київської держави, перейняла первісну назву самої Київщини — Русь.

Суперництво півночі з полуднем. Київська держава мала притягаючу силу не тільки для українських племен, але вона набула великого значіння і для варязької, фінської та східно-славянської півночі, що сплавлювала свої товари рікою Дніпром на полудне. Коли київська держава визволилася зпід влади хозарів, тоді стала вона особливо небезпечна для півночі. Для оборони життєвих інтересів північних міст утворився союз північно-східно-славянських племен: словен і кривичів, до которого прилучилися й східні фіни. Щоб могли протиставити українським бойовим силам свої рівносильні організації, цей

протикиївський союз прикликав зза моря варязьких наемників, по поміч яких і пізніше не раз зверталися новгородці, коли їм грозила небезпека від українського полудня. А що й варяги мали свій інтерес в тім, щоб шлях Дніпра не опинився виключно в руках українців, варязький князь повів своїх войовників і північні племена на Київ і заволодів цим городом. Так спільна династія обєднала й український Київ і великоруський Новгород і київська держава обняла не тільки українські землі, але й сколонізовану східними славянами північ і північний схід.

Великороси. Обєднання решти східнього славянства з київською державою під проводом Київа мало велике культурне значіння для півночі. Новгород усіма своїми інтересами тягнув до українського Київа, бо там находив збут для своїх товарів, а з України одержував хліб для себе. Тимчасом безупинно відбувалася колонізація північного сходу східними славянами. В міру обєднання України й решти східнього славянства під владою київської династії цей колонізаційний рух прийняв інший характер. В нім були сильно зацікавлені самі князі: в одних пунктах треба було захистити населення перед нападами ворогів, у другім завоювати нову землю, щоб цим робом поширити торговельний рух і придбати нові землі для данини.

Християнство було тою новою силою, котра дала східнім славянам значну перевагу над тубільними фінами: фінський елемент почав швидко тонути серед східно-славянських колоністів і переймати їх культуру, мову й релігію. Коли ж половці завдяки своєму великому числу, дикости й войовничости з одного боку та завдяки роздробленню київської держави на князівства й боротьбам між князями з другого раз-у-раз руйнували своїми нападами Україну, її населення широкою течією поплило в XII в. в північно-східні землі з їх невдячним ґрунтом і холодним кліматом. Лишали свою урожайну, благословенну країну й відкривали для історичного життя нові краї, куди несли з собою з українського полудня свій культурний, зокрема літературний доробок і свій народній епос — біліни. Останні й заховалися до наших днів тільки на Московщині.

Що більше, на нових місцях поселення переселенці воскрешали імена дорогих для них городів своєї Батьківщини й по аналогії до Переяслава на Україні повстав Переяславль Рязанський і Переяславль Заліський. А що український Переяслав лежить над рікою Трубежом, в обох нових одноіменних містах з'явилися також Трубежі. Появилися в Московщині й інші одноіменні з українськими містами, як Галич, Ярослав, Володимир, Стародуб і т. д., але їх населення вже не було те саме, що в українським Галичі й Переяславі, бо 1) змінилася його мова, приймаючи велику силу чужих елементів, 2) наслідком змішання з фінами наступила також деяка зміна фізичного типу й 3) змінився умовий і моральний склад нового населення. Наслідком злиття переселенців з фінськими й тюркськими елементами витворилися такі сильні окремішності у нового населення, що воно відокремилася в нову народність — великоросів (москалів, москвинів, русских).

Що великороси були окремий народ, ворожий українцям, це відчула Україна дуже швидко. Наслідком того, що широкі хвилі переселенців поплили в XII в. з України в суздальське князівство, найбільше з усіх, воно стало протягом 50 літ одним з найбільше цвітучих. Його столиця Суздаль стала суперницею Києва щодо політичного значіння й щодо зверхньої краси. Тим не обмежилось суперництво Суздаля з Києвом. В 1169 р. війська Андрія Боголюбського взяли Київ не для того, щоб Андрій міг засісти на київському престолі, але щоб понизити та зруйнувати столицю України. Що тяжкий ворог знищив Київ, відчував це наш літописець, коли писав, що такого знищення ще ніколи не бувало в Києві, а чейже за Київ була неодна кривава битва.

Білоруси. Напади східних кочовничих орд на київську державу мали між иншим в наслідку те, що українське населення, котре оселилося за Прип'ятю і в горішнім Подніпров'ю, відпало від українського народу. Українські говори цих земель увійшли в життя тих язикових елементів, котрі здавна зводили боротьбу в межах полоцького та смоленського князівств, — увійшли від XIII в. в творення білоруської мови й народности.

Витворення її стоїть в тіснім звязку з об'єднанням дреговичів і радимичів під литовською владою. Литовська держава була під культурним оглядом білоруська: не тільки білоруська мова була державною мовою литовської Руси, але й білоруські елементи запанували щодо освіти та правових понять. Одначе говорячи про білоруськість тих елементів, треба зробити те застереження, що ця білоруська урядова мова, як і культура, витворилася на українській основі — київської й галицько-волинської держави. Цим і легко пояснити, що культурний вплив білоруської народности обхопив ті східно-славянські землі на північ від Припяти та в доріччі горішнього Дніпра, котрі не попали ще під вплив великоросів.

6. Історична доля і роля України.

Заслуга України для європейської культури. Сумом переймає трагічна та кривава доля України, що лише розмірно короткі періоди свого довговікового історичного життя могла присвятити на таку будову власної культури, яку виробляли західно-європейські народи, захищені грудьми України перед нападами азійських орд диких кочовників. Трагічна історія України на кождім ступні пригадує початкові слова відомої пісні:

„Ой, біда, біда чайці небозі,
що вивела дітки при битій дорозі“.

Ледви видержала Україна рух мадярів IX в., а вже в X в. наперли печеніги, при кінці XI в. почали ослаблювати українську державу своїми нападами половці, а в XIII в. залили українську землю монгольсько-татарські орди. Це не прийшла до себе Україна по татарським лихолітті, а вже при кінці XV в. почала нищити її кримська орда. Безупинні бої з тими степовими ордами це є заслуга українського народу перед історією західно-європейської культури. Україна захистила спокійний розвиток культури західньої Європи, бо об груди її синів розбивалися широкі хвилі кочовничих племен.

Державне життя України. Цієї заслуги й досіль не зрозуміла західня Європа, а найближчі сусіди відразу кинулися на ослаблену безупинними боями Україну, щоб насититися її природними багатствами. Так поступила Суз-

дальщина з київською державою, приведеною до розцвіту за часів Володимира Великого, Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха, так зробили поляки й мадяри з галицько-волинською державою, що зорганізована Романом Великим, дійшла до найвищого розвитку за його сина Данила. Таким робом український народ жив власним державним життям розмірно тільки недовго в найдавнішій добі своєї історії, а в XIV ст. він увійшов у склад чужих держав: Польщі й Литви.

Польського лихоліття нема що й порівнювати з пануванням Литви над українськими землями, бо культурна вищість українців і білорусів, що входили в склад литовської держави, й їх чисельна перевага робили з литовської держави властиво українсько-білоруську державу з такою ж культурою і білоруською урядовою мовою. Одна й друга обставина піддали литовській династії гасло: „ми старовини не рухаємо, а новини не уводимо“. А тому в боротьбі Польщі з Литвою за західню Україну український народ піддержував своїх зукраїнцених або збілорусілих литовських князів. Все таки змагання видістатися і зпід литовської залежності повторялися до початку XVI в., коли старання Глинських підняти Київщину не увінчалися успіхом і провідники змови утікли 1508 р. на московську територію. В люблинській унії з 1569 р. також українські землі, що були під владою Литви, дісталися в польську неволю.

Провідна ідея української нації. На вітер говорив князь Константин Вишневецький, коли, зневолений до присяги грозьбою конфіскати маєтку, сказав перед люблинським соймом в імени українського народу: „Приєднуємося до Польщі яко вільний і свободний народ, бо ми є такий чесний народ, що ніякому народові на світі не дамо першенства над собою“. Люблинська унія стала для української шляхти, котра до того часу була носителькою української державної думки, містком для переходу в ряди ворогів, що політично й економічно гнобили український народ. „Для панства великого, для лакімства нещасного“ українська шляхта виріклася свого народу та спольщилася.

Прапор української державности взяла в свої руки козаччина. Вона пробувала увести в життя провідну ідею

українського народу, яка виявилася у вічовім принципі за княжих часів і в організації національної самооборони, головно церковних братств, за часів польської неволі. Ця ідея признавала та признає рівне політичне право кожній одиниці в суспільности без огляду на стан і народність. Але така висока ідея, як ідея рівности й широкого демократизму, потребує для свого здійснення високого культурного рівня даної суспільности, що вміла б принести великі особисті жертви для цієї ідеї й осягла б незломну внутрішню дисципліну. Цих двох передумов не доставало козащині й тому українська Козацька Республіка, уведена в життя геніяльним полководцем Богданом Хмельницьким, заснітилася як звичайна провінція російської держави, не зважаючи на проби її рятунку з боку знаменитих гетьманів — Петра Дорошенка при помочи Туреччини й Івана Мазепи при помочи Швеції.

Визвольний рух. Але як культурні придбання держави Володимира Великого, Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха, не зважаючи на пізніше татарське та польське лихоліття, були для українців другої половини XVI в. тим огником, з якого вони роздмухали перше могутнє відродження української нації, так і козацькі традиції відіграли таку саму ролю у відношенні до XIX ст. На основі літературної традиції минулих століть виросла на козацькій Україні нова література, яка в Шевченку та його наслідниках прибрала визвольний характер. Вихований на цій літературі й на перейнятих з західньої Європи ідеях ряд поколінь українського народу ставив щораз досяглиші політичні домагання, які на початку XX в. осягнули свій вершок у домаганні суверенности українського народу та зєднаної самостійної й незалежної української держави. Це гасло впхало меч в руки Українському Січовому Війську, воно породило різні політичні організації в часі всесвітньої війни. І не завелися українці в надіях, що їх тюрма — Росія повалиться. Прийшла революція в Росії і з нею надійшли випадки, що довели до створення самостійної Української Народньої Республіки.

Україна й західня Європа. На цілім протязі свого історичного життя Україна жила в близькій стичности з західньою Європою. В добі формування української

київської держави на Україну масово напливав скандинавський елемент. У добі Ярослава Мудрого та за його синів і внуків Україна удержувала дуже широкі династичні звязки з німецькими князівствами й іншими західно-європейськими державами, з якими лучили Україну також живі торговельні зносини. Галицько-волинська держава і під політичним і під культурним оглядом увійшла в круг західно-європейських інтересів. Проводили західні впливи на Україну західно-європейські колонії по містах галицько-волинської держави, стаючи цим робом живими посередниками з європейським Заходом.

Будучи в живій стичности з західньою Європою і в часи литовської та польської влади, Україна разом з західньою Європою — Німеччиною, Італією і почасти Францією, перейшла з деяким опізненням добу італійсько-німецького відродження, німецької реформації та в звязку з нею католицької реакції, а переробляючи нові західні здобутки та впливи, вносила в них оригінальне українське забарвлення. Українська культура й українське мистецтво XVII й XVIII в. аж до упадку автономного ладу України мають західній характер по німецьких, італійських і французьких зразках. Пізніше звязки України з західньою Європою ослабли або порвалися наслідком нівеляційної політики царської Росії супроти національної окремішности українського народу.

7. Українська мова.

Значіння мови для нації. Увесь духовий і матеріальний поступ людства будується на мові, історія якої тісно звязана з політичною долею того народу, котрий нею говорить. Мова це найкращий засіб взаїмних зносин окремих осіб між собою, засіб їх духового обєднання і взаїмного впливу. Без мови нема народности, рідна мова найкраще відбиває в собі думки й почування окремої людини, цілої суспільности, всього народу.

Звязавши первісні групи споріднених племен в один народ, українська мова пособила витворенню в них почуття племінної єдности. Вона від найдавніших часів зберігала в собі зародки будучої української національности. В мові, її історії, розвитку й виробленні відбилися перші

ознаки проявів самостійного духового життя будучого окремого народу.

Розвиток мови. Мова живе, її життя, її власна історія міститься в постійній її зміні: щезають старі звуки, появляються нові й вони змінюються, як і форми слів, синтактичні звороти слів, значіння слів і т. ин. Постійно й поступенно змінюється мова в устах тих, котрі нею говорять. Кожда жива мова розпадається на наріччя, що тим більше різняться одно від другого, чим даліші одна від другої частини народу щодо території, культури, чи під яким иншим оглядом.

Спільні появи української мови XII в. Що торкається української мови, історичні часи не застали вже якоїсь спільної „руської“ мови для українців, великоросів і білоросів. Українська мова відокремилася вже в доісторичній добі при кінці VIII або початку IX в. Відокремлювання трьох мов від себе не спинила ні спільна київська держава, ні спільна християнська віра того самого обряду, ні спільна як для Київа й Галича, так і для Смоленська й Новгороду книжна мова, привезена з Болгарії разом з церковними книгами церковно-славянська мова. Жива українська мова розвивалася своїм шляхом. Правда, поодинокі землі певно виказували деякі різниці в мові, але вже в XII в. вперше розвинулися численні загально-українські появи в мові.

Ось вони:

1) групи *рѣ, лѣ, рь, ль* перейшли в українській мові в *ри, ли, ри, ли*, а у великоруській в *ро, ло, ре, ле* (укр. дріжати = дрозжати); напр. в Житії Сави XIII в. приходиться: яблыко;

2) напівкороткі *і й у* перейшли по співзвучі в *и, у* (він іде, він удовець), за те по самозвучі скоротилися (я йду, я вдовець), а в самостійнім положенні щезли (укр. грати = играти, укр. звольте = извольте);

3) початкові *а, о, у* одержали придих (вона, вулиця, гострий, янгол);

4) групи *кы, гы, лы* перейшли в *ки, ги, ли* з м'якими *к, г, л*; напр. в Галицькій Євангелії з 1144 р. маємо: небесьскімъ;

5) замість *л* в кінці складу з'явилося коротке *ѣ* (воѣк — вовкъ, даѣ — давъ);

6) група співзвук + напівкоротке *и* + *й* перейшла в українській мові, по випадінні напівкороткого *и*, в групу співзвук + *й* (свинийа, свиння; браття, колосся, суддя, грязю, нічю, подружжя, зілля і т. д.);

7) наслідком того, що *ѣ* і *ѵ* перестали вимовлятися, здовжився в українській мові самозвук попереднього складу та здовжені *о*, *ѵ*, *є* перейшли в двозвуки *юо*, *їѵ*, *іє* (дуом — дім = домъ, люод — лід = ледь, пісч — піч = печь).

Теорія Погодіна-Соболевського. Вже в найдавніших пам'ятках української мови зустрічаємо такі написання, як: погибѣль — в Кристинопільськiм Апостолі XII в. На появу цього *ѣ* замість *є* вказав перший Соболевський. Ті пам'ятки, в котрих приходить це так зване нове *ѣ* замість первісного *є*, він признав українськими. Одначе виходячи з погляду, що українська народність і мова є пізнішого походження, він підхопив думку Погодіна, що давнє населення Наддніпрянщини не було українське, тільки що це були предки великоросів; щойно по татарськiм лихолітті прийшли сюди українці з Підкарпаття. З цієї причини відкривши пам'ятники української мови, Соболевський назвав їх галицько-волинськими. Свою гіпотезу доказував тим, що у відомих київських пам'ятках мови нема таких характеристичних для української мови зразків з новим *ѣ* замість первісного *є*. Але цілий ряд учених, істориків і філологів, з найавторитетнішим представником останніх Шахматовим, доказали, що нема причини шукати в X—XI вв. над Дніпром предків великоросів, бо ж великороси є нового походження: це є витвір уже історичної доби. Нема найменшого сумніву, що Київщина й Переяславщина могли бути заселені з початку історичної доби тільки українським племенем, що сиділо взагалі на цілім Подніпровю, по обох берегах Дніпра. Таким робом Соболевському вдалося означити групу не галицько-волинських, а просто українських пам'яток.

Стверджують це українські грамоти XIV—XV вв. Вони показують, що *ѣ* замість *є* в замкнених складах не є виключно галицько-волинська поява, а було в ході на всій території України, не виключаючи Чернігівщини й Сіверщини. Безпосередній висновок з відкриття і дослідів Соболевського — це можливість посунути історію української мови далеко в глиб поза XII в. Коли в XII в. випадіння глухих *ѣ* і *ѵ* викликало в українській мові такі появи, які чужі неукраїнським східно-славянським говорам, це є доказ, що вже в XI в. українська мова жила своїм окремим життям.

Різниці української мови від інших східно-славянських. Дослід українських пам'яток мови XII в. показує, що українська сем'я племен жила вже тоді спільним діалектовим життям. Ця єдність українського народу задержалася ще в XIV в., але в цей пізніший час українська територія значно зменшилася, бо українці втратили горішнє Подніпров'є і Заприп'яття, де повстала нова — білоруська народність. Напад татар перервав можливість колонізаційних рухів на полудне та схід в українського народу й українська мова вступила від другої половини XIII в. в нову добу життя: в ній витворився ряд появ, що відділили її різко від двох інших східно-славянських мов, але були спільні в усіх говорах, які входили в склад української групи.

Щодо звуків такі появи творять:

- 1) отвердіння співзвуків перед самозвуками переднього ряду (пир, день, несете);
- 2) палатальні відтінки звуків *o* і *a* змінилися в чисті *o* й *a* (пшоно, життя);
- 3) група: м'який губний співзвук + самозвук заднього ряду *a* перешла в групу: м'який губний співзвук + *ja* (пять, мясо);
- 4) губні на кінці слова й перед співзвуками в середині його отверділи, лишаючися м'якими тільки перед *j* і перед двозвуками (сім, крої).

На полі морфології сформувалися такі появи:

- 1) поява 2 відм. замість 4 відм. в річевих іменників (війняв можа);
- 2) витиснення окінчення 3 відм. *у* через *оми, ові*;
- 3) заміна 3 відм. однини 7 відм. прикметників і заіменників (синьому, всьому);
- 4) щезнення двійного числа мужеських іменників і перехід його окінчень у деяких умовах на множину (чотирма, всіма);
- 5) витиснення іменних форм прикметників у присудку членами (він живий, він жив);
- 6) перенесення окінчень твердих основ на місце окінчень первісних м'яких основ (землі, полі);
- 7) витиснення окінченням *-мо* інших окінчень 1 ос. множини (дамо);
- 8) витиснення окінченнями *-йте, -ьм* окінчень *-ите, -им* у приказовім способі (ходім);
- 9) поява окінчення *-т'* замість *те* в 2 ос. множини приказового способу (несіть);
- 10) творення будучого часу через додання до дівіменника форм дієслова няти (гратиме);
- 11) поява *дж* замість *ж* в дієсловних формах (ходжу, засиджений);

12) випадіння оківчення *т'* в 3 ос. однини по *є* (несе, навіть носе, але терпить);

13) витиснення *л* і *ч*, що повстали в спільній славянській добі з *є* і *к* в 2 ос. однини приказового способу, через *ж* і *ч* (бережи, печи);

14) поява в дієменнику новотворів на *-ти* замість *-чи* (волокти, лягти, сікти, бігти).

До того треба додати, що з огляду на акаючі говори велико-руської і білоруської мови чистий повноголос (молоко) має тільки українська мова.

Чужі слова в українській мові. Свої нестерті сліди попустили на українській мові всі племінні, міжнародні, суспільно-політичні, економічні й побутові відносини. Лінгвіст сягає в таку минувшину, з якої не маємо історичних документів і в якій археолог безсильний. Більша частина рік і гір і велика частина місцевих назв на Україні мають неславянське походження; вони перейняті від попередніх мешканців. Протягом історичного життя українського народу тривкі сліди попустили в його мові всі народи, зокрема сусіди, з якими він стикався.

Широкою течією приплили до української мови германські слова від готів, пізніше від норманів, укінці від німців. Від готів перейняли славяне узброння і тактику: меч, полк, шолом, корогву і т. д., від них навчилися ставити хижі, від них перейняли пилу, ліки тощо. Від герман перейняли українці й такі слова, як князь, крейда, гвалт, почта, ринок, смакувати, мусіти, рахувати, цегла, дах і т. д. З византійським впливом прийшли на Україну грецькі імена, назви духовних чинів і церковних річей (митрополит, єпископ, дяк, кономарь, притвір, кадило, цвинтар тощо) й багато інших висловів, як: бандура, васильки, вишні, капуста, каторга, кіт, комиш, корабель, корець, костер, криниця, кутя, кухлик, макітра, миска, мята, огірок, паляниця, сак, скеля, скриня і т. д. У своїм суперництві з Візантією за поділ впливів на європейські народи Рим старався ослабити грецькі впливи на Україну; з латинської мови прийшли до нашої: вівтарь, дім, мур, оцет, рожа, цісарь тощо. Ще за славянської спільноти увійшли в нашу мову від тюрксько-туранських племен і персів такі слова, як: багатирь, базар, бог, бурка, господь, господарь, курган, сапаянці, собака, топір, шатро, а від арабів: альманах, атлас, бальсам, ватага, майдан, могорич, харч, шафран. В бою з південно-східними кочовиками: тюрками, гунами, обрами, мадярами, болгарями, хозарами, печенігами й половцями придбав український народ для своєї мови: гарбуз, лоша, опанчу, табор, товар, колонізуючи фінів: коноплю, корж, лемішку, хату, хміль, чміль тощо, а від татарів крім багатьох назв, як Шеремета, ряд таких слів, як: аркан, кабан, калита, каптан, кнут, козак, саранча, табун, чабан, чумак, шаравари. Від турків маємо: бугая, булаву, бунчук, гайдама-

ків, тютюн, яничарів, від чехів: злочин, істоту, гетьмана, загороду тощо, від італійців: палац, шпаду, імпрезу, капелях, капу і т. д., від мадярів: гайдука, бекешу, довбуша тощо. Через богослужбні книжки з їх церковно-славянською мовою дісталося в українську мову багато болгаризмів, через сусідство з поляками досить полонізмів, як через сусідство з білорусами й великоросами маємо багато білорусизмів і москалізмів.

Діалекти й говори. З поширенням зразу литовської, пізніше польської, вкінці московської влади на ті землі, де панували татаре, відбувалася дальша колонізаційна праця південних і південно-західніх українських племен на східних степах. Дальший розвиток живої української мови пішов таким робом, що сьогодні українська мова виказує багато говорів, які розпадаються на дві головні групи, південно-східню й північно-західню. Північно-західня група розпадається на поліські й підляські або північно-українські говори та на карпатські говори. Так само південно-східня група розпадається на дві головні частини: східні або наддніпрянські й західні або посередні говори. Невиразні межі поодиноких говорів і їх груп можна пояснити в дечім тим, що українські племена під напором кочовників почали мусувати й більше на північ висунені з них, як дуліби, бужане й деревляне, мусіли прийняти в себе хвилі більше до полудня звернених волинян, тиверців і уличів або навіть зробити їм місце. Головна різниця північно-західнього й південно-східнього діалекту української мови є та, що замість південно-східнього *i* з первісного *o* й *e* маємо в північнім українським діалекті з карпатськими говорами включно двозвук *uo* або простий самозвук *y, yu* (віл, вуол, вул; ніс (нести), нюос, нюс).

Початки поділу мови на говори та їх групи — діалекти сягають глибокої давнини, часу до XI в. Тоді вони залежали головно від географічного положення українських племен; пізніше до географічного чинника прилучилися неменш немаловажні інші чинники: мусування під напором диких азійських орд, політична приналежність і розвиток колонізації.

8. Справа української літературної мови.

Що таке літературна мова? Від живої мови треба відрізнити поняття літературної мови. Перші основи літе-

ратурної мови дає поява письменности серед даних обставин у межах якогось говору. Коли жива мова в своїм дальшій розвитку дробиться, розпадається на говори, літературна мова зберігає єдність. А коли й бачимо в літературній мові місцевий колорит, це залежить від впливу місцевих говорів живої мови на літературну. Перевага впливу якогось говору, головню наслідком появи в його межах геніяльного письменника, або впливу якогось культурного осередка на літературну мову може змінити її характер, похати її на новий шлях розвитку. Одначе такий вплив відбувається поволі й викликає повільні зміни в літературній мові. З другого боку запримічуємо й таку появу. Освічена частина культурного осередка присвоює собі знання літературної мови й передає її довколишнім говорам.

Церковно-славянська мова як літературна. Живій українській мові не судилося відразу стати органом української літератури. З прийняттям византійського християнства Україна одержала й готову книжню мову, старо-болгарську мову церковних книг. На цій мові разом з богослужбними книгами прийшли на Україну також книжки напів світського або зовсім світського змісту: апокріфи, хроніки й повісти. Тому й легко було церковно-славянській мові стати на Україні, так само пізніше в Московщині й на Білорусі, мовою освічених міських шарів. Одначе в устах українського духовенства ця мова набірала окремого, українського забарвлення. З другого боку мова церкви й духовенства впливала також на маси українського народу, які під впливом церкви й монастиря привикали до слів і висловів церковно-славянської мови та свідомо й несвідомо вносили в живу мову елементи церковно-славянської фонетики, морфології, синтакси й лексики.

Спільна книжна мова для українців і білорусів. Коли в середині XII в. Київ як культурний осередок підупав, його культура перенеслася в нові осередки, передовсім на захід — до Володимира на Волині й до Галича, Луцька, Пинська й Турова, рівночасно до будучих білоруських центрів Смоленська й Полоцька, а крім того й на північ — у Московщину. В усіх тих осередках продовжувалося духове життя, витворене в Києві, але найближчими й най-

властивішими продовжателями київських традицій були Галич і Володимир. За Ростиславичів, Володаря і Данила, сотворено в Галицькій землі сильну політичну організацію, основу другої з ряду української держави — галицько-волинської. Її покорила нова сила, що витворилася в горішнім Подніпров'ю, — литовська держава.

Загальна канцелярійна мова великого князівства литовського спиралася на давню актову мову білоруських земель і мала виключно білоруське забарвлення. Забарвленню цієї актової мови підпала й актова мова українських земель, що належали до литовської держави. Коли ж канцелярійна мова Литви здобула собі сильне право громадянства в українських землях, вона занечистила своїми полонізмами й білорусизмами також українську літературну книжну мову не тільки в українських землях литовської держави, але також в Польщі. Найважливішою білоруською прикметою цієї мови було уживання *e* замість *ѣ* (дѣло = білор. дело, укр. діло). Згодом витворилася наслідком близькості української й білоруської мови, в тих часах далеко більшої ніж сьогодні, „річ руськая“, „мова руськая“ з звуками, спільними білоруським і північно-українським говорам, з виминанням яскравих окремішностей української і білоруської мови. Така книжна мова могла бути легко зрозуміла і українцям і білорусам.

Славяно-українська мова. Зложена з різних і складних діалектичних елементів, ця мова виказувала хитання або в бік білоруських або в бік українських говорів. На українській землі або під пером українця автора до цієї мови вдиралися окремішности української фонетики, невластиві білоруській мові. Так на Україні почала вироблятися чисто українська книжна мова, яку бачимо вже в Пересопницькій Євангелії.

Дальший розвиток книжної української мови відбувся свідомо під впливом граматичної школи. В основу цієї мови увійшла церковно-славянська мова, ускладнена пізнішими впливами південних славянських мов у так званій середно-болгарській редакції. Однак беручи цю основу, український книжник не зрікався і форм живої української мови, зокрема коли вони були подібні до книжної мови, а деколи й зовсім відмінних. Крім змі-

шання церковно-славянських і українських елементів ця мова прийняла ще й чужі їй риси польської мови, підпадаючи разом з нею під вплив латинської складні. Така то штучна мішанина була мовою українського письменства XVII й XVIII вв.

Книжна мова й народ. Доки була на Україні для письменства окрема книжна мова, доти українська мова жила тільки в устах українських народніх мас і тих напівосвічених шарів,⁸ котрих невелика освіта не встигла віддалити від українського народу. Становище народньої мови супроти книжної дуже гарно підхопив Панько Куліш:

„Письменні люде прийшли з землі чужої і принесли инший язик укупі з божим словом, і привели темний люд до нової віри примусом княжим... Ховавсь од їх темний люд із своїми богами, уганяли за ним княжі посланці по нетрах і пущах, руйнуючи стару віру і нахиляючи силоміць до нової; а всеж усіх навернути була не подоба, бо не щирим серцем молились недавні кумирники християнському богові і потай од попів і княжої дружини справляли празники своїм купалам, посвистачам, волосам, перунам і иншим славянським предковичнім богам. Отож природня мова тинялась по лісових застумах укупі з давніми піснями і звичаями, жила з чабанами, з пахарями, з рибалками й пасічниками, а новокована, нібито вища мова княжила в високих будинках і судила суд по городах і селах, і писала книжки і судні грамоти по монастирях...

„І жив простий люд по своїх нивах, по гаях і по оселях, не багато вважаючи, що починається нова вже держава на Україні, не варязька, а литовська... У городах і по монастирях учила, радила, судила й писала новокована, нібито краща мова, а по селах і хуторах співала й розмовляла річ стародавня, правдиво рідна.

„Прилучилась Литва до Польщі, прилучилась і Україна з нею. Позаводила в себе Польща академії, — завелась академія і на Україні, в Києві. Поляки ж вибились помалу ізпід мови латинської і почали вчитись у школах, судити й писати по польськи, а русини, вважаючи письменну свою мову за якусь поважнішу од простої і всякому розумну, занедбали в київських і всяких инших школах співучу мову народню. Учились діти по школах Письма Святого, учились церковних гласів, учились і граматики й реторики і філософії на всіх язиках, тільки байдуже було учителям про ті речі, которі в простих хатах миряне один до одного промовляють, байдуже було про народні співи, которими простий чоловік беседу або себе самого звеселяє й розважає. Бо вчили в тих школах ченці да духовні люде, которі просту мову вважали недостойною про божественне діло глаголати, об високих науках правити, а піснорозповіді народні, яко суєту мирську, зневажали.

„Тимчасом наше просте, правдиво рідне слово не замовкало, бо скільки ні випускали школи в мир людей учених, були ті учені,

що капля в морі, і як там між собою ні базікали по письменськи, а не змогли всього великого миру українського до свого смаку словесного повернути. Велика бо сила в простому народньому слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили — в людських серцях, а не в людському розумі. Те слово серцем люде вимовили, як були ще зовсім темними, як не знали ще ніякого бога, окрім сонця, місяця, огню, води і тим подобних божих див. Те слово розлилось по Україні піснею про радість і горе, про зоряве небо, про любий гай і луги зелені, іще тоді, як не знали люде, що то за письменство і чи є де воно на світі. Пришло до нас письменство з чужого краю з чужою мовою, оповістило мирові, що не гаразд бездушного кумира за бога вважати і од його щасливої долі бажати. Появ їм віри темний люд... Тільки не появ віри наставникам, которі вмовляли його, що не рідною простою, а якоюсь ніби поважнішою мовою треба в тузі і в радості серцем до серця озиватись, або свій розум перед людьми виявляти. Не вмовили його й академики київські, а не то прості дяки по школах. Скільки ні обернулось простих мирян у письменників через ту чужеземну науку, — все те никло в народі, як у морі капля. Писались новокованою мовою книжки по школах, писалось право й папіри по судах, промовляли тою мовою вельможні пани на своїх радах; простий мир кланявся усім їм, яко розумним своїм главам, а в серці, сам того не знаючи, був од усіх їх розумніший: тим і не кидав свого рідного слова, не забував рідної пісні, і од найдавніших давен додержав у пам'яті деякі пісні нерушимо аж до нашого часу...

„Отож за князів варягів було дві мови на Україні: одна церковна, судова, панська; друга сільська, хуторська, щира народня. Настало панування литовське, — теж саме виявилось на Україні, бо визвавши варяги чужих наставників з чужим письменством, помогли їм викувати якийсь середній язик між болгарським і українським народнім, і те письменство, уложивши стародавнє руське право на записях, перейшло до беззаконної Литви, наче який клад. Настало панування польське, — і все дві мови було на Україні, бо писане право ще більш утяглося у ту химерну, суху, ненародно мову, а схоластика по школах розуміла речі тільки головою, а серцем їх не розуміла. Повалили козаки Польщу, да не змогли повалити мертвої польської схоластики на Україні, і сами свої універсали академічним складом, для більшої ніби поваги, писали. А проте пісня, не будши в школі, правдивою поезією по хуторах і селах розлягалась; а проте дума, вирвавшись ізпід письменства, у козацьких таборах до найвищої Гомеричної красоти підіймалась“.

Побіда народньої мови над книжньою. І народня пісня вкінці витиснула штучну книжню мову з її почесного становища, загорнувши його для себе. Рівночасно з першим відродженням української нації наприкінці XVI в. жива українська мова щораз ширшою течією вдиралася в літе-

ратурні твори. Діялося це або під впливом західно-європейських течій, як було це з інтермедіями, доданими до драми Якуба Гаватовича з 1619 р., або під впливом народніх пісень. На останнє вказує опублікування в кількох польських брошурах пісні про козака й Кулину.

Коли Київ став осередком письменства й освіти, ученість стояла звичайно у відворотній пропорції до течії живої мови у вихованців Київо-Могилянської Академії. Одначе у вірші-орації і вірші на громадські теми, пісні, інтермедії, діалоги вспіла продертися така сильна течія живої української мови, що Котляревський, котрий розмежовує нову українську літературу в живій народній мові від давньої літератури в книжній мові, мав ряд своїх попередників у XVIII в.: Митрофана Довгалевського, Юрія Кониського, Танського, Івана Некрашевича, Лобисевича.

Енеїду Котляревського з 1798 р. також друком випередила пісня, що вийшла в Петербурзі 1792 р., а саме Пісня чорноморського військового отамана Антона Головатого, яка починається: Ей, годі нам журитися.

Котляревський довершив звороту у виборі діалекту на літературну мову. Бо коли до нього звичайно виступали в літературній мові північно-західні українські говори, з Енеїдою Котляревського завоювали собі право на літературну мову південно-східні українські говори, з полтавським на першій місці.

9. Усна словесність і письменність.

Слово й мова як творчість. Література народу — це внутрішнє духове життя народу, наскільки воно відбилосся в творах народнього слова, мови. Словом називаємо сполуку звуків, при помочи яких одна людина переказує другій все те, що вона бачить, чує, почуває, бажає, думає. Для первісної людини слова не були, як для нас тепер, тільки знаками, котрі нічого не говорять, себто символами. Такими стали слова наслідком їх частого уживання, наслідком забуття їх первісного поетичного значіння, наслідком зміни самих поглядів народу на ті чи інші явища й факти. Для первісної людини кожде слово було живим вроблиском думки, почування, висловом того вражіння, котре викликували предмети та явища на розум первісної

людини. Мова була повна образів, поетичних метафор, які для первісної людини творили цілий світ живих, реальних істот. Збагачуючи себе словами, народ творив. Поетична, немов живими істотами наповнена мова була першим фактом духової діяльності народу, відбивала в собі ціле початкове духове життя первісної людини, діяльність її розуму, почувань і фантазії, — словом мова стала першим фактом поетичної творчості, першою пам'яткою народної літератури, поезії.

Усна словесність. Слово послужило засобом збереження громадського досвіду в окремих творах, які мають назву словесних. Словесні твори, зразу короткі, потім довші, переказувані з уст до уст, утворили групу творів, яку називаємо усною словесністю. Твори усної словесності протягом багатьох віків переходять з покоління на покоління і записуються щойно тоді, коли серед освічених шарів народу пробудиться зацікавлення минулим. Вихідну точку народної усної творчості творить мітологія народу, яка витворює ту духову атмосферу, в котрій виростають перші пупінки будучої національної літератури: пісні, перекази, народні поетичні казки і ин.

Письменність. В міру того, як життя стало складніше й пам'ять не була в силі зберегти щораз більший громадський досвід, зайшла потреба окремих засобів збереження і передавання досвіду. Цій потребі задоволили письменні знаки. Прикріплені записом, словесні твори могли вже легше зберігатися і передаватися з далеко більшою докладністю і незмінністю ніж при уснім передаванні. Цілість таких творів одержала назву письменности.

З хвилею появи письменности у народу настає різка границя між його давнішою усною словесністю й дальшою письменною літературою. Письменність дуже впливає на дальший хід національної літератури. На ґрунті письменности починає розвиватися і особиста, суб'єктивна творчість. Правда, зразу письменність стає добром тільки невеличкої частини народу, його найкультурніших шарів. Наслідком цього цілість літературної творчості народу немов роздвоюється: поруч усної словесности зароджується і розвивається письменна література.

Серед нормальних обставин історичного життя народу письменна література творить продовження, дальший розвиток усної літератури в найближчій тісній звязку з нею. На Україні не було мови про нормальні обставини історичного життя і письменні шари українського народу ставилися довгі віки не тільки байдужно, але навіть ворожо до народньої усної словесности.

10. Література.

Література в ширшій розумінню. Коли широко брати поняття літератури, вона обіймає цілість словесних творів на мові якогось народу, всю масу творів народнього слова, письма, пізніше друку, всю масу творів поетичних, історичних, філософічних, наукових і т. д., бо все те малює з різних боків духове життя народу, зріст і історію його ідей в його слові, мові. Так в найширшій розумінні слова література обіймає цілість творів людського слова. Одначе з загальної маси всього написаного або надрукованого не все однаково цінне й важне для вивчення духового життя народу. В літературі в широкім розумінні є безліч писань дрібних або спеціальних, словом позбавлених історичної цікавості, стоси сучасної преси, журналів, брошур і маса книжок на найрізномродніші теми, — все те, що має практичну ціль. Тому з літератури в найширшій розумінні відводимо в обсяг справжньої літератури тільки літературні твори в найтіснішій розумінні слова.

Літературний твір. Літературні твори обіймають передовсім широке поле поезії. Поема, пісня, дума, мистецька комедія, роман — все те дає нам естетичну ослоду, моральні вказівки тощо, словом має ідеальні цілі. В поняття ідеалу входять: з теоретичного боку правда, з морального добро, з естетичного краса. Отже змагання написати літературний твір містить в собі змагання письменника втілити в своїм творі засади ідеалу: правди, добра та краси. Одначе цим ще не обмежується відрізнєння літературного твору від нелітературного. Літературний твір мусить відзначатися характером загальности. Чим ширше вибрана тема, чим загальніша ідея твору, тим він більше загально-людський, тим він тривкіший. Між літературними творами першу ролю відіграє поезія. Вона

стоїть в осередку літератури, але не охоплює всієї різноманітності духового життя народу, наскільки останнє відбивається в людським слові.

Три сили душі беруть участь у справжнім літературнім творі: розум, почування і фантазія. Тому до літературних творів зачисляємо не тільки поетичні твори, але взагалі всі такі твори, створені при помочі розуму, почування і фантазії, які в якимсь ступні відбивають в собі духові інтереси суспільства, доби, — які віддають публичну опінію або настрої часу, доби. Висловляючи змагання до ідеалу, письменник хоче звичайно переллати ці змагання на своїх читачів. Таким робом долучається нова прикмета літературного твору: вольовий елемент.

Значіння літератури для нації. Сума літературних творів якогось народу — національна література — найкраще показує нам ідеали та змагання нації або тих чи інших її верховодячих шарів, груп і станів чи то в якійсь окремій добі, чи в цілім ряді історичних діб національного життя. Література — „це немов денник почувань і думок, пережитих народом на довгі шляхи його доісторичного й історичного життя, — наскільки це життя відбилося в творах народнього слова, мови, в філософічнім, релігійнім, поетичнім русі“... „Немов денник приватної особи література народу неначе скриває перед нами душу народу, його затаєні думки й почування, котрими він жив протягом віків, показує нам, що думав і почував народ або окремі його шари в той чи інший момент своєї історії, чим жив і кормився духово, до чого змагав“ — влучно зясовує значіння рідної літератури для народу Архангельський.

Життя нації й її література. Тому, що література безпосередно відбиває внутрішнє життя народу, вона живе й розвивається в тіснім звязку з загальними умовами народнього життя: історичними подіями, які переживає народ, загальним характером доби, ступнем народньої культури, освіти, побутовими окремішностями, різними міжнародніми відносинами та впливами, зовнішніми умовами суспільного життя і політичними, економічними та правними відносинами. Життя впливає на літературу, піддає зміст її творам, підсуває ідеї, впливає на настрої письмен-

ника, словом витискає своє тавро на змісті літературних творів. Залежна від загального ходу національної історії і суспільного розвитку, література підлягає змінам з одного боку, але з другого вона сама дуже впливає на хід історичного життя нації.

Історія літератури. Головним змістом гарної літератури треба вважати людську думку, що тісно спливається з почуванням. Гарна література — це цілість тих творів слова, котрі в живих образах і картинах висловляють усі мистецькі прояви думки-почування якогось народу. Історію літератури назвемо в такому разі науку, що студіює літературні твори в їх генетичній послідовності, досліджує їх мистецькі форми й ідеї. Історія літератури студіює і пояснює факти, вона дає вияснення, як повстав якийсь твір, як означився якийсь напрям, наскільки вірно в літературних творах висловлені настрої доби. Історію літератури нації треба розглядати від найперших початків її як дитинну біографію людини, в котрій тому важні для нас всі малі переживання, що вони вказують на її будучий розвиток. Життя кожної окремої людини це повторення еволюції того народу, до которого належить людина. Все пережите предками протягом багатьох віків культури лишається в спадщині грядучим поколінням.

Історія літератури тісно звязана з історією і філософією, а головню з філологією. Філологія — це кождочасний національний сполучник історії мови, етнографії й історії літератури. З другого боку разом з іншими науками про людину історія літератури входить в історію культури як одна з її складових доктрин. Уся історія все-світньої літератури — це поступенне розкриття зміслу людського життя. В такому розумінні історія літератури — це частина великої історії духа, котру можна назвати філософією.

II. Поділ історії української літератури на доби.

Стара й нова література. Історію української літератури ділимо на три доби: давню, середню і нову. Одначе нову добу, розпочату невмірущим Іваном Котляревським, з народньою мовою як літературною, з новими родами літератури й формами її, з приложенням її до європей-

ського літературного розвитку, можна протиставити тільки давній і середній добі як одній цілості, з їх книжною мовою як літературною, з їх духом і змістом, з причислюванням до історії літератури таких творів, яких не бере під увагу історик нової доби української літератури.

Розмеження давньої і середньої доби. Українську літературу до Котляревського розмежовує кінець XV в. на дві нерівні доби. Перша з них обіймає шість віків, від X до кінця XV в., а друга три століття, від початку XVI до кінця XVIII в. У зв'язку з переважаючими впливами на українську літературу — византійськими впливами в давній добі, а західно-європейськими в середній добі — стоїть і українська книжна літературна мова: церковно-славянська в давній добі й вироблена на церковно-славянській основі з примішками живих говорів і елементами польщини славяно-українська мова в середній добі.

Середня доба має всі прикмети перехідної доби: і в мові тодішніх літературних творів боротьбу живої мови з книжною, і в зв'язку з цим в змісті творів, коли більшості друкованих творів письменства протиставити такі задержані в рукописах літературні твори, як інтермедії, вірші, пісні й писання Некрашевича.

На переломі XV й XVI вв. шукаємо тому розмеження давньої і середньої доби, що на той час припадає багато фактів політичного й культурно-літературного характеру, які мали рішучий вплив на розвиток українського літературного життя. З невдатним заговором Глинського щойно з початку XVI в. покінчилися проби привернення політичної незалежності України. Розшматування її живого тіла між Литвою й Польщею було запечатане. Зносини України з західною Європою стали дуже близькі. На Україну був відкритий шлях для європейських впливів узагалі та зокрема для того умового й релігійного руху, котрий хвилював тоді всією Європою. Цій близькості України до західної Європи й завдячуємо перші кириличні друки церковно-славянських книг з друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові з 1491 р. Правда, друкарь по кількох виданнях мусів утікати на Угорщину перед гнівом ревних польських католиків, але дорога була показана й наслідувачі по двох десятках літ знайшлися.

На переломі XV в. й на порозі XVI в. бачимо сильніший приплив живої української мови в церковно-славянських рукописах і навіть переклади Святого Письма на буцімто народню або зближену до народньої мову (псалтирі, учительні євангелія, Пісня пісень). Під кінець XV в. ясно зазначилося окреме літературне обличчя українських і білоруських земель з одного боку й Московщини з другого, хоч усі ті землі розвивали своє дальше літературне життя на літературних традиціях київської держави. Зв'язок українських і білоруських земель з західньою Європою з одного боку й замкненість в собі Московщини та національний, чисто московський характер її літератури з другого зробили останню українцеві далекою і чужою духом, настроєм і ідеями. Вкінці ще одна річ велить шукати межі двох періодів української літератури на переломі XV в., а саме повстання козаччини при кінці XV в. й рівночасне народження козацького епосу — думи.

Розмеження середньої і нової доби. Коли історики літератури неоднаково розмежовують середній період української літератури від давнього періоду, щодо розмеження нової і середньої доби панує між ними однозгідність. На порозі нової доби ставиться видання перших трьох пісень перелицьованої Вергіліївої Енеїди Івана Котляревського. Таким робом рік 1798 починає третю добу української літератури в живій українській мові.

І хоч щодо матеріялу, тону, мотивів і способу оброблювання предмету Котляревський мав підготований ґрунт попереднім розвитком української літератури, проте він виявив у своїй Енеїді такий великий літературний талант, таке знання української мови, таке знання душі українського народу та його побуту, він влив у свою перелицьовану Енеїду стільки любови до свого народу, що при читанні Енеїди відразу відчуваємо сильний свіжий подув, новий напрям, новий шлях літератури, нову її добу.

Невміруще діло Івана Котляревського та могутні наслідки живих творів у ріднім слові для української нації поетично змалював Михайло Старицький у віршу *На спомин Котляревського* :

Повстав ратай слова, наш славний співець,
дав струни нові тій бандурі, —

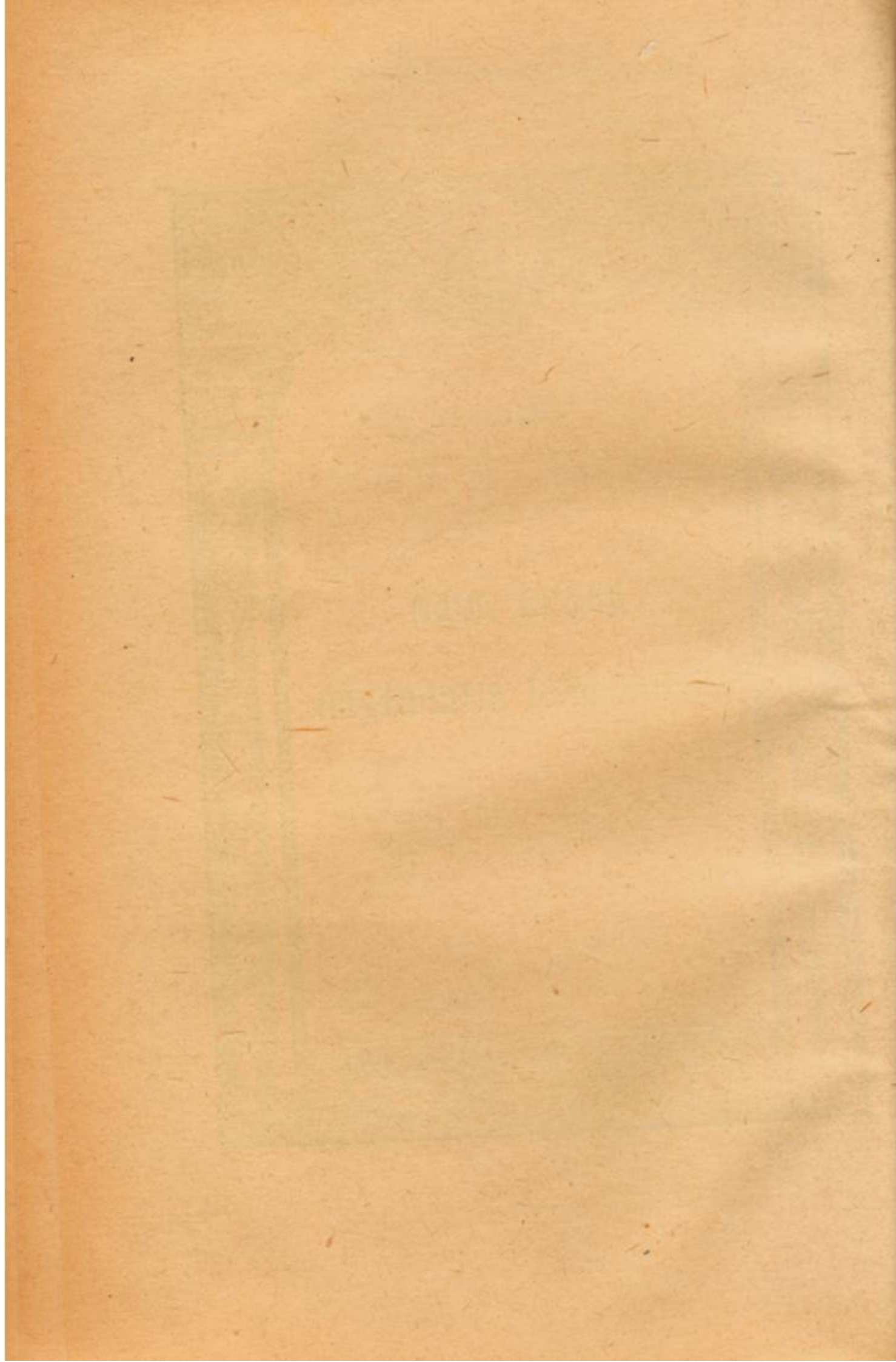
і пісня по краю з кінця у кінець
знялась серед посвисту бурі,
збудила другі голоси і гуртом
зложився величний псаом.

Як сонце у надрах і моря й землі
пробуджує твори живущі,
так ріднеє слово у рідній землі
викликає сили немрущі;
скриляє воно і еднає братів, —
і падають скви рабів.

ДАВНЯ ДОБА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основи давньої доби української літератури.

I. Християнство.

Полюса літератури на Україні. Як у всіх інших славянських народів, так і в українського прийняття християнства творить zarazом і початок письменства. Християнство принесло з собою на Україну новий світогляд, замкнений у великим числі словесних пам'яток. Таким робом разом з християнством появилася на Україні й письменність і література, в якій найкраще відбився християнський світогляд.

Як у всіх інших славянських народів, так і в українського не було письменности перед прийняттям християнства. Тому християнство, приносячи письменність на Україну, було в силі витиснути на ній своє виразне тавро; звідсіль походить переважний духовний характер найдавнішого українського письменства.

З християнством і письменством прийшла на Україну нова культура. Тут вона зустрілася з нижчою, місцевою, і увійшла в довгу й завзяту боротьбу з нею. Протягом цієї боротьби християнська культура придавила або перетворила місцеву й сама поволі підпала змінам в залежності від ґрунту, де хотіла закорінитися.

Легенда про св. Андрія. На порозі історії заведення християнства на Україні зустрічаємо легенду про проповідь апостола Андрія на київських горах. Такі легенди мають усі народи про початки своєї церковної і державної історії. Наша легенда безумовно українського походження; зберіг її наш Початковий Літопис. Вона оповідає, що з Греції йшов шлях через Україну Дніпром і далі на пів-

ніч до Балтійського моря, до варягів, а звідти морем до Риму. Проповідуючи Христову віру на чорноморським побережжі, апостол Андрій прийшов раз з Синопу до Херсону Таврійського або Корсуня, де довідався, що недалеко знаходиться гирло Дніпра. Він бажав дістатися до Риму й вибрався над гирло Дніпра, щоб на його хвилях вирушити в дальшу дорогу. Коли на байдаках плів у товаристві своїх учеників вгору Дніпром, раз випадково задержався на нічліг при березі під горами, на яких опісля побудували Київ. Уставши на другий день вранці, апостол вказав своїм ученикам на гори та сказав: „Чи бачите ті гори? Погляньте, бо на цих горах засіяє ласка божа, на них буде побудоване велике місто й Бог виставить на них багато церков“. Потім апостол вийшов на гори, поблагословив їх, помолився і поставив хрест на тій горі, де пізніше заснували місто.

До цього місця легенда має на цілі прославлення Київа. Її продовження й закінчення не вільне від гумористичного елемента. Вона висміює великоруський Новгород з його лазнями, про які в такому самому тоні оповідає св. Андрій в Римі, осягнувши ціль своєї подорожі. Оповідуючи як про щось можливе про неприродну й неправдоподібну подорож св. Андрія з Корсуня через східню Славянщину до Скандинавії й далі морем до Риму, українська легенда хоче доказати, що українське християнство має свій початок так само від апостолів, як інші церкви, котрі цим хваляться. Правда, апостоли не завели самі християнства на Україні, але один з них, св. Андрій, відвідав і поблагословив нашу рідну землю.

Прийняття християнства. Легендарним матеріалом оповиті також початки християнства на Україні за історичних часів. Згадати б напр. легенди про хрещення св. Ольги в Царгороді, про те, що до Володимира Великого приходили послы від різних народів і предкладали йому прийняти їх віру, або про те, що Володимир послав своїх послів, щоб на місці оглянули різні віри. До речі — оповідання з послами по всякій правдоподібності грецького походження; воно має на цілі доказати, що українці вибрали найкращу віру.

Переходячи від легендарного на науковий ґрунт, треба сказати, що про поширення християнства в українських землях в доісторичних часах не знаємо нічого певного. Деякі учені припускають, що тоді християнство поширювалося від греків між двома українськими племенами: тиверцями й уличами, які жили над долішнім Дністром і від Дністра до долішнього Дунаю. Менше правдоподібно річ, що воно поширювалося між київськими полянами в доісторичних часах. По заснуванні київської держави на службу великих князів з'явилися варяги-християне. За Ігоря було їх так багато в Києві, що вони утворили з себе цілу релігійну громаду, побудували церкви й подбали про священників. Варяги почали проповідувати християнство між князями та їх оточенням і навернули на Христову віру Ігоря та його жінку Ольгу. В договорі Ігоря з греками з 945 р. згадується церква Іллі в Києві; в ній українські християне зложили присягу при робленні договору. Цей факт показує, що вже за Ігоря християнство здобуло собі признання київського поганського уряду й вибороло собі рівноправність з поганською релігією.

Таким робом хрещення Володимира з 988 р. це тільки символ хрещення усїєї України, важний і урочистий масовий акт, що притїмив собою попередні поодинокі переходи на християнство. Володимир Великий вів переговори з Византією в справі прийняття такої форми християнства, яка не грозила б політичною залежністю. Коли переговори з греками розбилися, він звернувся в цїй справі до болгарської держави Самуїла. Остання мала тоді свій власний охридський патріярхат і могла предложити лекші умовини Володимирові ніж Византія. Тодішні українсько-болгарські взаємини потверджуються християнськими іменами тих дітей Володимира Великого, котрі вродилися уже по його хрещенні. Борис і Гліб одержали при хрещенні імена Романа й Давида, Романа — в честь болгарського царя Романа, і Давида — в честь його старшого брата Самуїла. Бодай таке говорить нова гіпотеза.

Постановивши прийняти сам християнство, Володимир Великий задумав навернути на Христову віру й цілу свою державу. Піддавав йому це його обовязок як новонаверненого християнина й дійсна державна необхідність дикту-

вала це йому як голові держави. З причини недостачі проповідників нової віри довершував він великого діла поступово. В міру того, скільки найшлося болгарських і грецьких духовників на Україні, він приступив до охрещення киян і населення інших центрів київської держави, а потім і місцевостей, далі положених від Києва, й інших осередків.

2. Два типи християнства.

Західне або римське християнство. В часах, коли християнство прийшло на Україну, воно не було вже одноцільне, але під впливом різних культурно-історичних обставин розпалося на два типи: східне або грецьке й західне або римське. Причини цього розділу треба шукати в розпаді спільної європейської культури ще в давніх часах на дві частини: західню, з її осередком Римом, і східню, з її центром зразу Атенами, пізніше Царгородом. Адрійське море розмежовувало обидві частини.

В основу західнього християнства лягла римська культура з латинською мовою. На його чолі стояв папа, що уважав себе самотнім справжнім головою усього християнства. Західне християнство поширилося на всі ті держави, котрі повстали на руїнах бувшої римської держави. Вироблена за римських часів єдність політичної влади перейшла на духовну владу під проводом папи в Римі. А що окремі держави, які повстали з руїн римської імперії, були перейняті спільними римськими традиціями, легко прийшлося Римові як осередкові західнього християнства довести до релігійної єдності цих держав. Ця релігійна єдність заступила тепер давніше державно-політичне об'єднання.

Однак в міру того, як римська церква поширювалася в західно-європейських державах, до головної основи західнього християнства — римської культури прилучався світогляд тих романських і германських народів, серед котрих поширилося західне християнство.

Східне або грецьке християнство. Наслідком такого процесу західне християнство ставало щораз складнішим і тим самим щораз більше віддалялося від східнього або грецького християнства. В основу цього останнього увій-

шла східня, грецька культура з грецькою мовою, з великими багатствами давньої грецької та східньої культури. Східнє християнство не признавало проводу папи над усім християнством, навпаки було тої гадки, що воно само найчистіше зберігло всесвітні засади первісного християнства.

Відношення між церквою і державою тут уложилось инакше. Протягом віків церковна влада підчинилася тут поволі державній. Вкінці залежність духовних властей від світських стала така велика, що із зміною цісарів Візантії змінялися її патріярхи, а патріярх, вигідний одному імператорові, не міг полишитися на своїм місці за його наслідника. Таким робом у Візантії витворився тісний союз між державною і церковною владою. В цім союзі світська влада мала рішучу перевагу над церковною. Та з другого боку й церковна влада мала з цього користь. Спираючися на владу цісаря і на тісні звязки з окремими східніми християнськими церквами, византійський патріярх уважав себе вищим від папи й одиноким справжнім представником всесвітньої християнської церкви.

Словом — під впливом різних обставин і умовин зложився зовсім инший характер східнього християнства, як західнього. Цей характер став тим відмінніший, що грецька основа византійського християнства прийняла в себе світогляд Сходу й тих народів, серед котрих поширилося византійське християнство.

Византійська культура. Україна прийняла східній тип християнства й тим самим пристала до византійської культури та заявила свою приналежність до східнього світу. Яка ж була це культура, котру могло дати Україні византійське християнство? В X ст., коли Україна прийняла християнство, Візантія щойно пережила свою блискучу добу. Під культурним оглядом стояла вона високо, навіть мала перевагу над західньою Європою. Византійська християнська культура й література продовжала та перетравлювала дуже багаті засоби давньої греко-римської культури й літератури, перших часів християнства та старовинної культури азійського Сходу. Находячися в осередку середньовічної культури між Європою, Азією й Африкою, Візантія стала посередницею між Азією й Європою. Тому

вивозячи свої вироби на північ шляхом „із варяг в греки“, Візантія не тільки познайомлювала Україну з власною культурою і літературою, але й передавала східні мотиви українському письменству й українській усній словесності. Одну несимпатичну рису, хоч і спільну західньому християнству, мала візантійська християнська література; вона рішуче відкидала не тільки всяку іншу нехристиянську літературу без огляду на її зміст, але навіть християнську західню, хоч була вже децю ласкавіша для неї. В найкращім разі перетравлювала чужу літературу як матеріал для своїх цілей.

Ця риса нетолеранції супротив якогось іншого письменства у візантійській літературі поясняє нам, чому так слабо відбилася поганська українська усна творчість в нашім найдавнішій письменстві. Не признаючи чужого національного світогляду, східне християнство накидало всім народам, наверненим на нього, візантійський світогляд. Була це перерібка жидівсько-християнського світогляду, сполучена з пробою примирення його з деякими вислідами давньої грецької науково-філософичної думки.

3. Народини церковно-славянської літератури.

Зародок славянської літератури. Візантійський вплив доходив на Україну не тільки безпосередно, але ще в більшій мірі посередно — через Південну Славянщину. У славян появилася християнство в IX і X вв., себто тоді, коли різниця між обома типами християнства, східнім і західнім, стала така велика, що близьким видавався їх повний розрив. Найперше появилася християнство на тих землях, де стикалися з собою західній—латинський і східній—грецький світи, в першій мірі у західніх славян: моравян, чехів і предків сьогоднішніх словінців.

Славянська письменність і література зародилася шляхом боротьби за славян між Візантією і західніми католиками. Її підвалиною стала епохальна діяльність геніальних братів Кирила й Методія. Їх обох вислала Візантія з проповідю християнства до Моравії й Панонії, князі яких звернулися в тій справі з проханням до Царгороду 862 р. Моравія й Панонія об'єднали славянські племена на території сьогоднішньої Чесько-словацької Республіки

й далі аж до берегів долішнього Дунаю, де межували болгаре. Вони вибороли собі незалежність від німців і в зближенні до Візантії шукали опори проти політичних і германізаційних зазіхань, з якими виступали проти них колишні німецькі васали.

Походження і освіта Кирила й Методія. В намірах Моравії й Панонії відограла велику ролю болгарська мова, зрозуміла для західних славян, бо різниця між їх мовами й болгарською була тоді не така велика, як тепер. Болгаре жили також в Македонії аж по Солунь з його мішаним болгарським і грецьким населенням, що знало ці обидві мови. Звідсіля і зрозуміле знання болгарської мови у синів високого урядника в Солуні Льва: Кирила (світське ім'я Константин, 827—869) і старшого від нього Методія. Останній одержав домову освіту та вступив до військової служби. По кільканадцятьох літах покинув її й постригся в черці в однім з грецьких монастирів у Малій Азії. Молодший уже в дитинстві звернув на себе увагу своїми великими здібностями. Задля них дістався до придворної школи в Царгороді, де вчився разом з царевичем Михайлом. Саме тоді утворився під проводом знаменитого ученого Фотія гурток освічених людей в Царгороді, що студіювали твори отців церкви та грецьких і римських письменників. Під провід Фотія дістався і Кирило, що дуже пильно віддався літературним, філософічним і математичним студіям. Хоч мав відкрити перед собою блискучу кар'єру, все таки не пішов тим шляхом; високий ідеал християнства, справжній порив до апостольства велів йому висвятитися на священника й стати бібліотекарем при церкві св. Софії, а пізніше вступити до монастиря. На вперті прохання приятелів покинув його й вернув до Царгороду, де став учителем філософії; тому й одержав у потомства назву Філософа. В Царгороді взяв участь у спорах з іконоборцями й магомеданами. Потім відбув подорож до Малої Азії, де познайомився і з магомеданством і з перекладами Св. Письма та богослужбних книг на сирійську мову.

Солунські браття на сьогоднішній українській етнографічній території. Коло 858 р. приїхало до Царгороду посольство від хозарів з проханням прислати їм ученого

богослова. Цісарь Михайло III і патріярх Фотій вислали туди обох солунських братів. В дорозі задержався Кирило в Корсуні недалеко Севастополя і студіював жидівську мову. Панонські житія солунських братів оповідають, що

Фреска монастиря св. Кирила: Святий Кирило проповідує праву віру.

Кирило найшов там Євангеліє і Псалтирю, писані „руськими буквами“, та стрінув людину, що говорила „руською мовою“. Кирило почав з ним розмову й досить швидко присвоїв собі „руську мову“. Потім зайнявся її граматичним дослідом, порівнюючи її букви, самозвуки та співзвуки з своєю мовою, і швидко почав читати „руською мовою“ та пояснити прочитане.

Більшість учених бачить в особі „руської людини“, яку Кирило зустрів у Корсуні, варяга або гота. Припустити доволі розвинену письменність в українців, тим більше в інших східних славян, перед заведенням християнства не дозволяє факт, що не маємо її сліду до кінця X в., коли у нас появилася кирилиця. Все таки ця вістка догоджувала національній амбіції. В Палей маємо ще такий додаток до цієї вістки: „І хай буде відомо всім народам і всім людям, що руська мова ні звідки не прийняла цієї святої віри, й руське письмо ніким не показане, тільки самим Богом Вседержителем... І руське письмо явилось Богом дане в Корсуні русинові, а від нього навчився філософ Константин. Тойже муж русин був благовірний, постом і чеснотою приєднався до чистої віри, і він один з руської мови явився насамперед християнином, і не відомо нікому, звідкіля це“. Такий висновок зробив українець з слів панонського житія. Не підозрівав, що ці

слова життя могли появитися просто на доказ філологічного таланту Кирила, як що взагалі ці слова не є пізніша вставка на українським чи східно-славянським ґрунті.

Славянська азбука. Проповідь між хозарами (між гирлами Дону й Волги) була для обох братів практичним підготовленням до праці, яка ждала їх в Панонії й Моравії по їх повороті від хозарів до Риму. Славяне тих земель

Мініатюра з Радивилівського списка літопису до оповідання про винайдення славянських букв Методієм і Константином.

прийняли вже християнську віру від німецьких і італійських місіонарів. Тому богослуження відбувалося у них на незрозумілій їм латинській мові. Для успішної пропаганди браття задумали дати їм християнське богослуження і Св. Письмо в славянській мові. Думали, що мова західніх

А. Ф. Б. Ш. В. Ч. Г. Ц. Д. З. Е. Ж. З. О. И. Т. І. С. Т. К. Р.
Л. Ф. М. Ч. Н. Р. О. Э. П. Р. Р. Ъ. С. Ъ. Т. Ш. У. Ф. Ф. Х. Ъ.
Ц. Ч. Ч. Ш. Ш. Ш. Ж. Ъ. Ъ. Ж. Ъ. Э. Э. Э. Т. Ъ. А. Ю. Р. Я. А.

Ключ до глаголиці.

славян таж сама, що болгарська. Отже постановили передати найважливіші богослужбні тексти на ту ж мову.

Треба було передовсім утворити славянську азбуку, чого й довершив Кирило 863 р. Це була кирилиця. З тридцятьвосьми букв цієї азбуки двадцять чотири запозичив Кирило з грецького уставного, так званого „літургічного“

письма, що його греки уживали тоді для богослужбних книжок. З решти букв деякі пригадують східні азбуки, як напр. букви ц, ч, ш, щ мають без сумніву звязок з буквами жидівської азбуки.

Частина учених думає, що Кирило винайшов не кирилицю, а глаголицю; вона повстала через перероблення грецького скоропису.

Переклад Св. Письма. Уложивши азбуку, Кирило піднявся перекладу того, що уважав найнеобхіднішим для своєї цілі, отже головних молитв, ектеній, богослужбного Євангелія, Апостола й Паримійника. Ці переклади давали можливість відправляти богослуження на славянській мові. Крім того браття переложили Псалтирю і може дещо з церковних правил так званого Номоканона Івана Схоластика. Таким робом Кирило й Methodій положили основи під славянське письменство на тодішній болгарській, пізнішій церковно-славянській мові.

Діяльність у Панонії й Моравії. Обидва брати знаменито доповнялися в новій праці. З них Кирило був талановитіший і більше освічений, не тільки в теології, але й загально. Перейнятий високим ідеалізмом, Кирило щиро й гаряче віддався улюбленій праці, а Methodій, менше талановитий і менше освічений, за те з більшим практичним змістом ніж у брата, вмів переводити в діло те, що задумав Кирило.

Особисті прикмети проповідників, їх місіонарський досвід і славянське богослуження — все те було запорукою гарних успіхів праці Кирила й Methodія. Християнство швидко почало поширюватися в Панонії й Моравії. Занепокоївся цим Рим. Уважав, що поширюючи свій вплив на західних славян, Византия вдирається в ту сферу, котра належала під юрисдикцію Риму. На зазив папи вибрався Кирило з братом до Риму, щоб пояснити перед ним ті обвинувачення, котрі посипалися на обох братів з боку місцевого католицького духовенства. Та коли брати були ще в дорозі до Риму, помер папа, що був противником Кирила та славянського богослуження. Його наслідник подивився на справу іншими очима та признав славянське богослуження.

Для дальшої праці вернувся до Моравії тільки Методій, іменованій папою моравським архієпископом. Кирило вмер в Римі, де й поховали його. Обставини теперішньої праці Методія стали дуже тяжкі. Рим швидко змінив своє становище й політику супроти Моравії. Правда, не переслідував Методія відкрито, але заохотив місцеве католицьке духовенство вести з ним безоглядну боротьбу. Методій пересидів навіть кілька літ у в'язниці й, ослаблений боротьбою, умер 885 р. Обидвох їх православна церква признала святыми.

Упадок східнього християнства серед західніх славян. Назначений наслідником Методія моравянин Горазд не був прийнятий і в рік по смерті Методія найближчі його ученики в оточенні вояків мусіли опустити Моравію й Панонію. Більша частина з них дісталася через Білгород до Болгарії, де їх сердешно прийняв царь Борис-Михайло. Інші вирушили до Сербії й Хорватії. Таким робом рознесли вони справу святих солунських братів по всьому славянському полудні.

Дальші ученики Методія лишилися в Моравії та продовжували діло попередників аж до упадку моравської держави під напором сусідів. Вони саме позіставили по собі літературно-написані панонські житія солунських братів, основні джерела відомостей про життя і діяльність Кирила й Методія. Їм приписують також уложення церковних служб Кирилові й Методієві на зразок подібних служб грецької церкви.

Довго велася боротьба за славянську мову в богослуженні. Коло 150 літ вона вдержалася в Моравії і Панонії, опісля в чеській Празі у вишеградському замку почала „цвісти славно наука славянської мови“. Там одержав свою освіту св. Прокіп. По нім прихильники церковно-славянської мови в богослуженні мусіли опустити Чехію. Їм завдячуємо два оповідання про св. Вячеслава Чеського й переклад Бесід на Євангеліє папи Григорія Великого.

Те, що написано церковно-славянською мовою в Моравії й Чехії, у великій частині перейшло до католиків хорватів і православних сербів та болгар.

4. Болгарська література.

Ученики Методія в Болгарії Приневолені опустити Панонію і Моравію, найближчі ученики Методія перенесли свою діяльність до Болгарії, де радо прийняв їх царь Борис. Болгаре — кочовничий народ тюркського походження; завоювавши тубільне славянське населення, болгаре самі зславянчилися і заложили свою державу ще в другій половині VII в. Коло 865 р. прийняли вони за царя Бориса християнську віру з Візантії з грецьким духовенством і богослуженням. Побоюючися слідом за культурною перевагою Візантії і політичної, болгарський цар пробував звязати болгарську церкву з західньою, але його зусилля не повелися.

З тим більшою радістю прийняв Борис моравських вигнанців: Горазда, Климента, Саву, Наума й Ангеларія. Вони принесли туди славянське богослуження в противагу грецьким впливам на болгарів. Завдяки їх праці запанувало в Болгарії вповні славянське письменство. Їх писання докінчили вироблення офіційної форми церковно-славянської мови й письма.

Золотий вік Симеона Ученики Методія забралися з такою пильністю до праці, що вже за Борисового наслідника Симеона (893—927) наступила золота доба болгарської літератури. Симеон жив у молодости як закладник при византійським дворі. Там одержав гарну освіту, вивчився добре грецької мови й риторики. А коли вступив на трон, доложив усіх зусиль, щоб під культурним оглядом зрівняти болгарів з греками. Тому щиро опікувався літературою і сам брав участь у ній, заснував бібліотеку й зібрав коло себе гурток перекладчиків, правдоподібно під проводом Івана Ексарха. Тут перекладалися з грецької мови на болгарську писання византійської літератури. Звідсіль виходили поручення в справі перекладів намічених писань до тих учеників Методія, котрі жили далі від столиці або й поза межами Болгарії. Симеон винагороджував перекладчиків за їх працю і добував для них найпоправніші списки.

Перекладне письменство. Не всі перекладчики знали однаково добре мову, на яку перекладали, себто болгар-

ську, та з якої перекладали, себто грецьку. Крім того вони жили в різних місцевостях Болгарії і навіть поза її межами. Звідсіль походить різниця в їх перекладах. Найбільше число перекладів довершив гурток при Симеоні. Число перекладених творів на церковно-славянську мову було при кінці X в. дуже велике. В кращім або новім перекладі появилoся Святе Письмо. Для ліпшого зрозуміння його переложено ряд толковань. З церковних співів і молитв переложено сливе всі ті, котрі були в уживанні византійської церкви, а крім того й деякі толковання на них. В дуже великім числі поперекладано твори церковної проповіді та християнських поучень. І так переложено оригінальні, перероблені й наслідовані слова Івана Золотоустого, що їх частина містилася в збірниках: Учительне Євангеліє, Златоструй й Андріятіс, — далі проповіді й поучення Григорія Богослова з одним толкованням на них, Василія Великого, Івана Дамаскина, Епіфанія Кипрського (деякі по два рази), Кирила Єрусалимського, подані в збірнику, дуже популярнім на Україні (Паренезіс або Паренетікон), Єфрема Сирина, Антіоха (Пандекти) й інших. Іван Ексарх переложив у скороченні Богословіє Івана Дамаскина. Появилися переклади: Ліствиці Івана Ліствичника — про монаше життя, Номоканона в чотирнадцятьох розділах — з поля церковних законів, більшої частини з житій святих, всіх дванадцяти книг Четій-Миней, багатьох апокріфічних творів, що найменше трьох патериків: Синайського, Скитського й Римського, хроніки Гамартола й Малали — з хронографів, відомої у нас під назвою Збірника Святослава христоматії, всяких пророцтв про кінець світу і т. д.

Оригінальна література. Крім перекладів одержала тоді болгарська література також оригінальні твори. Великим літературним талантом для молоді болгарської літератури був Іван Ексарх Болгарський. Назву Болгарського одержав від того, що як намісник грецького архієпископа управляв церковними справами в східній частині Балканського півострова, де жив болгарський царь. Задержалося найменше шість його слів, написаних не для народу, а для царя, вельмож і взагалі освічених людей. Цілий ряд віків тишилися його проповіді пошаною православного світу, а болгарська церква зачислила його поміж святих. Менше

талановитий, за те більше плодовитий був найвизначніший з Методіївих учеників славянин Климент, що жив у західній Болгарії в Охридї, далеко від осідку болгарських царів. Там заснував він монастир, де лежать його мощі. Свої проповіді писав для простого народу, а коли зближався до способу писання Івана Екзарха, ставав менше самостійним. Доля була ласкава для його писань. Його проповіді дійшли до нас у величезнім числі списків, що називають його звичайно єпископом або єпископом словенським. Як Климента, так і третього письменника золотої доби болгарської літератури Константина Болгарського зачислила болгарська церква між святих. Це був ученик Кирила й Методія; зразу став священником, потім єпископом на полудні в Македонії. Переложив у 898 р. Учительне Євангеліє Золотоустого, де подавав свої вступи й закінчення, наслідком чого цей переклад довго уважали його оригінальним твором. В 906 р. довершив перекладу слів Атанасія Олександрійського на аріян. Учені догадуються, що писав проповіді, які не дійшли до наших часів.

Характер болгарської літератури. І перекладне письменство й оригінальне надають болгарській літературі X в. переважно духовний характер. Такі твори клясичної грецької літератури, як твори Гомера, Софокла, Платона, Аристотеля і т. д., не були тоді відомі болгарам. Тільки невеличкі відломки клясичної літератури перейшли тоді до південних славян. Переклад Богословія Івана Дамаскина знайомив болгар з філософією, переклад Шестоднева Івана Екзарха з клясичною астрономією й іншими науками. Відділ оригінального письменства був далекий від самостійности. Багата скарбниця болгарської народньої поезії, пісень, казок і легенд не встигла навіть полишити слідів у болгарським письменстві. Воно не згадує ні словом про поганський світогляд болгар і не має жадних оригінальних історичних творів, повістей, житій тощо.

За те за прикладом греків перші болгарські письменники займалися писанням віршів. З них найбільше поширений був 12-складовий політичний вірш, оснований не на чергуванні довгих і коротких складів або на чергуванні наголошених і ненаголошених звуків, а тільки на

числі складів. Риму не було, за те широким ужитком тішився акростих і подібні зовнішні прикраси.

Упадок болгарської літератури. Відомі були у нас два болгарські письменники з найближчого часу після віку Симеона: Петро Чорноризець і Козма Пресвітер. Першому не можна відмовити таланту. Полишив по собі кілька проповідей: про піст і молитву, про спасіння душі, по дочасне життя. Вони пильно читалися на Україні й поза нею в різних збірниках у перерібках і скороченнях. Другий — Козма Пресвітер написав „Слово на еретиковъ и поученіе отъ божественныхъ книгъ“, звернене против еретиків богумилів і проти сумних явищ церковного життя тодішньої Болгарії. Воно також находило собі читачів у нас і витяги з нього увійшли в збірники: Пролог і Ізмарад. Одначе розцвіт болгарської літератури не трівав довго. Вже за Симеонового наслідника Петра византійський вплив узяв гору в Болгарії, а з початку XI в. підпала Болгарія під владу Византії також під політичним оглядом. З утратою політичної самостійности висохло джерело болгарської літератури, — болгарська церква втратила свою незалежність.

Болгарська література як підстава української. Політичну самостійність Болгарії підірвали походи Святослава на грецькі міста на Дунаю й на придунайську Болгарію, коли він зайняв столицю болгарських царів Переяславець. Святослав побідив болгар збройною силою, а Болгарія Україну культурною. Ще заки Україна прийняла офіційально християнство, навернені на християнство групи на Україні користувалися правдоподібно церковно-славянськими богослужбними текстами та при помочи їх відправляли у себе богослуження. По прийнятті християнства з Болгарії болгарське перекладне й оригінальне письменство поплило широкою хвилею на Україну. Можна з певністю сказати, що більшість усього того, що написали солунські браття і їх ученики церковно-славянською мовою в Моравії, Чехії й Болгарії, більшість того, що дала золота доба болгарської літератури й найближчий час по пануванні Симеона, прийшла на Україну й тут стала підставою української літератури. На українським і взагалі східно-славянським ґрунті церковно-славянська література

стала своєю, рідною. В ній українці шукали зразків для своїх творів. Це було тим природніше, що мало хто знав грецьку мову, наслідком чого грецькі твори мали зразу тяжкий доступ на Україну.

5. Мова церковно-славянської літератури й письмо.

Що таке церковно-славянська мова? Інакше стояла справа з болгарською мовою. Вона була зрозуміла для українців і різниця між нею й тодішньою українською мовою була далеко менша ніж тепер. Солунські браття переклали святі книги на ту мову, котру знали. А вони знали саме солунський говір болгарської мови. Їх слідами пішли й їх ученики. В самій Болгарії в міру того, як вздовж і вшир Болгарії поширювалася болгарська культура, ця мова підпала змінам; тим більші були ці зміни на сербським або східно-славянським ґрунті.

Вплив живої мови на церковно-славянську. Під пером українських переписчиків вдиралися в церковно-славянські пам'ятники риси української мови. Бачучи в церковно-славянським тексті напр. слово рѣка з старо-болгарським носовим самозвуком о, український переписчик мимоволі під впливом своєї вимови робив помилку проти старо-болгарської ортографії й писав замість ѣ — своє у (рука). Так бачимо, що церковно-славянська мова переймала на Україні відразу елементи живої української мови й рівночасно тратила все, що було чуже для українського уха, а її вимова пристосовувалася до живої місцевої вимови. З поширенням письменности, з появою українських оригінальних творів український елемент в церковно-славянських пам'ятках іще скріпився. Так принесена на Україну чужа мова поволі українщилася в своїй фонетиці, хоч як пильнувало духовенство заховати незмінним характер перейнятої для потреб церкви чужої мови. Вплив народньої фонетики на книжню мову бачимо вже в найдавніших українських пам'ятках, напр. в Збірниках Святослава з 1073 й 1076 рр., де змішуються букви: ѣ і и, и з ѣ, ѣ і у та де по шиплячих співзвучках виступає о замість е (жона, чоловѣка).

Східно-славянський тип церковно-славянської мови. Різниці болгарського типу церковно-славянської мови від східно-славянського типу

такі. На місці носових звуків болгарського типу; так званого великого юса (ж) й малого юса (ѣ) виступили в східно-славянським типі чисті самозвуки: у, ю, я, а (рѣка = рука, гадаѣ = гадаю, рѣса = ряса). Глухі ь і ѣ вимовлялися в болгарським типі як ъ й коротко стиснене е; в східно-славянським типі вони перейшли на кінці слів у прості знаки, що означали твердість або м'яккість попереднього співзвуча, а в середині ь перейшло в о, ѣ в е (сѣнь = сонъ, дѣнь = день). Замість ра, ла, рѣ, лѣ в болгарським типі маємо в східно-славянським типі оро, оло, оре, еле (браздна — борздна, класъ — колосъ, брѣза — береза, жѣза — железа). Це так звані перший повноголос для відрізнєння від другого повноголосу; який полягає в тім, що складам рѣ, лѣ, рѣ, лѣ в болгарським типі відповідали в східно-славянським складам: ор, ол, ер, ел (брѣзо — борзо, бѣгаринъ — болгаринъ, зрѣцало — зерцало, срьдцевѣдѣць — срьдцевѣдець). Замість ѣ на початку слова в болгарським типі прийшло о в східно-славянським типі (ѣдинъ — одинъ, ѣлень — олень). Перед і м'ягчилося ѣ в болгарським типі в ж, в східно-славянським в ж; т перед і дало в болгарським типі шт (ш), в східно-славянським ш (виждѣ — вижу, свѣшта — свѣча). Болгарська мова різнилася від східно-славянських і багатшим засобом деклінаційних і конюгаційних форм, а крім того відмінною складнею, яка підпадала під сильний грецький вплив.

Український тип церковно-славянської мови. Але й на східно-славянським ґрунті церковно-славянська мова не була однаковою на всій

НСКОНИБАШЕСЛОВО. НСЛОВОБА
 ШЕѠБА. НБЪБАШЕСЛОВО.
 РЕБЪНСКОНИѠБА. ВСЕТЪ.
 МЪБЪИНБЕЖНѠГОНИУТОЖЕ
 НЕБЪИНЖЕБЪИ, ВЪТОМАДЖН
 ТА БЪ. НЖІКОТЪБЪСВЪТЪУЛІСО
 МЪ. НСВЪТЪВЪТЪМЪСВЪТІТЬ.
 НТАМАНОТОНЕПОСТНЖЕ.

Галицьке Євангеліє з 1144 р.

території східного славянства. Відразу, як тільки почали тут повставати свіжі списки з готових перекладів, продерлися в неї на Україні характеристичні прикмети української мови, у великоросів їх мови, а дещо пізніше в білорусів прикмети білоруської мови. Українські пам'ятки церковно-славянської мови відрізняються тим

в XI—XV вв., що тут маємо змішування букв *ѣ* і *и* (въ вѣри — в Збірнику Святослава з 1073 р.), змішування *и* з *ы* (неправди — тамже);

змішування *с* і *ш* (оучиненъ і вѣчиненъ — в Збірнику Святослава з 1076 р.), нахил до усилювання пия *ѣ* в *ѣѣ* (золоба — тамже), заміну звука *с* в *о* по шиплячих і перед твердим складом (чоловѣка — в Збірнику Святослава з 1073 р.), нахил твердого *р* до м'ягчення і м'якого *р* до ствердіння (Навѣходоносорою, цару); крім того маємо *жч* замість *жц*, *о* зам. *с*, тобѣ, собѣ зам. тебѣ, себѣ, *о*, *я*, *с* по *ж*, *ч*, *ш*, *ц*, закінчення I відм. мн. іменників на *-ѣ*, окінчення приказового способу на *-ѣмъ*, *-ѣте* зам. *-имъ*, *-ите*, закінчення I ос. мн. на *-мо* й таке інше.

Український тип церковно-славянської мови задержався в таких найдавніших пам'ятниках: двох Збірниках Святослава з 1073 й 1076 рр., в 13 словах Григорія Богослова кінця XI або початку XII в., в Галицькій Євангелію з 1144 р., в Крестинопільській Апостолі XII—XIII вв., в Галицькій Євангелію 1283 р. поповича Евсевія, в Галицькій Євангелію з 1266—1301 рр., в Холамській Євангелію з XIII—XIV вв., в Паидектах Антіоха з 1307 р., в Бучацькій Євангелію XIV в., в Луцькій Євангелію XIV в., в Путенській Євангелію XIV в. й багатьох інших наших пам'ятниках, тим численніших, чим вони пізніші.

Письмо. З болгарською літературою прийшла на Україну й тут загально прийнялася та славянська азбука, котра дістала назву кирилиці.

Для випадкових цілей уживали в нас і глаголиці; головню служила вона в роді криптографії — тайнопису. Найдавніша форма кирилиці на українським і взагалі східно-славянським ґрунті є уставне

Найстарший кирилличний напис у Києві: Тайна вечеря в соборі св. Михайла.

письмо. Його характеристична риса є квадратовість, себто кожду букву, написану таким уставним письмом, можна обвести квадратом. З огляду на дорожню матеріялу та на зріст потреби книжок букви цього письма почали витягатися догори та звужуватися з боків. Так повстало пізнє уставне письмо. Від XIV в. датується нова доба письма, так зване півуставне письмо, менше дбале, з буквами над рядками та з титлами. В змаганні до щораз

Заставка: ростиині й геометричні окраси (з Остромирового Євангелія).

більшої швидкості виробився в XV—XVI вв. скоропис. В попередніх стадіях розвитку кириличного письма кожда буква писалася окремо. В скорописі букви заокруглюються, щоб було легше писати, зближаються і сплітаються, бо писарь, щоб зискати на часі, не відриває пера від паперу й пише букву за буквою. Опісля через світське (гражданське) письмо, взороване на західно-європейським письмі, доходимо до теперішнього скоропису.

Окраси рукописів. Наші предки дуже дбали про красу своїх рукописів і прикрашували їх заставками, розмальованими початковими буквами (ініціалами) й мініятюрами. Орнамент заставок з бігом часу змінився. В звіриннім орнаменті сплітаються з собою фантастичні звірята й птахи, геометричний орнамент перейняли ми від греків, а в XVI в. появляється ростииний орнамент під західнім, головню італійським впливом.

6. Справа літератури в передхристиянській добі.

Відсутність письменности. Заки болгарське письменство прийшло на Україну, не було тут письменности; для

практичних цілей уживали правдоподібно грецького письма або „черт і різ“. Останнє можна припускати на підставі того, що болгарський письменник X в. монах Храбр

Орнамент рукопису XIV в.

оповідає у своїм „Сказанні о письменехъ словенскихъ“. З оповідання виходить, що воно написане за життя солунських братів. Заки Кирило винайшов азбуку, говорить Храбр, славяне не знали письма, але яко погане „чертами и рѣ-

зами читаху и гадаху". І так було багато літ, аж Кирило винайшов славянську азбуку. Далі Храбр боронить права славян на свою азбуку й літературу.

Усна словесність. Не знаючи письменности, мали наші прапращади твори свого розуму й фантазії, що в них виявили свою духову діяльність. Це була традиційна, усна словесність, що не потребувала письменности, бо передавалася від уст до уст, від покоління до покоління. Була у нас тоді дуже багата скарбниця народньої поезії: обрядові пісні в честь коляди, так звані колядки — з мітичним змістом, пісні назустріч весни, русальні, купальні, обжинкові й т. ин., побутові пісні, як: весільні, родинні, похоронні й інші, були замовляння, казки, загадки та приповідки.

З появою християнства усна словесність мусіла увійти у відношення до християнського письменства. Вислід цього взаємного ділання і пізніших впливів представляє та усна словесність, твори котрої маємо в теперішніх часах закріплені письмом. Текстів тої усної словесности, котра була в українського народу перед прийняттям християнства, не маємо. Одначе знаємо, що в ній були ті форми, котрі й тепер є в нашій усній словесности. Докази цього подає нам

Заставка рукописного Євангелія XV—XVI в.

наше найстарше письменство. Вказівки на весільні обряди маємо в Поученні Володимира Мономаха; він просить прислати невістку, жінку помершого сина, щоб разом з нею оплакати смерть улюбленого сина немов у заміну

Заставка з рукописного Євангелія XV—XVI в.

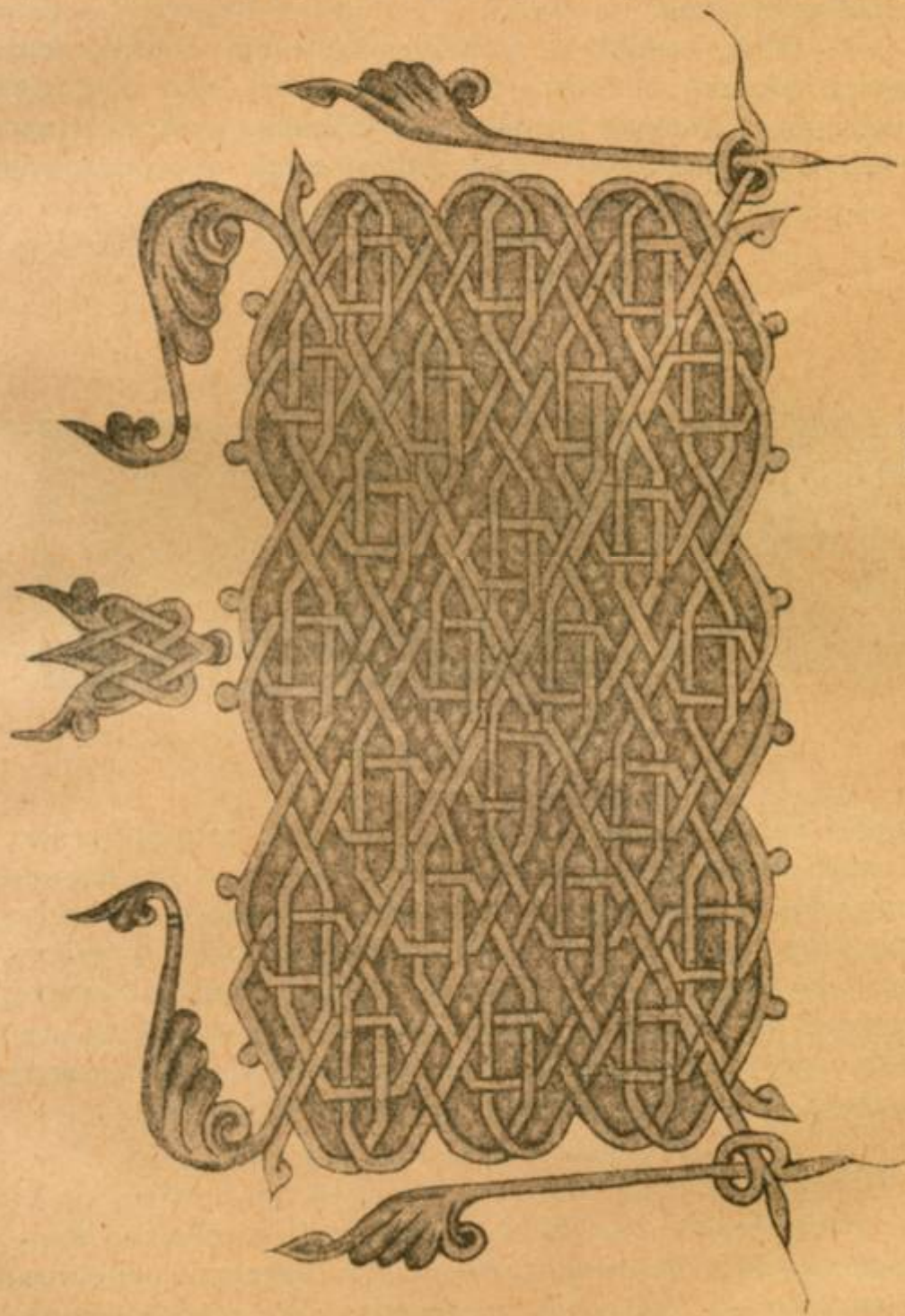
весільних пісень. В Несторовім Житті преподобного Теодосія йде оповідання про те, що Теодосій бував у гостині у князя. Скільки разів прийшов Теодосій в гостину до князя, переривалися пісні й музика. В канонічних писаннях були вказівки для священників відходити з весілля, як тільки починалися світські пісні й музика.

Народній світогляд. Народні твори переховали нам останки того світогляду, котрий мали українці в хвилі прийняття християнства. Робити висновки про тодішній світогляд українського народу з його теперішньої усної словесности допомагають византійські й арабські джерела з початків історичного життя України та найдавніші пам'ятки нашої літератури. Релігійні поучення, літописи та Слово про похід Ігоря зберігли ряд імен таких поганських богів, як Перун, Велес, Дажбог, Стрибог, Хорс і ин. Одначе в нашій усній словесности ці імена не згадуються зовсім, хоч є згадки про лісовиків, водяників, домовиків;

вірили тоді також в русалки, опирів, вовкулаків і ин. До того такі імена, як Хорс, по більшій часті далекі нашій мові й незрозумілі нашому народові.

З таких причин думають учені, що ці боги це не вислід ступневого розвитку українських місцевих вірувань,

а перейняті вони від сусідів. І саме це вислід іранського й германсько-скандинавського впливу на верхні шари українського народу — на його аристократію. Тільки вищі

Заставка з рукописного Євангелія XVI в.

шари українського народу дійшли до вищого ступня релігійних вірувань, до антропоморфізму, себто до зближення обличчя бога до обличчя людини. Маса народу

лишилися на попереднім ступні розвитку — на ступні анімізму, себто представляли собі сили природи свого роду уосібленнями, а окремі сили та явища природи могутніми живими істотами.

Сучасна українська устна словесність, поезія, перекази й обряди, має багато оповідань про такі істоти, як домовики, водяники, лісовики, польовики, русалки, опирі й ин., про уосіблення долі, щастя, лиха, горя, злиднів,

Заставка з друку XVI в.

хороб і смерти, про уосіблення небесних, атмосферичних і земних явищ, трави та дерев. З опирями тісно звязані вовкулаки, а чарівниці й відьми мають за основу широко розповсюджені перекази про переміну людей у звірят, птахів і риб. Такі переміни часто приходять в казках, піснях і замовляннях. Що доторкається пісень, в них замітна переміна в тура або в оленя, напр. в українських колядках приходять „чорний тур“ або „тур-олень“.

7. Двоєвірря.

Істота двоєвірря. Такі й подібні дані зустрічаємо в сучасній українській устній словесности. Виступає тут в повній силі закон культурних пережитків. Він стверджує, що здобутки культури не щезають без сліду, а живуть далі, хоч і появляються нові чинники, під впливом яких вони змінюються. Після того вони або далі розвиваються в такій

змінений формі або стають матеріалом для утворення нового культурного чинника. Так стояла справа також на Україні при зустрічі нового християнського світогляду з давнім, поганським, народнім. Приймаючи християнство, наші прапрадіди присвоїли собі тільки зовнішню форму його, обряд, а не дух і істоту християнської релігії. Християнство почало випихати народній світогляд з свідомости українського народу й тим робом увійшло в довговікову та завзяту боротьбу з ним, яка в глухих закутках нашої землі не скінчена й досіль.

Заставка з друку XVI в.

Тільки мала частина міського населення відчула вищість християнської релігії над нерозвиненим славянським поганством. Широкі маси українського народу потребували довгого ряду соток літ, щоб присвоїти собі християнські засади. І не зважаючи на такий довгий час, присвоїли собі дуже часто зверхні форми, в які вложили чисто поганський зміст. І так напр. правдоподібно риси Велеса перейшли на св. Юрія; що спускає на землю росу, від якої починають рости трави. На св. Юрія зачинаються весняні роботи; декуди того дня відправляють молебні на ріллі, а вранці качаються на росі, щоб бути сильними, як Юрійва роса. Здається, риси громовика — Перуна перейшли на св. Іллю, що в часі бурі їде по небі на колесниці. В день пророка Іллі не вільно косити, щоб він не розгнівався і не спалив скошеного сіна. Риси поганських богів перейшли й на інших християнських святих, на св. Микодая, на Василія Кесарійського, на Петра й Павла й т. д.,

а на християнські свята перенеслися давні поганські обряди в честь поганських богів, напр. обряди на Різдво Христа, Зелені Свята, св. Івана, танці на Великдень і т. д.

Поганський і християнський елемент злився так сильно, що напр. в українських колядках з'являється сам Бог з напів поганськими рисами. В одній колядці приходять Бог з усіма святими та приятелями до хати селянина. Бог сідає в кінці стола, святі пють за столом вино й пиво та рахують себе, чи є всі вкупі. Показується, що нема Іллі. Посилають Петра пошукати за Іллею. Він іде вже „замо-

Заставка з Ірмологіона Угорської, України з 1610 р.

чившись, заросившись“, бо ходив по полі й ростив збіжжя, ходив по хлівах і робив худобу здоровою, ходив по пасіках і плодив бджіл.

Таке змішання християнського елемента з поганським, християнських поглядів з поганськими називаємо двоєвір'ям. Воно появилася як вислід неповної перемоги християнства над поганством у природній боротьбі християнських елементів з поганськими, де ходило про переміну одного релігійного світогляду на інший, менше культурного на культурніший, поганського на християнський. Звичайно переміг культурніший і глибший елемент, християнський. Але нерідко приходило до компромісу давнього й нового світогляду. В деякій мірі бачимо це й досі у житті українського народу, в його християнських віруваннях і устній словесності.

Боротьба духовенства з двоєвіррям. Духовенство на Україні, зразу болгарське та грецьке, потім і своє, боролось довгі віки з цим двоєвіррям. Духовенство гостро осуджувало тих, хто мав дві жінки, закидало, що жінок брали серед танців, музики й оплесків, кривилося, що християне приносили жертви огневі, болотам, криниці, коли просили дощу, що називали ріку богинею, а звіря, яке жило в ній, богом і т. д.

Заставка з рукописного Євангелія XVII в.

Такі нарікання вставлялися в готові переклади писань духовного змісту, які прийшли на Україну з Болгарії, їх було повно і в оригінальних творах від початку письменства на Україні до XVIII в. включно. Ще на склоні XVI в. ось які громи кидав Іван Вишенський на народні звичаї, що вели свій початок від непамятної старовини: „Коляди з міст і сіл наукою виженить: не хоче бо Христос, щоб при його різдві мали місце диявольські коляди, але хай чорт занесе собі їх в свою пропасть. Щедрий вечір з міст, з сіл виженить в болота, — хай сидить з чортом і не насміхається з християн. Волочільне, по Великодні з міст і сіл виволікши, втопить, не хоче бо Христос при своїм славнім воскресінні того сміху й наруги диявольської мати. Зниште на Юрія мученика диявольське свято тих, котрі, вийшовши на поле, чинять жертву сотоні танцями та скоками: гнівається бо на вашу землю Юрій

мученик, що нема православного христіянина, який міг би очистити й вигнати це диявольське насміхання. Усуньте надмогильні пироги та яйця в Острозі й де б це ще було, щоб не находився цей поганий квас в христіянстві. Купала втопїть на Хрестителя й відсічїть скакання через огонь: гнївається бо Хреститель на вашу землю, що в день його пам'ятї дозволяєте чортові насміхатися з вас самих. Петро й Павло молять вас, як що хочете від них

Заставка з рукописного Євангелія XVII в.

ласку мати, щоб ви понищили та попалили колики й шибениці, які робите на день їх по Волині й Подїллі та де б це ні було: погана бо річ їм на землю з неба глядіти на це диявольське видовище, куди збіраються христіянські люде“.

Взаїмний вплив письменства й усної словесности. За багато забрало б місця наводити довжезний ряд свідоцтв боротьби духовенства з двоєвіррям, тісно звязаним з народньою усною словесністю. Та хоч письменство від початку свого існування до XVIII в. боролося з усною словесністю, все таки від самого приходу христіянства на Україну й від часу перенесення сюди болгарської літератури відбувався то більший то менший їх взаїмний вплив на себе.

Це внесло в принесене письменство рису національності, якої воно не мало на своїй первісній батьківщині. Літературні оповідання, повісті й апокріфи полишили глибокі сліди в нашій устній словесності. Навідворіт, найкращої й найціннішої пам'ятки давньої української літератури — Слова про похід Ігоря не можна було б і подумати без устної словесності. Воно так тісно вяже з собою письменство й устну словесність, що дослідники Слова доти

Заставка з рукописного Євангелія XVII в.

не зрозуміли його добре, поки попри письменні пам'ятки не звернулися за поясненням його також до устної словесності. При писанні свого Моленія користувався Данило Заточник не тільки переложеними збірками золотих гадок, але й народніми приповідками, які ще й сьогодні передаються з уст до уст. Вплив устної словесності відбився і на літописах і взагалі, чим живіший був письменник, чим ближче народу доторкувалося якесь писання, тим сильніша течія впливу устної словесності продиралася в нього.

Пережитки поганського народнього світогляду як поетичний матеріал. І в доісторичних часах устна словесність

була тісно звязана з поганськими релігійними віруваннями та народнім світоглядом. З прийняттям християнства цей

зв'язок ослаб і вкінці прорвався так, що останки давніх релігійних вірувань перемінилися в поетичний матеріал. Цей поетичний матеріал в формі пережитків поганської старовини зберігся і почасти досіль зберігається для літературних цілей, хоч зміст цього поетичного матеріалу давно вже забувся. Коли в Слові про похід Ігоря Ярославна звертається з своїми жалями-проханнями до сонця, місяця, вітру й уособляє їх, маємо тут діло тільки з поетичною манерою. Так само згадки про Дажбога, Стрибога й Велеса, фантастичне оповідання про Всеслава Полоцького в тімже Слові — це не є елементи вірування, а тільки поетичний матеріал. Таку роль, яку відіграє поетичний матеріал в літературнім творі, перейняв у щоденнім житті забобон, одна з форм поезії, що перейшла в життя і з ним злилася.

8. Чужі впливи.

Византійський вплив. Таким сильним показався вплив византійського християнства

на давніх українських поган, що поганські релігійні вірування або щезли або перейшли в поетичний матеріал. Зокрема в перших віках по прийнятті християнства ви-

Заставка з рукописного четвероєвангелія XVIII в.

зантійський вплив на Україну був дуже сильний. Візантія передала нам не тільки характер своєї літератури, але й взагалі свого духового життя, будови церков, їх малярників, фресок і т. д. Звідти прийшли до нас і деякі риси суспільного життя, зразки законів тощо. Словом — византійський вплив витискав своє тавро на всіх складниках давнього українського національного життя. Та підпадаючи під византійський вплив, український організм не втягав його в себе в цілості, а вибірав з нього те, що йому було рідніше, ближче, та присвоюючи собі чуже, вкладав присвоєне у власне тіло й оживляв його власною кровю.

Південно-славянський вплив. Не лиш безпосередно, але й посередно через південну Славянщину приходив на Україну византійський вплив. Коли греки підбили Болгарію, живі зносини України з південною Славянщиною зразу ослабли, пізніше сливе зовсім перервалися. Дві споріднені літератури, українська й болгарська, почали жити незалежно одна від другої. Через те в українців і взагалі на східно-славянським ґрунті назбиралося багато літературних творів, невідомих південним слав'янам. З другого боку завдяки щасливим політичним обставинам при кінці XIII й протягом XIV вв. оживилася південно-славянська література. Давні

Заставка з рукописного четвероєвангелія XVIII в.

переклади византійського письменства з грецької мови підпали переглядові й поправленню при помочі порівняння їх з грецькими оригіналами, появився ряд нових перекладів різних творів византійської літератури, крім того й невеличке число оригінальних писань.

Коло половини XIV в. почалися живі зносини України й решти східно-славянського світу з Царгородом й Атоном. Тут один з перших українських монахів еромонах Атанасій „русин“ купував і списував для України книжки в 1430—1432 рр.

З другого боку на Україні появилися південно-славянські емігранти. Болгарин митрополит Кипріян славився як автор: любив книжки, перекладав їх з грецької мови й переписував їх. Його братанич Григорій Цамблак жив перед приїздом на Україну на Атоні, в Сербії та в Молдавії, був великим аматором книжньої справи й полишив по собі пам'ять в ряді літературних творів. Наслідком таких живих зносин з південною Славянщиною підпало тодішнє українське та взагалі східно-славянське письменство під дуже сильний вплив південного славянського письменства, менше поправні богослужебні книги замінилися на більше поправні, принесені з південної Славянщини, наступило взагалі оновлення письменського життя.

Інші впливи. Византійський вплив на українців перехрещувався з впливами на них тих народів, останки котрих українці застали на місцях свого поселення або з котрими стикалися на межах своєї Батьківщини. В українськїм житті, в українськїй мові й устній словесности лишили свої сліди іранці, скити, тюрксько-татарські та степові азійські племена, скандинавці, німці, литовці, а пізніше й поляки, чехи, угри й румуни. Ціла історія України це непереривний ланцюг боїв і боротьби. А в боротьбі взаїмні впливи неминучі. Вплив одного народу на інший тим більший, чим вищий ступінь його культури. На довгїм шляху свого національного життя українськїй народ стрічав мандрівні казки, фабули й мотиви, ідеї та мрії, присвоював собі їх і зливав з своєю власністю, деколи так тісно, що й не пізнати позичок, перейнятих безпосередно або посередно від якогось народу.

Західно-європейські впливи. Дуже важні, головню в пізніших наслідках, були західно-європейські впливи на Україну. Запанування татар над українським народом спричинило упадок Київа й пересунення політичного життя в нове огнище — Галицьку землю. Здавалося, що Галич сполучить докупити всі українські землі. На жаль слава Галича не була довга. Його місце перейняла Литва, що в середині XIV в. заволоділа Волиню і від 1340 р. спорила й воювала з Польщею за панування над Галицькою землею.

Вже географічне положення України вимагало її зносин з Заходом, бо ж вона має своїми сусідами й угрів і словаків і поляків. Ці зносини стали тим живіші, коли західні українські землі дісталися під польське й литовське панування й коли останнє поширилося також на інші українські землі.

В звязку з західними впливами стояв і приплив течії живої мови до письменської. В Литві появилися сойми й магдебурзьке право, все те заклиало до державного життя найвищий і середній шари міської кляси суспільства. Головний засіб проводження суспільних інтересів це мова. Обставини громадського життя заставляли звернути на неї пильну увагу. Для цих цілей не надавалася церковно-славянська мова богослужебних книг, як і вже давніше показала вона непридатною до державних актів і грамот. Вихід був у народній мові. А що в центрах і близько центрів політичного життя литовської держави жили білоруси, білоруські говори стали основою державної письменської мови. Чого не доставало в білоруській мові для вислову нових понять, те треба було брати з чужих мов. Так повстала та „руська“ мова, котра була мовою литовської дипломатії і пануючого двору, котрою видавали вироки в суді й урядували власти; король, урядник і суддя відповідали нею, вона вдерлася вкінці в літературу.

Проби пропаганди римського християнства на Україні. Вязали Україну з Заходом також проби пропаганди римського християнства на Україні. Ще Ольга посилала послів на двір німецького цисаря Оттона по місіонарів і відтоді зачалися нетривкі зносини з Заходом і з Римом.

Про зносини Київа з Римом при кінці XI в. свідчить заведення на Україні свята перенесення мощів св. Миколая до Бару. Цього свята не знала византійська церква. Українське оповідання про перенесення згаданих мощів, пера невідомого автора, написане дуже близьким сучасником тієї події з 1087 р. Автор мав під руками одно з латинських оповідань про перенесення мощів св. Миколая й користувався чиймись устними оповіданнями, що доповняли літературне латинське оповідання. Літературне латинське оповідання й устні вістки приніс або якийсь італійський купець або київський посол, що ходив тоді до Італії.

На Україні повставали оселі західних купців: німців, поляків і угрів, а слідом за ними повставали й латинські костели. Купецькі виправі виражалися поперед усього до Київа, що своїм багатством і величностю перевищав не одно з найвеличніших міст Європи. Київ був головним торговельним ринком, де легко можна було забезпечитися продуктами византійського промислу та плодами й продуктами далекого Сходу. Польща була відома тоді на Заході головно тому, що через неї йшов торговельний шлях на Україну. Монах Теодосій нарікав у половині XII в., що вся українська земля наповнилася латинською вірою.

Все таки до тої хвилі, коли західні українські землі й опісля інші, попали в польську неволю, зносини з Римом не виявилися реальним впливом на Україні. Навіть коронація Романового сина Данила на короля в Дорогичині 1253 р., довершена двома делегованими папою Інокентієм IV єпископами, вероненським і камінським, не змінила нічого у відносинах української церкви до римського християнства, як і всі надії Данила роздобути цим робом поміч проти татар принесли йому повне розчарування.

Полемічні писання. В тісний звязок з византійським впливом з одного боку та пробами пропаганди римського християнства на Україні з другого треба поставити полемічні писання проти латинян, як у нас звичайно називалися тоді західно-європейські народи. Такі писання в давній добі у нас сливе виключно грецького походження. На на-

родні маси вони сливе не мали ніякого впливу. Ті давні писання треба відрізнити від полемічного письменства, що розвинулося на Україні в XVI і XVII вв. і виявило свій вплив на народні українські маси.

Вже перший митрополит на Україні Лев, грек з походження, полишив по собі одно грецьке писання проти латинян. Від двох митрополитів греків з X в. маємо два полемічні писання, від Юрія „Стязанье съ латиною“, від Івана II посланіє до папи чи антипапи Климента III. Інший митрополит грек початку XII в. Никифор дав відповідь на письмо Володимира Мономаха, як латиняне відпали від соборної правовірної церкви, й написав письмо до волинського князя Ярослава Святополковича, бо ж „він сусідував із ляцькою землею, й ті, котрі в ній жили, прийняли латинську науку та відступили від апостольської церкви“. Грекові, монахові Теодосієві, що жив у Києві в половині XII в., належить без сумніву переклад з грецької мови на церковно-славянську посланія папи Льва I або Великого до царгородського патріярха Флавіяна про ересь Евтихія і дуже правдоподібно „Слово о вѣрѣ крестьянской и латыньской“. Останнє рукописна традиція приписала Теодосієві Печерському, боцїмто воно написане у відповідь на запит Ізяслава Ярославича. Одно з письменських грецьких оповідань про латинян, зокрема про Петра Гугнивого, увійшло з Палєї в наш найдавніший літопис. З інших полемічних писань, з яких поволі почали складатися окремі збірники, цікаве „Преніє Панагіота съ Азимитомъ“, сатира на византійського цїсаря Михайла Палеолога й на латинян, яка лишила пізніше слїди в однім з посланій знаменитого Івана Вишенського.

На полемічних писаннях даної доби української літератури можемо навіч бачити византійський вплив на неї. Крім полемічних писань проти латинян були також полемічні писання проти жидів. Але між одними та другими писаннями заходить велика різниця. Полемічні писання проти латинян відзначаються тоном непримиренности, тимчасом проти жидів вони мають добродушний, упоминаючий характер. Ця різниця походить від різного тону чужих джерел, від яких пішли одні й другі писання. Византійське полемічне письменство викликали гострі

відносини до римського християнства у Візантії, тим більше, що грецьке духовенство мало інтерес в тім, щоб латиняне не навернули ісповідників візантійського християнства на західне. Відсіль походить і різкість тону, що потім став літературною формою, перейнятою на Україні й підсичуваною вірою в правдивість обвинувачень, підношених греками проти латинян. З жидами візантійці не мали потреби полемізувати в такому гострім тоні; тому й не було такого різкого характеру в полемічних протижидівських писаннях у Візантії й послідовно такого різкого тону в полемічних писаннях проти жидів не могла перейняти й Україна.

9. Культурні осередки й освітній рівень.

Київ як культурний осередок. Одначе полемічні писання грецьких авторів не встигли посіяти серед українців давньої доби нетолеранції супроти чужинців. Цим між иншим відрізнялася давня Україна від замкненої в собі пізнішої Московщини. Україна давньої доби не знала релігійної виключности. В столиці української держави, Києві, був жидівський і правдоподібно польський квартал. Є вістки також про вірменів. На Подолі мали свою церкву й жили коло неї великороси-новгородці.

Київ був торговельним узлом не тільки між Візантією і Скандинавським півостровом, але й між Сходом і Заходом, між Азією і Європою. Торговельні звязки вимагали познайомлення з багатьома чужими народами та їх мовами. Коли автор Слова про похід Ігоря говорить про Київ, що „тут німці й венеціяне, тут греки й моравяне співають про славу Святослава“, здається, є тут мова про купецькі дружини німців, венеціян, греків і чехів, що поселилися в Києві. Ще по татарським погромі Києва папський місіонар Пляно-Карпіні стрінув у Києві багато італійських і французьких купців. Оскільки більше було таких купців у Києві за часу могутности української держави?

Торговля вела за собою нагромадження багатств у Києві та знання, була одним з найсильніших чинників у розвитку української культури. І культура зацвіла тут чудовим квітом. Київ як її центр був у X—XII вв. най-

славнішим містом у всій східній Європі, „суперником Царгороду та преславною окрасою східньої церкви“, як висловився Адам Бременський. Зверхній вигляд Київа робив на чужинців таке сильне вражіння, що вони в гіперболі нараховували тут 400 церков.

Для краси Київа багато попрацював Ярослав Мудрий, що між іншим побудував прегарну катедру св. Софії.

Собор св. Софії в Київі (гравюра XVII в.).

В Київі було головне огнище аскетичного християнства на Україні — Печерський монастир. Він має свій початок в печерах, якими такі багаті околиці Київа та які з поширенням християнства служили за місця пробування для українських анахоретів. Одну з таких печер уживав для молитви двірський священник, пізніше перший митрополит з роду українець Іларіон, а потім інший український аскет Антоній. Цій то печері судилося стати завязком найбільшого й найславнішого монастиря на Україні, що заснований в середині XI в. заповнив своїми печерами й церквами околицю Берестового.

І саме головно в Київопечерському монастирі зосереджувалася зразу письменність. Він став незвичайно діяльним розсадником духовної просвіти на Україні й основником інших монастирів. Київопечерський монастир дав українській літературі Іларіона, Теодосія, Не-

сторона, він був тим осередком, де перекладалися грецькі писання й переписувалися церковно-славянські книги, які звідсіль розходилися по всій Україні й поза межами її — поміж білорусами та великоросами. За зразком цього

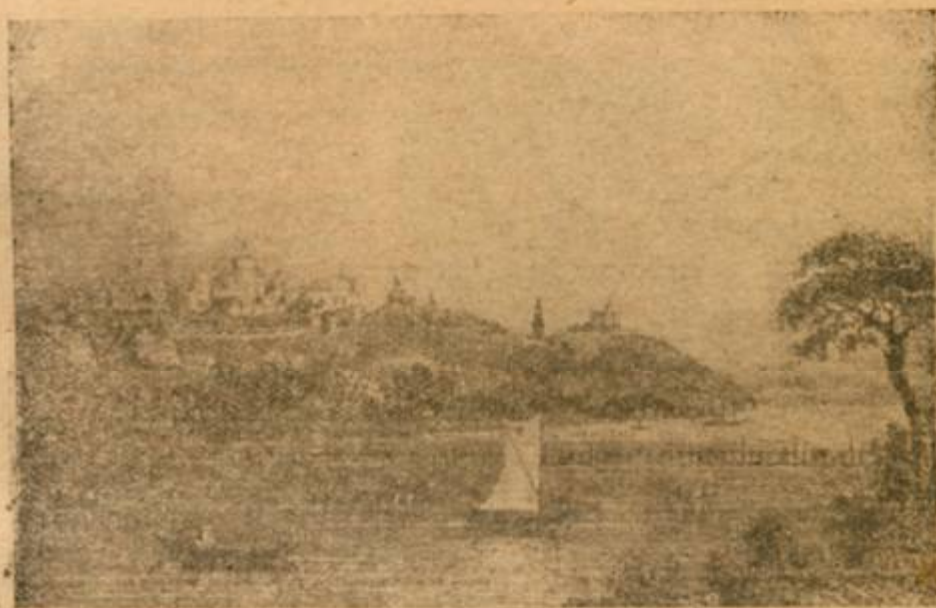

Вівтарь собору св. Софії: мозаїкові образи.

монастиря християнська просвіта найшла собі захист в інших монастирях Києва й України.

Руська Правда. В Києві зложилося сливе одиноке джерело наших відомостей про окремий громадський лад

української держави — Руська Правда, що дійшла до нас в двох основних редакціях: короткій — „Правда Росськая“ і ширшій — „Правда Руская“. Складаючися з 43 статей, з яких перші 17 ідуть одна за другою в логічній системі, коротша редакція Руської Правди відрізняється під кількома оглядами від кількох ширших редакцій цього пам'ятника давнього українського династично-державного права. Коротка редакція без сумніву давніша від ширших редакцій

Київопечерська Лавра.

і відбиває в собі українську суспільність Київщини в найдавнішій добі її розвитку. За те широкі редакції Руської Правди, які складаються вже більше ніж з 100 статей, повстали в цілім своїм складі не ранше ніж в XII в. й містять в собі княже законодавство того віку (Володимира Мономаха). Тут громадянство Київщини виступає вже в повнім розвитку. Більшість учених думає, що Руська Правда — це збірник, уложений приватними людьми, які для особистої вигоди бажали мати звід тих законів, котрі в часі укладання Руської Правди мали силу.

Найдавніші київські рукописи. З рукописних книжок, написаних у Києві перед татарським лихоліттям, переходило до теперішніх часів небагато. Без сумніву в Києві писане так зване Євангеліє Юрія; написане воно коло 1120 р. на приказ князя Мстислава для його сина Всево-

лода. До київських пам'яток належать далі: Тріодь киянина Мойсея з XII—XIII в., лицева (з малюнками) Псалтиря з 1397 р. й інші. Хоч не в самому Києві, але киянин писав і Мстиславове Євангеліє з 1115 р. Навіть так зване Остромірове Євангеліє з 1056—1057 р., яке великороси вважають найстаршою новгородською пам'яткою свого письменства, списав диякон Григорій правдоподібно в Києві, бо воно не виявляє ніяких прикмет новгородського говору.

Окладинка Мстиславового Євангелія:
верхня срібна дошка.

Інші культурні осередки. Київ був найкультурнішим центром України, але не єдиним. Поруч з Києвом уже вчасно відзначився своєю християнською просвітою і письменністю Турів, де в другій половині XII в. появився один з найталановитіших красномовців - проповідників Кирило Турівський. Від XI в. почали повставати монастирі в Чернигівщині, де жив перед своїм переселенням до Києва будучий київопечерський ігумен Антоній. Родом з Чернигівщини був правдоподібно автор Паломника — ігумен Данило. Чернигівським писанням є анонімне Слово на перенесення мощів Бориса та Гліба, з характером політичного поучення князям, щоб менші слухали старших і оминали міжусобиць. З Переяславщиною зв'язані автобіографія й лист Володимира Мономаха до Олега, писані тоді, як він княжив у Переяславі.

В міру поширення освіти появилися її нові осередки в західніх українських землях: Галичі, Володимирі на Во-

лині. Київ був найкультурнішим центром України, але не єдиним. Поруч з Києвом уже вчасно відзначився своєю християнською просвітою і письменністю Турів, де в другій половині XII в. появився один з найталановитіших красномовців - проповідників Кирило Турівський. Від XI в. почали повставати монастирі в Чернигівщині, де жив перед своїм переселенням до Києва будучий київопечерський ігумен Антоній. Родом з Чернигівщини був правдоподібно ав-

лінії й Холмі, але не ранше середини XII в., як можна думати на підставі літописних вісток і збережених рукописів. Задержалося кільканадцять рукописів галицько-волинського походження, однак між ними нема таких, де було б докладно означене місце переписання. Здогадуються, що Євангеліє поповича Евсевія з 1280 р. писане в Холмі. На Холмщині писане так зване Галицьке Євангеліє пресвітера Юрія, правдоподібно 1282 р.

З початку XIII в. Володимир на Волині очарував своєю красою сучасника, що „такого міста не найшов і в німецьких землях“. Зокрема добродійне було для Волині князювання Володимира Васильковича в Володимирі. Галицько-волинський літопис характеризує цього князя, що це „був книжник великий і філософ, якого не було в цілій землі й опісля не буде“. Він не тільки роздаровував церквам богослужбні книги, але й сам переписав два Євангелія для монастиря святих апостолів і перемиської єпископії. На його приказ переписано повне Житіє Дмитра Солунського та Кормчу Книгу. А коли додати, що автор дуже цінного Галицько-волинського літопису, писаного в 70 і 80 рр. XIII в., був людиною, дуже близькою до княжого двора Володимира, його роля у Володимирі як культурним осередку заясніє в повнім блиску.

Рівень освіти. На культуру складаються два чинники, теоретичний — освіта й практичний — приложення освіти для піднесення і поправлення щоденного життя людини, розвитку індустрії та промислу. Підстава освіти це школа. Приймаючи византійське християнство, українці не перейняли школи, бо її не було й у Византії. Клясична старовина не знала державних шкіл. Здобування освіти було у греків приватним ділом кожної людини. Однак грекам була відома збірна наука. На заведення такої науки Володимиром Великим вказує свідоцтво нашого найстаршого літопису, що Володимир „почав брати у бояр і аристократії (нарочитої чади) — діти й давати на книжне учення“. Тому, що церква потребувала великого числа священників і дяків, співаків і церковної служби, мусіло відбуватися масове навчання, головню при єпископських катедрах.

Поза тим уклад українського життя не вимагав високого рівня освіти. Завдяки рідкості населення і вели-

ким засобам природних багатств населення України не потребувало напружувати розум, здобувати особливу штуку винахідности, щоб вижити себе. Тільки купецтво, що жило по містах, потребувало для ведення своїх справ школи, невисокої науки. Широкі маси українського народу не відчували необхідности освіти, школи й науки. Побіч духовенства й купецтва виключно споміж міщанства ще княжа дружина була тим суспільним шаром, де обставини життя приневолювали здобути освіту, бодай грамотність. Тому побіч збірної науки для церковних цілей при єпископських катедрах тощо мусіло бодай по більших містах відбуватися масове навчання для практичних цілей, які диктував розвиток суспільного життя.

Більшість грамотних здобувала грамотність у поодиноких учителів і обмежувалася умінням читати. Писання й рахунки були другим, грецька мова третім ступнем такої науки. В західніх українських землях училися також латинської і німецької мови. Вершок освіти по більших культурних осередках творила літературна оглада, знання грецької риторики. Обсяг знання подає перекладне письменство. В більшості ціллю учення було здобуття можности читати книжки, на що давні українці дивилися як на дорогу до спасіння душі. В передмові до Збірника Святослава з 1076 р. ось що читаємо про потребу читання книжок:

(Книжне почитання). Добро є, браття, книжне почитання, тим більше всякому християнинові: щасливі бо, каже, ті, котрі бажать його свідоцтва, всім серцем знайдуть його. Бо що каже через того, хто бажає його свідоцтва? Коли читавш книги, не спішися швидко прочитати до другої глави, але зрозумій, що говорять ці книги та слова, й три рази повертаючи до одної глави. Каже бо: в моім серці я заховав твої слова, щоб я не згрішив тобі. Не каже: тільки устами висловив я, але й в серці заховав, щоб я не згрішив тобі, й добре розуміючи написане, цим кермується. А я кажу: узда кермує конем і здержує його, праведника ж книги. Бо корабель не побудується без цвяхів, ні праведник без книжнього почитання; і як полонений все думає про своїх батьків, так і праведник про книжне почитання. Краса воякові є зброя, а кораблеві вітрила, так і праведникові книжне почитання; відкрий бо, каже, мої очі, щоб я порозумів чуда від твого закону: очі бо, говорить, сердешне розумвання, й инше.

10. Справа збереженості пам'яток літератури.

Поширення письменности. З найкультурніших шарів українського громадянства вийшли пам'ятки української літератури. Творчість вимагає освіти, на яку в найдавнішій добі могли дозволити собі тільки багатші класи; не диво, що головні їх світогляд відбився в тодішніх літературних пам'ятках. Однак з бігом часу літературні пам'ятки переходили до щораз нижчих верств і вкінці стали добром також народних мас, які черпали з них матеріал для усної творчості.

Але обіймаючи в своїм складі також неукраїнські території, українська держава передала українську культуру й літературу білорусам і великоросам, Смоленську, Пскову й Новгородові. Навіть українська література, перенесена з Києва до Новгороду, відразу почала прибірати там свої окремі прикмети, тим більше різнилася від української та література, котра повстала там на місці. Через те навіть у найдавнішій давнині не було одного типу літератури для українців і великоросів, відразу були бодай два типи: південний — зразу київський, потім галицько-волинський, і північний — новгородський, опісля суздальсько-ростовський, вкінці московський. Трохи пізніше витворився третій тип: смоленсько-полоцький — білоруський.

Збереженість літературних пам'яток. Українська література передтатарських часів не дійшла до нас у своїй цілості. Тільки небагато пам'яток заховалося з того часу до наших днів. Багато пам'яток на завжди заслонило перед нами татарський погром. Серед татарського лихоліття погинули українські рукописи, навіть цілі бібліотеки, з яких маємо тут і там тільки мізерні останки.

Але що українська література й культура прийнялася на великоруським північнім сході ще перед татарським лихоліттям, що там українське письменство розлилося по різних збірниках, дало матеріал для всяких компіляцій, підпало окремим перерібкам, деколи таким, що й не можна пізнати первісних українських творів, це мало в наслідок збереження якоїсь частини українських літературних пам'яток серед великоросів в їх копіях і перерібках. Українські літописи дали початок великоруським літописам, пи-

сання Теодосія і Київопечерський Патерик послужили матеріалом для нових подібних творів у великоросів, твір Данила Паломника скорочувався у великоросів постійно так, що вкінці перейшов у просте перечислення місцевостей, але всеж таки завдяки тому збереглися ці пам'ятки для української літератури, хоч невеличка частина з того багатства, на існування котрого саме вона вказує.

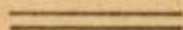
Звичайно задержалися вони в кількох редакціях, себто свідомих перерібках, що вказують на літературні методи їх авторів. Так буває перша, друга, третя і т. д. редакція літературного пам'ятника, яка одержує назву від свого власника, місця збереження або видавця. Напр. одно й те саме житіє XIII й XV вв. представляє дві редакції. Зміст їх той самий, але житіє XIII в. написане просто, без прикрас, а житіє XV в. перероблене в напушистим риторичним тоні.

Характер збережених пам'яток. Не тільки щодо кількості збережені пам'ятки давньої української літератури не представляють її справжнього багатства, але й щодо її характеру. Рукописні книги з того часу збереглися головню по монастирських і церковних бібліотеках Московщини. А вони не допускали того, що виходило поза межі їх призначення. Сьогодні серйозний дослідник не пірветься писати нарис історії літератури на підставі того, що знайде на полицях церковної чи монастирської бібліотеки. Неповність таких бібліотек була далеко більша в тих давніх часах, коли бібліотеки мали своє вузьке завдання, до якого прилашувалися своїм змістом.

Такі твори давньої української літератури, як Слово про похід Ігоря, відривки дружинного епосу й історичних оповідань, свідчать, що в перших віках нашого історичного життя розвивалася на Україні крім церковно-навчаючого письменства також світська література. Про її розцвіт дуже вимовно говорить Слово про похід Ігоря та Галицько-волинський літопис. Були тоді також бібліотеки світських людей, князів, членів княжих дружин і купців, але вони впали жертвою татарського лихоліття. Це не випадок, що Слово про похід Ігоря дійшло до початку XIX в. в однім рукописі, який загинув 1812 р., що не маємо більше копій Галицько-волинського літопису. Світська література,

історичні оповідання, поетична творчість не відповідали характерові побожної лектури, який мала монастирська бібліотека. Коли в XVI в. київський єродіякон Йоаким безуспішно пошукував у Москві Життя св. Антонія, то що й думати про пам'ятки давньої світської української літератури?

Коли татарський погром знищив київські й інші українські бібліотеки, тоді у великоросів могли ще існувати останки української світської літератури. Та для бібліотек, які тоді повставали, передовсім необхідні були богослужбні книги. Зрештою твори української світської літератури не сміли знаходити для себе переписчиків у монастирях. Такі твори не погоджувалися з тодішніми вимогами монастирської бібліотеки, а крім того згідно з монастирським уставом ніодна книжка, ніодно писання не підприймалося без благословлення і контролю наставника монастиря. Світську українську літературу могли переховати приватні бібліотеки, але ні з XIV, ні з першої половини XV в. не зберіглася жадна така бібліотека, а пізніші приватні рукописні збірки не різнилися своїм складом від монастирських бібліотек.

Перекладне письменство.

1. Вступні уваги.

Розуміння перекладу в давнині. Відразу треба зазначити, що в давнині інакше відносилися до перекладу й перерібки чужого літературного твору, як сьогодні. Навіть перерібка, не то переклад, не може в наші часи злити чужого твору з своєю літературою так, щоб його прийняли за своє, за оригінальне лисання. Навпаки в давнині невибагливий читач приймав і переклад і перерібку й оригінальний твір за свої. Він звертав увагу тільки на зміст, задля якого оригінальний твір приписував нераз чужому письменникові, напр. проповіді Кирила Турівського Іванові Золотоустому. Таким робом різниця між перекладом і оригінальним твором зовсім затиралася у давнього українського читача.

Щоб зробити свій переклад якогось твору зрозумілішим і доступнішим для українського читача, перекладач, не змінюючи основної думки твору, який перекладав, заміняв чужі національні риси в нім рисами, взятими з життя своєї нації. Літературні пам'ятки ширилися в рукописних книгах і вони, навіть без бажання переробляти текст даного твору, легко підпадали впливові інтерполяції. Читач робив на маргінесі рукопису різні замітки для себе, додавав глоси й синоніми. Тимчасом переписувач, копіюючи цей текст, вносив ці замітки, глоси й синоніми у сам текст, інший пропускав текст і задержував тільки самі пояснення, ще інший поширював текст. Наслідком того текст псувався і мимовільно ставав перерібною. Таким

робом перекладені пам'ятки українчилися і входили в життя нарівні з українськими оригінальними літературними творами, що також підпадали інтерполяції, змінам і обробленню, деколи з дуже виразною, згори наміченою ціллю. Цим способом давній український книжник вносив у переклад і одробину своєї творчости.

Поширення перекладного письменства. Перекладне письменство або приходило готове на Україну з південної Славянщини або виготовлялося на Україні, де потрібні твори византійської літератури перекладалися з грецької мови на церковно-славянську. Хоч літературний інтерес українця зближався до інтересу південного славянина, однак він тут і там інакше задоволься! Південному славянинові византійська література була доступніша ніж своя. І тому, коли яке писання византійської літератури притягало південного славянина до себе своїм змістом, в різних місцевостях і в різні часі перекладалося воно кілька разів незалежно від готових уже перекладів. Українцеві була тяжко доступна византійська література по грецьки й він, зацікавлений змістом якогось твору, піддавав його своїй переробці відповідно до свого смаку й намірів. З таким виявом зацікавлення перекладним письменством тісно зв'язане було його поширення в давній Україні.

Значіння перекладного письменства. Як скрізь, де по'являється нова література, так і в давній Україні перекладне письменство мало рішучу перевагу над оригінальною літературою. Розвиток цієї останньої йде звичайно в кожній новій літературі такими етапами, що наперед повстають наслідування зразків літератури того народу, під чію вищу культуру підпадає нація. Щойно пізніше на ґрунті наслідувань розвивається своя самостійна література.

Вже в перших віках української літератури на Україну прийшли сливе всі ті південно-славянські переклади IX—X вв. византійської літератури, списки котрих дійшли до наших часів. Перекладені літературні твори послужили зразками для оригінальних, читалися далеко більше ніж оригінальні й мали сильніший вплив на народню фантазію ніж оригінальна українська література. Що ми ні, взяли б з поля народньої поетичної творчости, переказ, легенду,

казку чи пісню, скрізь замітимо сліди впливу давнішої перекладної літератури. Переклад літературного твору мав уже тому далеко більше значіння для давньої України, що тодішні читачі не знали чужих мов і читали тільки на літературній церковно-славянській мові. З огляду на таке значіння перекладного письменства в давній Україні не дивно, що переклади поодиноких творів розпочинали також окремі літературні фази.

Свої переклади. Що доторкається перекладів византійських літературних творів, довершених з грецької мови на Україні, в Початковім Літописі читаємо, що Ярослав Мудрий зібрав багато писарів і з ними перекладав книжки з грецької мови на церковно-славянську. Ця вістка дає можливість припускати, що переклади византійської літератури з грецької мови на церковно-славянську робилися також пізніше. Спираючися на мову, фразеологію й лексику, учені відкрили досіль кількадесят перекладів византійської літератури, довершених на українським і взагалі східно-славянським ґрунті з грецької мови на церковно-славянську до XV в. включно. З цього числа на дотатарські часи припадають такі переклади: 1) Житіє Андрія Юродивого, 2) Пандекти Нікона Черногорця, 3) Християнська Топографія Козми Індикоплова, 4) Історія жидівської війни Йосипа Флавія, 5) Пчела, 6) Чуда Миколи Чудотворця, 7) Студійський устав, 8) Повість про Девгенія. Не треба й додавати, що цей ряд далеко не повний.

2. Святе Письмо.

Євангеліє. Апостол. Де ні являлися місіонари в цілі проповідування християнської віри, мусіли принести з собою поперед усього джерело своєї науки й засоби для відправи богослужень. Таким головним джерелом було Святе Письмо. Византія знала два типи Св. Письма: повний, зложений з чотирьох євангелістів, Діянь, Посланий апостолів і Откровення Івана Богослова — як джерело християнської віри, — й коротший тип, приладжений до потреб богослуження, так звані недільні Євангеліє й Апостол. На Україні стали відомі обидва типи Євангелія й Апостола, хоч останній перейшов правдоподібно зараз

по прийнятті християнства тільки в коротшім типі. Повний текст Діянй і Посланій появився дещо пізніше.

Псалтиря. З інших книг Св. Письма дуже поширена була Псалтиря головно задля своєї високої релігійної поезії, зрозумілої для простих читачів і слухачів. За прикладом Византії була в нас Псалтиря віддавна аж до XIX в. шкільним підручником; з неї виучувалися на пам'ять поодинокі вислови в школі й також уживалися в формі приповідок на різні життєві пригоди. Псалтирю читали над мерцем, читанням з неї відганяли хворобу від хорого, з неї ворожили. Відкривали книжку де небудь і читали ту псалму, котру знайшли на відкритій сторінці, та з змісту псалми пробували найти виясняючу відповідь на свій сумнів. Цей звичай так поширився, що повстали окремі гадательні псалтирі, де під кожною псалмою була замітка, що в яких обставинах вона радить. Списки такої Гадательної Псалтирі маємо вже з XI в.

Як поруч звичайних книг Св. Письма були й їх тексти з викладом, так звані толкові, напр. толкові Євангеліє, Апостол, Пророцькі книги, так окрім звичайного тексту Псалтирі були у нас швидко поширені тексти Толкової Псалтирі. Цим викладом користувалися головно для цілей протижидівської пропаганди, стараючися доказати мильність жидівської релігії. Доказували, що Псалтиря це жидівська книга, а все таки говорить про християнство; це доказ, що жидівська релігія мильна. Найдавніші списки Толкової Псалтирі походять з XI—XII вв.

Старозавітні книги. Що доторкається інших старозавітніх книг Св. Письма, правдоподібно найперше появився на Україні Паримійник, зложений з поодиноких відривків історичних, учительних і пророцьких книг старого завіту для читань на богослуженнях. Були відомі також поодинокі книги старого завіту, передовсім Мойсейове Пятикнижжя або й Восмикнижжя, коли до пяти Мойсейових книг додавалися три Книги суддів ізраїльських. Рідкі були чисті тексти Пророцьких книг, частіше толкові: чи то в полемічних цілях проти жидів, чи для зясування прообразного характеру старого завіту.

3. Богослужбне й житійне письменство.

Службна місячна Минея. Близько до Св. Письма стоять богослужбні книги. Богослужбне письменство було в нашій давній літературі доволі широке. З кінця XI в. зберіглися списки місячної служебної Минеї, себто збору служб і вказання їх порядку на увесь рік церковного календаря по місяцям. Але в дійсності вона швидче була відома на Україні. Богослужбні книги мають велике літературне значіння, бо деколи підносяться до високої поетичности, напр. в церковних співах Романа Солодкопівця, Івана Дамаскина, Андрія Критського й інших талановитих християнських поетів. Такі церковні співи вривалися в свідомість народних мас і впливали сильно на народню поетичну творчість і щодо форми й щодо змісту. З шкільного ужитку Часослова бачимо, що богослужбні книги відограли й ширшу освітню ролю.

Минея-четья. Від служебної місячної Минеї треба відрізнити Минеї-четьї. Це цілий літературний пам'ятник — збірник житій святих, розложених по місяцям та призначених для читання на кожний день. На Україні Минея-четья була відома вже з початку XI в.

Пролог. З нею споріднений щодо змісту Пролог. Однак він різниться від Минеї-четьї розміром і складом житій, ступнем заповнювання календаря життями по місяцям і відмінною історією свого повстання. Коли житіє Минеї виносить десятки й сотки сторін, Пролог складається з ряду переважно коротких житій святих, головню мучеників, розложених на кожний день місяця в приложенні до днів церковної пам'яті кожного святого. Первісним змістом Пролога були оповідання про мучеників, розложені в календарнім порядку. Та далеко не увесь календарь був заповнений ними. З другого боку в християнській літературі нагромадилася маса житій святих. З цих причин ці останні знайшли для себе місце в Пролозі: за мучениками йшли ісповідники, по них щодо ступня святости й важности пішли святителі, вкінці преподобні, пустинники, стовпники тощо.

Діставшись на Україну правдоподібно в XIII в., Пролог став тут одною з найбільше улюблених книжок. На

українським ґрунті він одержав швидко український матеріал, напр. оповідання про посвячення церкви св. Юрія в Києві перед воротами св. Софії, уложене в другій половині XI в. Доповнений новими матеріалами, Пролог уже в XIV в. втрое перевищив принесений на Україну переклад, бо тут мав він не тільки історичне й богослужбне, але також одержав без сумніву дидактичне значіння. Тому й не диво, що мав великий вплив на давню українську літературу й устну словесність, передовсім на набожні пісні й народні легенди.

Патерики. Крім цих збірників житій святих прийшли на Україну Патерики: Синайський, Скитський, Атонський, Єрусалимський Патерик або Духовний Луг і інші. Це є збірники оповідань і житій святих черців і подвижників-аскетів якогось одного краю. Деякі були відомі на Україні вже в передтатарських часах.

Ось на зразок одно оповідання з Синайського Патерика:

Отець Герасим ішов пустинею коло ріки Йордану та стрінув раз хорого льва, що показував йому ногу. Дійсно в ногу заліз терен, від чого вона напухла й набралася гною; і благаючими очима молив лев старушка вилічити його. Бачучи льва в такій біді, старушок сів, узяв його ногу й витягнув з неї терен, вичистив рану, обв'язав ногу своєю шматкою і відпустив льва. Вилічившись, лев ніколи не лишив старушка та всюди ходив за ним немов його ученик так, що усі дивувалися і старушкові й розумній звірині. Старушок усе сам годував льва. А був у лаврі осел, на яким возили воду на потребу отцям від святого Йордану. Герасим звелів льву пасти цього осла на березі тої ріки. Коли раз лев пас осла, осел відійшов від льва на велику віддаль. Припадково переходив туди один чоловік, що йшов з Арабії з верблюдами, й побачивши осла, взяв його та повів з собою. Тимчасом лев довго шукав надаремне осла, зажурився і сумний вернув до отця Герасима. Старушок подумав, що осла зів сам лев, і говорить йому: „А де ж осел?“ Одначе лев стояв мовчки та глядів униз. „Ти зів його, — говорив далі старушок, — так ось тобі: яку службу робив осел, тепер роби ти сам“. І дійсно протягом довгого часу монахи возили воду на льві. Раз прийшов до них якийсь вояк і, змилосердившись над львом, дав їм три золоті, щоб купили собі осла й визволили льва від такої праці. Потім знову притрапилося купцеві, що взяв осла, проходити попри це місце. Перейшовши через Йордан, знову бачить він того льва й, сильно перестрашений, утікає, лишивши верблюдів і монастирського осла. Побачивши свого осла, лев підбіг до нього, взяв його подавньому ротом за уздечку та втішений повів його разом з трьома верблюдами з тихим ревом. Тоді старушок побачив, що надаремне обмовив льва, увільнив його

від труду й дав йому імя Йордан. Після того жив той лев у лаврі більше пяти літ, не розлучаючися з старушком. І умер вкінці Герасим і був похований в такий час, коли льва не було. А коли він вернув, сказав йому ученик отця Герасима Савватій: „Йордане, наш старушок позіставив нас сиріт і відійшов до Господа“. І давав йому їжу, але лев не хотів їсти; тільки сюди й туди водив очима, шукаючи свого старушка, й сильно ревів і тужив. А отець Савватій й інші старушки гладили його по хребті та говорили: „Відійшов наш старушок до Господа й нас лишив“ і цими словами не могли вони погамувати його лементу й рику. Скільки ні потішали його словами, лев усе більше видавав плач і ричання, висловляючи очима смуток, що не бачить свого старушка. Тоді сказав йому отець Савватій: „Коли й нам не віриш, підеш з нами й ми покажемо тобі, де лежить старушок“. І привели льва до могили старушка. Савватій сказав льву: „Ось тут лежить наш старушок похований“, і нагнув свої коліна, стоячи на могилі. Тоді лев нахилився і, вдаряючи головою об землю, сильно заревів та зараз випустив свій дух.

Окремі житія. Були відомі на Україні й окремі житія святих, напр. велике житіє Сави Освященого, популярне житіє Миколи Чудотворця й інші.

4. Твори святих отців.

Іван Золотоустий. З творів св. отців великою популярністю тішилися на Україні писання св. Івана Золотоустого. Його твори були розсіяні по всяких збірниках; крім того були також збірники з самих писань Івана Золотоустого. Улюбленою книжкою був Златоструй, що на нашім ґрунті підпав різним змінам, скорочуванням і додаткам. Меншим змінам підлягав Златоуст, збірник викладів на недільні евангелія, в двох типах: Златоуст постний і квітний. Третій збірник з проповідей Золотоустого носив назву Маргарит. Поучення Івана Золотоустого виблискують прегарною поезією. Ми можемо сьогодні дивуватися, як до новоохрещеного народу зверталось Слово про нічну молитву, де з великою тонкістю змальоване драматичне перервання життя в ночі:

Не для того ніч сотворена, щоб ми постійно спали й милувалися; свідки цього робітники, вояки, купці й божа церква — всі, хто встає в північ. І ти встань і поглянь на лад неба. Вийди з дому й подумай про глибоке мовчання ночі, як все притаїлося без шуму, подивляй уладження свого Пана. Тоді душа — чистіша й лекший твій розум. Хай велике мовчання й тишина приведуть тебе до каяття. Як що ти знову глянеш на небо до зізд, побачиш його прикрашеним неначе безлічно очей. І як ти подумавш, де ті, котрі роблять у день

шум, сміються, бавляться і скачуть, творячи неправду та зло без міри, — всі вони сплять тепер, нічим не кращі від мертвих, — тоді ти погордиш усією людською величністю й зарозумілістю, — бачучи, як з настанням ночі сон очарував істоту. Сон — образ смерті й образ кінця усього всесвіту. Як ти перейдешся по вулицях і увійдеш в дома, не почувеш жадного голосу, як звернеш увагу на своє подвір'я і на палати, побачиш, що усі там лежать немов у могилі. І ось ти повинен збудити душу, підняти сили розуму, подумати...

Інші св. отці. Друге місце щодо популярності по Івані Золотоустім займав на Україні св. Василій Великий, відомий тут головно з Бесід на Шестоднев і аскетичних поучень про піст і монаше життя. Твори Григорія Богослова були відомі на Україні вже в XI в. й одержали тут вставки, які характеризують тодішні обичаї й забобони на Україні. З аскетичних писань популярна була у нас Ліствиця Івана Синайського-Ліствичника, відомі були Пандекти інока Антіоха, зложені з 130 глав з поученнями про чесноти та гріхи, й поучення Теодора Студита, що тішився передовсім популярністю по наших монастирях. Причина цього в та, що з Студійського монастиря, заснованого св. Теодором, перейняли наші монастирі перший устав. З праць першого систематика між отцями церкви — Івана Дамаскина цїнили на Україні його Слово про праву віру або „Увѣріє“, перекладене Іваном Ексархом.

Письменство питань і відповідей. Тут треба згадати широку групу письменства питань і відповідей, яке відіграло велику роль в розвитку християнського світогляду в українського народу. В формі діалогів воно давало пояснення на пекучі питання християнської віри, починаючи сотворенням світу й кінчаючи складними догмами. Доступніше народнім масам і формою і змістом, це письменство творило перехідний місток від абстрактних християнських доктрин до народнього розуміння християнства й мало немалий вплив на устну творчість. З письменства цього роду стрічаємо відривок догматичного писання Теодорита Кирського про св. Трійцю вже в Збірнику Святослава з 1073 р.

Єфрем Сирин. На закінчення треба згадати про писання одного з найпопулярніших у нас церковних письменників — св. Єфрема Сирина. Не так уложений з його писань збірник Паренезіс або Паренетікон, як два слова,

дві проповіді з цього збірника про страшний суд і прихід антихриста та про злих жінок були поширені на Україні. Як перше слово в тяжких обставинах життя християнина було улюбленою лектурою наших предків, так друге стало для наших давніх грамотіїв джерелом їх аскетичних думок про жінок так, що в твердості цих думок вони перейшли самого Єфрема Сирина.

Уривок з Слова Єфрема Сирина про злих жінок. Нема звіря, подібного до жінки лукавої й нескромної на язык. Що страшніше від льва межі четвероножними, або лютіше від гадюки між плазунами? Авсеж вони не значать нічого в порівнанні з лукавою жінкою... А що лев і гадюка уступають їй у злобі, свідчить про це й Премудрий, говорячи: „Краще жити зо львом і гадюкою ніж жити з лукавою жінкою“ (Сирах)... О, яке це зло — найгостріша чортяча зброя. Через жінку з початку зопсував чорт Адама в раю, через жінку кинув Йосипа до тюрми, через жінку спонукав Давида зрадливо вбити Урія, через жінку наймудрішого Соломона довів до гріха, через жінку гнав Ілля, через жінку осліпив Самсона й відсік голову предтечі Христовому, через жінку доводить усіх до упадку, всіх знеславляє, всіх убиває, всіх наражає на ганьбу... О, яке від усякого зла гірше зло лукава жінка. І гаспиди, як їх приголубити, стають покірними; і льви, і леопарди привикнуть до людини, покірніють; але лукава й безсоромна жінка, коли уразити її, біситься, коли пестити, — хвалиться...

5. Збірники.

Збірник Святослава з 1073 р. В тіснім звязку з досіль згаданим перекладним письменством стоять два збірники Святослава з 1073 й 1076 рр. Обидва вони прийшли до нас з Болгарії в перекладі з грецької мови й мають свою назву звідти, що переписали їх для чернігівського князя Святослава Ярославича. Роскішний пергаміновий збірник з 1073 р., переховуваний в Московській Синодальній (Патріяршій) Бібліотеці, украшений багатьома чудовими мініатюрами. Одна з них представляє князя Святослава, як держить гарну позолочену книгу, з жінкою та з дітьми.

Характер збірника з 1073 р. означений вже його заголовком: „Збірник від багатьох отців: виклади незрозумілих слів в Євангелію й Апостолі та в інших книгах, зложені коротко на память і на готову відповідь“. Свою головну ціль — виклад Св. Письма й інших церковних

книг осягає збірник тим робом, що містить цілу енциклопедію византійської учености. Є тут і виривки з творів церкви й інших письменників на богословські теми, напр. статті про св. Духа, символ Михайла Синкела, широкий катихизм Анастасія Синайського про віру, й виривки з історичних, філософічних творів, з теорії риторики і т. д. Маємо тут також два найстарші на українському ґрунті пе-

А Б В Г Д Е Ж З
 З Н І К Л Ш М Н О
 П Р С Т У Х У Ш Я

∴ НЗБОРЬНИКЪ СВЯТОСЛАВА ∴

— ЗАГЛАВНЫЯ БУКВЫ. —

Початкові букви Збірника Святослава.

рекладені покажчики книг старого й нового завіту як справжніх, так і таємних та ложних — апокріфічних.

Збірник Святослава з 1076 р. Другий Збірник Святослава з 1076 р., простіший і мовою і змістом, переходить в Публичній Бібліотеці в Петербурзі й містить статті релігійно-морального характеру: короткі виклади Св. Письма, статті про молитву, піст, читання книг, „Поучення дітям“ Ксенофонта й Теодори. Є тут між иншим також Стословець патріярха Геннадія про віру, себто сто висловів про правила християнської віри й морального життя. Цей Стословець тишився великою популярністю на українському ґрунті в давнині; ним користувався Володимир

Мономах при писанні свого Поучення дітям, Данило Заточник і т. д., він входив у цілости в такі пізніші збірники поучень, як Ізмарагд, „Златая цѣпь“ (Золотий Ланцюг) XIV в. Святославів Збірник з 1076 р. приніс також зразки

Листок із Збірника Святослава 1073 р.

того матеріялу, з якого склалися такі дуже популярні на Україні Пчели, а саме: Наставлення Ісихія, єрусалимського пресвітера, — вислови Ніла Синайського, ученика Івана Золотоустого.

Пчела. Пчела — це збірник коротких висловів або афоризмів, вибраних з Св. Письма, творів отців церкви

й деколи світських письменників греко-римської поганської старовини, упорядкованих або по азбуці авторів або по початковій букві висловів, або по змісті, напр. вислови про мудрість, любов, віру і т. д. Близькість таких висловів до народніх приповідок відкривала шлях взаїмним впливам на себе народніх приповідок і перекладених афоризмів. Переклад Пчели довершений на східно-славянським ґрунті безпосередно з грецького тексту в половині XIII в. Одначе на Україні була відома також Пчела південно-славянського перекладу.

6. Історичні твори.

Хроніки. Правдоподібно вже в перших десятиліттях християнства прийшла на Україну також християнська історична література.

До неї належать і хроніки, типові твори византійської середновіччини, які оповідають про історію людства, починаючи від сотворення світу так, як про це оповідає Біблія і давні грецькі історики. Забарвлення такої хроніки напів релігійне. У византійській літературі було велике число таких хронік; багато з них прийшло також на Україну. Найважливіші з них хроніка Івана Малала Антіохійського та хроніка Юрія Грішника (Гамартола).

З інших хронік цікава хроніка Константина Манасії тим, що подає повість про троянську війну.

Святославова родина: Святослав, його жінка й сини: Гліб, Роман, Давид, Олег і Ярослав.

(Мініатюра з Святославового Збірника 1073 р.)

Хроніка Малали. Уложена в VI—VII вв. в Антіохії, хроніка Івана Малали має в собі відбиток впливу культури Сходу, схильність до фантастичних оповідань. Тому й містить багато поетичного матеріалу з східньої грецької мі-

Мініатюра Збірника Святослава
1073 р.

тології, з оповідань про троянську війну й Олександра Македонського. Славянський переклад одержав ще вставки: апокріфічні Завіти 12 патріархів і Слово Атанасія Олександрійського про Мелхиседека.

Хроніка Юрія Грішника.

Дуже поширена була на Україні хроніка Юрія Грішника, перекладена на південно-славянським ґрунті два рази, перший раз давніше, другий раз в XIII—XIV вв. Хроніка Малали доводить історію до Юстиніяна, хроніка Грішника до 842 р. Також хроніка Грішника мішає історичні факти з видумками, історичні оповідання з бавшними оповіданнями про Сивілли, про

царя Соломона й царицю Южську і т. ин. Все таки до XIV в. вона разом з хронікою Малали була у нас одним джерелом історичних відомостей. На її прикметах виробляв свій смак український аматор історичних творів, від неї перейняли наші літописці той релігійний характер, котрий бачимо напр. в оповіданнях про різні появи природи в наших давніх літописах.

Історична Палея. Старозавітню історію подавала Історична Палея (Книга бытія небеси и земли, Очи палейныя). Держачися історичної нитки в переповіданні біблійних подій, які доводить до царя Давида, Історична Палея все таки віддаляється від оповідання історичних книг Біблії, бо часто міняє його на апокріф, перекручує біблійні імена або змінює порядок біблійного викладу. Доступна своїм викладом і змістом ширшим кругам читачів,

Історична Палея полишила свої сліди в устній народній словесности.

7. Природописні й географічні твори.

Шестоднев. Біблія була вихідним пунктом для наукового думання людини в середніх віках і в рядки біблійної схеми вкладалися не тільки історичні, а також природописні й інші відомости в середніх віках. Широким поясненням тої частини Біблії, де йде оповідання про шість днів творення світу, був Шестоднев. Існувало кілька Шестодневів, себто популярних у византійсько-славянській літературі творів, в яких містилося оповідання про сотворення світу, а саме: Шестоднев Василя Великого, Амвросія Медіолянського, еспанського єпископа Северіяна Гевалського, Івана Дамаскина й інших. З Шестодневів були на Україні відомі головню Бесіди на Шестоднев Василя Великого й Шестоднев Івана, ексарха болгарського.

Крім канонічних відомостей про сотворення світу подавали вони відомости тодішньої науки, зачерпнені головню з тої спадщини, котру полишили антична Греція і Схід. Наслідком того, що ці відомости підпали в своїм поясненні богословю, наступила своєрідна злука дохристиянського та християнського світогляду, з явною перевагою останнього. Таким робом Шестоднев ставав цілою системою, свого роду цілою енциклопедією, яка оповідала історію сотворення світу на підставі даних, добутих наукою протягом віків.

Фізіолог. Одним з джерел Шестоднева був Фізіолог, популярно-теологічний твір, що в алегорично-символічній формі викладав важні місця християнської науки й, описуючи дійсні та видумані прикмети звірят, подавав зразки та приклади як для наслідування, так і для поучення. Напр. про лисицю каже Фізіолог, що її життя лукаве, бо коли вона голодна й не знаходить нічого, йде додому й, положившись навznak, затаює віддих і лежить мов нежива. Тоді сідають на неї птахи й починають її дзьобати, але вона швидко підноситься, ловить пташку й заїдає її. „Так і чорт лукавий, злодій, — говорить Фізіолог, — і діла його лихі, бо кождий, хто хоче закошту-

вати його тіла, умре; а його тіло — гріх, захланність, лакі́мство, зависть“ і т. д.

Кожда стаття Фізіолога, присвячена окремому звіряті, птахові тощо, розпадається на дві частини: в одній

З Козмографії Козми Індикоплова XVI в.

описуються дійсні й фантастичні прикмети звіряти, птаха чи що, а в другій даються символічні пояснення цих прикмет і висновується якась моральна думка. І Шестодневи й Фізіолог мали вплив на українську літературу — писання митрополита Іларіона, Кирила Турівського й інших.

Християнська Топографія (Козмографія) Козми Індикоплова. Джерелом географічних і астрономічних відомостей в давній Україні була Християнська Топографія византійського письменника VI в. Козми Індикоплова, купця з Олександрії, сучасника Юстиніяна. В торговельних справах він

Система світу, як її уявляв собі Козма Індикоплов.

відбув ряд подорожей до Арабії та східньої Африки. Пізніше вступив до монастиря, де задумав — у протипагу Птолемейової системи, яка представляла землю кулею — дати географічно-астрономічні відомости з християнської точки погляду. Християнська Топографія складається з дванадцяти глав-слів. Тут доказує Козма Індикоплов цита-

тами з Св. Письма й апокріфів, що земля це площина, яка своєю формою нагадує корабель Ноя і старозавітню Мойсейову скинію. Ця площина має форму чотирикутника, окруженого з усіх боків океаном. По краях землі єсть стіна, що сходиться з небом, яке представляє собою склепіння над землею. Сонце заходить на ніч за високу гору

на півночі. Рухами сонця, місяця та звізд і взагалі небесними й атмосферичними явищами управляють окремо до того визначені четвертого дня творення світу янголи. Цю ролу вони сповнятимуть до кінця світу, поки звізди не впадуть з неба. Деякі списки Християнської Топографії ілюстровані рисунками.

Як Козма Індикоплав уявляв собі ула-
дження землі.

8. Повісти.

Стефаніт і Іхнілат. Відомости про звірят давала давньому українському читачеві також повість Стефаніт і Іхнілат. Найдавнішої основи цієї повісти

треба шукати в індійській збірці, зложеної первісно з тринадцяти розділів. Пять перших з них утворили збірник казок-байок п. з. Панчатантра, себто Пятикнижжя. Казки-байки Панчатантри викликали вже в Індії ряд наслідувань і перерібок, між ними знамениту Гітопадезу, в звязку з якою стоять байки Езопа. Чотирі століття по уложенні Панчатантри довершився її переклад в VI в. на пеглевій-

ську мову під назвою Каліла-ва-Дімна й відсіль розпочалася прецікава її подорож в різних редакціях, перекладах і перерібках по всіх літературах Сходу й Заходу. В XI в. Симеон Сит переложив книгу з арабської мови на грецьку п. з. Стефаніт і Іхнілат, себто Увінчаний і Слідячий, а з грецької мови довершений південно-славянський переклад. Як звіринний епос відзначається Стефаніт і Іхнілат тим, що епічний елемент уступає поученням. Не тільки мудрець, запитаний індійським царем, як лукавий муж розбив приязнь між близькими людьми й викликав між ними ворожнечу, запускається в своїм оповіданні в моралізування. Роблять це також звірята. Наслідком того розмова складається з моралізуючих сентенцій, порівнянь і приповідок, а байка служить тільки їх потвердженням.

Зміст. Мудрець оповідає притчу про багатого купця, що мав багатьох синів. Один з них заморив бика й лишив його на сіножати. Бик прийшов до себе й почав ричати. Його рик дійшов до ух царя-льва, що недалеко від сіножати жив з багатьома львами, ведмедами, вовками, лисицями і т. д. Раз лев почув страшний рев і дуже засмутився, не знаючи що робити. Перестрашений проводив час без виходу на однім місці. Двораки-шакали: щирий Стефаніт і лукавий Іхнілат замітили смуток льва. Розмовляючи про те, вони нагадують ряд казок-байок з звіринного світу. Притчами про малпу, верблюда й зайця, розумуваннями про мудрість і недотепність, порівняннями й висловами про царських слуг, вояків і писарів шакали готуються вплинути на царя, до якого вибіраються. Лев признається, що він боїться бика. Тому Іхнілат, закінчивши свою промову притчею про лисицю і бубон, іде до бика й намовляє його представитися цареві. Царь приймає ласкаво бика. Ласки царя для бика викликають зависть в Іхнілата, що в формі казок-байок з приводу цього обмінюється своїми думками з Стефанітом. Іхнілат постановив убити бика. Він виконує свій намір, не зважаючи на перестороги свого приятеля Стефаніта. За те дістається в тюрму, де Стефаніт відвідує його й радить йому признатися до всього. З причини непокірності Іхнілата справа кінчиться для нього смертю. В другій частині повісти царь випитує мудрця про приятелів — щирих і приятелів — ворогів, про те, як може царь зберегти свою державу і т. ин. Мудрець відповідає прикладами й оповіданнями, в яких голову ролю відіграють звірята, щоб висловити якесь життєве правило. Вкінці подається причина, чому всі ті казки-байки наведені, а саме, щоб доказати, що мудрість сильніша від фізичної сили.

Олександрія. Одним з перших зразків книжної повісти, що прийшли до нас, був дуже поширений у нас роман Олександрія. Це не так історичне, як більше ба-

єшне оповідання про дії Олександра Македонського, мильно приписуване кривнякові Аристотеля — Калістенові, що вмер швидче від Олександра. Перша форма Олександрії увійшла в хроніку Малали. Це був переклад первісної Олександрії, доповнений оповіданням про вхід Олександра до Єрусалиму, взятим з перекладеної византійської хроніки Гамартола. Вже з доповненням цей переклад увійшов в XIII в. в хроніку Малали. Відзначаючися всіма прикметами принадного оповідання, зближеного до героїчного епосу, великим багатством чудесних елементів, приложених в дусі християнської легенди, перша редакція Олександрії підпала на східно-славянським ґрунті великим змінам і доповненням новими баєшними й апокріфічними подробицями. Наслідком цього й зявилася друга редакція Олександрії.

Стріча Олександра з песиголовцями
(з рукописної Олександрії).

хоробрість і мудрість довершили того, що не було історичної особи, так широко по світу голосної, котра б викликувала подібне зацікавлення. Крім того Олександрія ще й тим відповідала смакові дав-

Олександрії. Вона перероблювалася доти, доки в XIV—XV вв. не почала поширюватися сербська Олександрія. Остання витиснула давнішу болгарську через те, що містила більше романічного елементу. Взагалі вона збільшила елемент чудесного, була пересіяна великою силою афоризмів і, що головне, надала головному героєві Олександрові християнське забарвлення.

Зміст. Голосна історична роля Олександра Македонського зробила його героєм дуже популярного роману. Його походи до Малої Азії, Персії й ще далі на схід давали понуку до неправдоподібних оповідань про чуда далеких земель. Його слава,

нього читача, що містила велику скількість моралізуючих висловів і мудрих постанов Олександра в роді Соломонових судів. До такого розуміння Олександра достроєні і його походження і його діла в романі. В Олександрії він — син єгипетського царя і ворожбита Нектанеба, що втік до Македонії від ворогів, між якими був Дарій. Олександр веде бої з різними народами, з людьми на два лікті й на два сяжні, з такими, які мають шість рук і шість ніг, собачі голови й не говорять, а гавкають, з величезними жінками, покритими щитиною. В часі походу до Індії Олександр приходить до озера, купається з вояками в його воді й від цього всі стають сильні та здорові. Олександр побиває велике військо індійського царя Пора й убиває його самого в поєдинку. Потім іде в землю амазонок, зустрічається з нечистими народами Гога й Магога та їх навіки заганняє в північні гори. Говорячі дерева віщують йому смерть у Вавилоні. Там і вмирає він, отроєний одним з військових начальників.

Троянська війна. Хроніка Малали принесла також найдавніший текст іншої повісти, а саме про троянську війну, приписуваної видуманим сучасникам троянської війни Діктісові й Даретові. Окрему троянську історію представляє славянська Притча про королів, подана при славянським перекладі византійської хроніки Манасії по оповіданні про троянську війну самого Манасії.

Зміст. Тут іде оповідання про причини, що викликали троянську війну. Жінка троянського царя Пріяма — Гекуба має сон, що її син стане загибллю Трої. Тому, коли Парис приходить на світ, його викидають. Пастухи рятують і виховують його. Він рішає спір між трьома богинями в користь Венери, яка обіцяє йому за це Олену. Він іде до Греції і забирає її. Це стає причиною троянської війни, яка описана в продовженні.

Індійське царство. В тім самім збірнику, в котрім заховалася Слово про похід Ігоря, було також оповідання про індійське царство. Це є знамените в середніх віках Посланіє пресвітера Івана до грецького імператора Мануїла. В XII в. на Сході й Заході була поширена думка, що в Азії панує могутній християнський царь-пресвітер Іван, що він побідив своїх противників — магомеданських царів і йде на поміч хрестоносцям. Це ім'я увійшло в писання деяких подорожніх і в народні легенди. Розчитувалися в листах, які буцімто писав він до грецького імператора, до Фридриха Барбароси й інших про чуда свого царства. Тому, що оповідання про індійське царство й Олександрія мають своєю темою Індію, обидва оповідання почали взаємно впливати на себе. Оповідання про індійське царство

було дуже популярне на східно-славянському ґрунті й лишило глибокі сліди в письменстві й устній словесності.

Зміст. Коли грецький імператор Мануїл вислав до пресвітера Івана посольство з дарунками та запитував його про силу й чуда його держави, пресвітер Іван сказав послові: „Скажи своєму цареві Мануїлові — коли хочеш довідатися про мою силу та всі чуда мого царства, продай усе своє царство та прийди до мене сам і послужи мені, й поставлю тебе слугою у себе другим або третім... Коли захочеш описати моє царство, й ти з усіма своїми книжниками не можеш списати мого царства до виходу своєї душі, і ні твого царства не стане, й тебе з харатією, на чім мов царство списати, бо не можна тобі описати землі мого царства та всіх чудес. Я бо є до обіду патріярх, а по обіді царь, і я є царь над трьома тисячами царів і шістьсот, і оборонець я є православної віри Христової; а мого царства йти в один бік десять місяців, а в інший бік, не знаю й сам, де небо й земля зійшлися“... В його царстві живуть дивовижні народи: люде девять сяжнів ростом, з собачими головами, з шістьма ногами, з очима й ротом на грудях, напів-люде, напів-птахи і т. д. Такіж прерізані дивачні звірята й птахи. У стіп гори Олімпу в Індії є джерело; коли людина напється з нього води, до глибокої старости лишається цвітучою і т. д. Індія багата золотом, сріблом і дорогоцінним камінням. Такому багатству відповідають його багаті палати й обставини життя. Нема в Індії жадних гадюк, навіть мух і комарів. Усі живуть щасливо й побожно. Нема ні бідних, ні скупих. Ніхто між ними не говорить і не може говорити неправди: бо як хто скаже неправду, той зараз умірає і разом з ним його пам'ять. „Усі ми йдемо стежками правди й любимо один одного“.

Премудрий Акир. Разом з оповіданням про індійське царство було в тім самім рукописі, що Слово про похід Ігоря, оповідання про Синаґріпа та його дарадника Акира або Слово про премудрого Акира. Ця повість східнього походження відбилася на легендарній біографії Езопу й увійшла в арабський збірник казок Тисяча й одна ніч. Що оригінал повісти був грецький, на це вказує оповідання про чудо, якого довершив Миколай Чудотворець з згаданим царем Синаґріпом. Оповідання про премудрого Акира було дуже популярне на східно-славянському ґрунті. Його списки доходять до XVIII в. Зокрема подобалися нашим предкам поучення Акира Анаданові, які трапляються в давніх рукописах у формі окремих статей п. з. Поучення з святих книг про дітей. На східно-славянському ґрунті оповідання про премудрого Акира зблизилося до тону місцевої казки та набрало місцевих подробиць.

Зміст. У Синаґріпа, що панує над землею адорською (арабською або асурською) і наливською (ніневійською), є мудрий і дуже багатий, але бездітний дорадник Акир. Він усиновляє сина своєї сестри Анадана, вчить його всякої мудрости та представляє його цареві яко свого наслідника. Одначе злобний Анадан обвинувачує Акира перед царем, що Акир зрадив його й хоче позбавити його трону. Вірний слуга вступив урятувати Акира від смерти. Тимчасом єгипетський царь, який довідався про мниму смерть Акира, зажадав від Синаґріпа вислати йому такого будівничого, який був би в силі побудувати для нього палату між небом і землею та відгадати загадки. Коли царь пришло такого будівничого, фараон чотирі роки платитиме йому данину, а як ні, царь має платити фараонові. З цього прикрого положення визволив Синаґріпа слуга, що відкрив живого Акира. Синаґріп послав його під иншим імям до Єгипту, де він навчив дві орлиці підлітати вгору з кліткою, в яку всадив хлопця. Орлиці підвеслися вгору, а хлопець кричав, що будівничі готові, хай тільки здолу доставлять їм будівельного матеріялу. Щасливо також розв'язав цареві загадки. Після того вернув додому, де Синаґріп обсилав Акира почеснями, а Анадана покарав смертю.

Девгеній Акрит. Третьою і останньою повістю в збірнику, що заховав нам Слово про похід Ігоря, було Діяння і життя Девгенія Акрити. Тому, що рукопис Слова про похід Ігоря пропав, це оповідання уважалося довгий час за втрачене. Одначе в 1856 р. Пипінові вдалося відкрити текст цього оповідання з XVII—XVIII вв. в однім погодінським збірнику Публичної Бібліотеки в Петербурзі.

Оповідання про Девгенія Акрити це перерібка византійської поеми X в. про Василя Дігеніса Акрити, який одержав назву Дігеніса тому, що був сином араба та грекині. Акрити — це військові начальники, що боронили византійських кордонів від арабів. На східно-славянським ґрунті це оповідання було дуже поширене. Тут воно прийняло характер казки. Її дія відбувається за тридцять земель в тридесятим царстві. Окремі епізоди підпали сильним змінам: боротьба греків з сарацинами перемінилася в боротьбу православних з поганами. Із змістом оповідання була в тіснім звязку Притча про витязя і смерть.

Зміст. В грецькій землі в одної вдови царського роду було трьох синів і красуня донька, яку полюбив сарацинський царь Амір і пірвав її з Греції в несприятності братів. Мати доньки посилає в погоню за ним трьох своїх синів, які побіджають Аміра, але що він згодився прийняти християнську віру, віддають сестру за нього заміж. Амір покидає царство й відїжджає до Греції. Довідавшись про це, мати посилає туди трьох сарацинів за ним, але їх піймали

й охрестили. Від Аміра родився прегарний син Акрит, названий Девгенієм (двовродним). Його труди змальовані в повісти. Він — відзначався великою відвагою в боротьбі з дикими звірятами, побідив сильного царя Філіпата й ще сильнішого Стратяга й оженився з його донькою.

Варлаам і Йоасаф. В літературі найдавніше занесених на Україну повістей окреме місце займає духовний роман про Варлаама та Йоасафа. Коли в інші повісти християнський елемент вдирався частинно, роман про Варлаама та Йоасафа це мистецька перерібка на християнський лад біографії сина Капілавасту — Сідарти, більше відомого під імям Будди. Славянський переклад довершений з грецького оригіналу. Його ось як характеризує знаменитий історик византійської літератури Крумбахер: „Естетична вартість цієї палкої апології християнського життя, де з переконуючою силою малюється боротьба проти світової марности, не підлягає ніякому сумніву. Композиція знаменита; протилежності настроїв осіб і життєвих умов змальовані прегарно. Тому книга мусіла викликати найглибше вражіння на віруючі народи Європи.“

Грецький переклад зроблений з грузинської мови, а з грецького тексту довершений латинський переклад. Як від грецької версії пішли всі дальші православні переклади, так з латинського перекладу та його скорочень пішли всі католицькі переклади. Таким робом увесь середньовічний християнський світ читав оцей роман яко житіє праведного християнина. Що більше — героя роману Йоасафа включили католики при кінці XVI в. в число святих, православні зробили це ще давніше.

За авторство й час повстання роману були довгі спори, досіль непорішені. Довго уважали автором роману Івана Дамаскина. Тепер закинули цю думку. В усіх давніх рукописах Варлаама та Йоасафа є однозгідна вістка, що цей роман приніс з Індії до Єрусалиму монах монастиря св. Сави. Найдавніші східно-славянські списки походять з XIV—XV вв.

На безпосередню батьківщину нашого тексту вказує та обставина, що принагідні притчі роману стрічаються в рукописах і окремо з заміткою „з болгарських книг“. У Кутеїні 1637 р. вийшов цей роман друком в перекладі на тодішню спільну українцям і білорусам

книжню мову п. з. „Гісторія албо правдивое виписане святого Йоанна Дамаскина о житії святих преподобних отець Варлаама і Осафа і о наверненю індіян“. Перекладаючи твори Івана Дамаскина, московський вигнанець князь Курбський переложив також наново приписуваного Дамаскинові Варлаама та Йоасафа на церковно-славянську мову з невеличкою домішкою прикмет живої мови свого місця побуту на Волині. Правдоподібно переклад Курбського став помічний для видання з 1637 р. Мабуть на підставі тексту Золотої Легенди чернігівський митрополит Лазарь Баранович дав віршовану перерібку Варлаама та Йоасафа в книжці „Żywoty świętych“. Скорочена легенда увійшла в Четві-Минеї Дмитра Тупталенка. Свою широку популярність і улюбленість в середніх віках завдячував цей роман чудовим притчам в роді притчі про однорога, між иншим так гарно перевіршованої Іваном Франком, що зайнявся і науковим дослідом цього роману.

Зміст. Індійський царь Авенір переслідує християнство, проповідуване апостолом Томою. В ту пору у нього, досі бездітного, народжується син неописаної краси — Йоасаф. Звіздярі пророкують йому славу й багатство, але наймудріший з них додає, що його царство буде не на цім світі й що царевич стане правдоподібно визнавцем переслідуваної релігії. Щоб це пророкування не могло сповнитися, зажурений батько велить побудувати для Йоасафа величню палату, забороняє допускати до неї когось чужого й окружає його молодими, гарними людьми. Вони не сміють оповідати Йоасафові про хвороби, смерть, нужду й терпіння. Та царевич приходять вкінці до зрозуміння того, що він живе в тюрмі, й скаржиться батькові, що більше не може стерпіти такого життя. Царь дозволяє йому виходити з палати, але велить, щоб на дорозі усували все, що тільки могло б засмутити його. Однак царевичеві вдається стрінути двох людей, прокаженого та сліпого, потім підтоптаного віком старушка. Йоасаф бачить, що на землі є терпіння і смерть. Він починає задумуватися над марністю життя і шукає, хто міг би просвітити його. На божий приказ пустинник Варлаам іде до Індії, щоб розігнати сумніви Йоасафа. Приходить яко продавець дорогих камінів. Його камінь має силу просвічати сліпих світлом правди, глухим вертати слух, німим давати мудрість, хворим здоровля. Але бачити цей камінь може тільки той, хто чистий тілом і серцем. Царевич бажає бачити камінь, але Варлаам заявляє, що наперед випробує його розум. Рядом притч почасти з Бвангелія, почасти з східніх оповідань Варлаам розясняє йому поступенно християнську науку, а вкінці хрестить його. Сам віддаляється, лишивши Йоасафові на його прохання свою грубу одіж. Авенір довідується про хрещення сина й посилав

погоно за Варлаамом, щоб тортурами приневолити його відректися християнства перед Йоасафом і цим робом захитати його віру в правдивість християнської науки. Одначе погоня не здогонила Варлаама. Тому царь закликає визнаця своєї віри Нахора, обличчям подібного до Варлаама. Нахор має удати з себе Варлаама, увійти в спір з поганськими жерцями й дати себе побідити. Одначе в часі розмов з царевичем Нахор сам приймає християнство та втікає в пустиню. Вкінці царь закликає чарівника, за порадою якого Авенір окружає Йоасафа красунями, думаючи, що Йоасаф спокуситься і відступить від християнства. Йоасаф постом і молитвою обороняє себе від спокуси й лишається непохитним, а сам чарівник наворачтається на християнство. Тоді за намовою вельмож Авенір відділяє Йоасафові половину свого царства в тій думці, що клопоти над управою держави відведуть його від нової віри. Але Йоасаф, ставши царем, починає будувати церкви та проповідувати християнство. Його проповідь осягає величезний успіх, народ масово приймає нову віру й край, де він панує, стає зразком християнської держави. Тепер кається Авенір і сам наворачтається до християнства. Його хрещення відбувається з великою урочистістю. Після того Авенір передає усю державу Йоасафові й незабаром умирає. По його смерті Йоасаф править ще кілька літ своїм народом, потім назначує царем одного з вельмож і постановляє відійти в пустиню. Зажурений народ жене за ним. Йоасаф вертає, але другий раз цотаємне відходить в пустиню в тій волосяниці, котру Варлаам колись лишив йому. Серед усяких невидод і придуманих чортом спокус він два роки скитається в пустині, шукаючи свого учителя. Вкінці інший пустинник вказує йому шлях до Варлаама. Царевич живе в пустині ще тридцятьпять літ і ховає свого учителя. Надходить година його смерті. Його ховає той пустинник, котрий вказав йому шлях до Варлаама. В сні один страшний муж велить йому йти в індійське царство й повідомити про смерть царевича. Приходить царь з товпою народу, находити тіла царевича й Варлаама нетлінними та пахучими й переносить їх до столиці.

9. Апокріфи.

Витворення апокріфів. Своєрідне значіння в українській літературі мала велика група перекладених памяток, близьких до житійного письменства — апокріфи. Від самого народження християнства воно оповилося легендами, які повставали рівночасно з Св. Письмом і навіть швидче від нього. Сама християнська церква постійно користувалася цими легендами, бо ж підставу християнства творить не тільки Св. Письмо, але й традиція, обнята головно легендою. Творцями й носителями християнської легенди були жиди, що внесли в християнські легенди не тільки

жидівські, східні й античні елементи, але й цілі жидівські, греко-римські чи східні легенди, переробляючи їх в християнським дусі. Вплив легенди був великий і на народні маси й на письменство: для народніх мас легенда почала заступати поволі передхристиянську народню поезію, а письменникам давала матеріал для високої мистецької поезії, для свідомої мистецької творчости. Переходячи від народу до народу, легенда ставала щораз складнішою і протягом довгого ряду віків утворився величезний цикль таких легенд. Своім багатством він перейшов Св. Письмо.

З цього циклю виділилася апокріфічна легендарна література, себто те письменство, котре оповідає про старозавітні та новозавітні події й опинилося поза каноном признаних церквою писань. Від апокріфічних писань треба відрізнити заборонені писання, себто такі, які церковний авторитет признав шкідливими й тому вніс у показчик або індекс заборонених книг. Але в індекс входили також не-апокріфічні писання з одного боку й деякі апокріфи не найшли місця в індексі з другого боку.

Індекси заборонених книг. На українським ґрунті маємо такий найдавніший індекс в Збірнику Святослава з 1073 р. Індекс апокріфічних і заборонених книг маємо в Номоканоні з XIV в.

Номоканон або Кормчая Книга це збірник і пояснення постанов і норм, прийнятих у византійській церкві від апостольських часів до останнього вселенського собору. Крім церковних норм входило тут і світське византійське законодавство. Яко вихідня точка нашого пізнішого церковного законодавства Номоканон впливав на вироблення нашого народнього світогляду.

Доказ цього між иншим маємо в тім, що він подав індекс, який виявляє риси значної незалежності від подібних творів византійської літератури. Є бо тут вказівки на такі писання, яких не згадують досі відомі грецькі індекси. Цей південно-славянський індекс став засновком самостійного розвитку подібного індексу на східно-славянським ґрунті в приложенні до умов місцевого літературного розвитку. Напр. в молитовнику митрополита Кипріяна з XIV в. до південно-славянського показчика доданий відділ „богоотметних і ненавидимих“ книг, під чим розумі-

ються книжки, вживані до ворожіння: лунники, громовники, трепетники і ин. В дальшій розвитку Стаття про правдиві й фальшиві книги прийняла ще: астрономію, „землеміріє“ і т. ин. й розрослася до грубої книги — знаменитої Кирилової Книги, виданої 1644 р. друком в Москві.

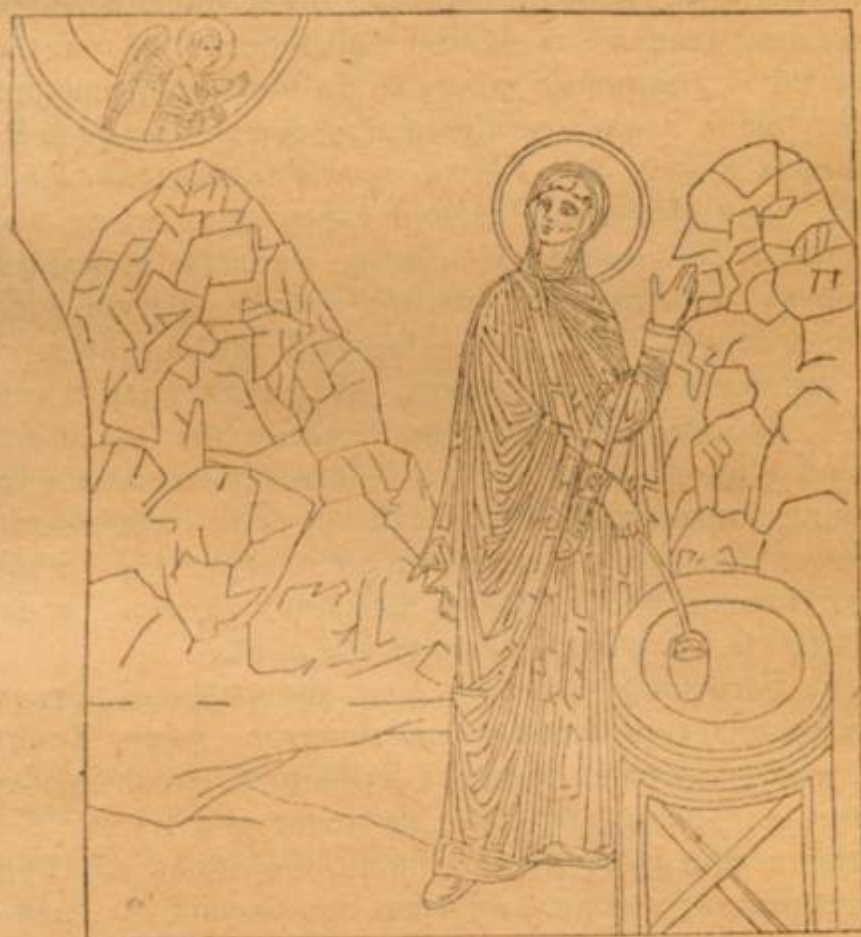
Шляхи поширення апокріфів. Трьома шляхами приходили апокріфи на Україну. Перший шлях указує їх назва „болгарські байки“: це звичайний шлях із Византії через південну Славянщину. Що не могло перейти письменним шляхом, те переходило шляхом усної передачі як вислід стичности двох народностей на культурнім ґрунті. Опис подорожі Данила Паломника по святих місцях доказує, що паломники зустрічалися з масою легенд, які принесли на Україну з поворотом на рідну землю.

Крім цього другого був ще третій шлях вандрівки апокріфів на Україну: шлях мистецтва. З релігією перейняла Україна з Византії церковну архітектуру, спосіб малювання ікон, церковних стін і мініятур, в якім сильно відбилася християнська легенда. В мозаїці вибудованої в XI в. катедрі св. Софії в Києві бачимо мотиви християнської апокріфічної легенди. Відмінно від канонічних писань християнська легенда знає два благовіщення: крім благовіщення в святині, признаного також канонічним письменством, ще благовіщення або передблаговіщення при криниці. Апокріфічне Євангеліє Якова оповідає про обставини останнього. Богородиця пішла з глечиком по воду до криниці, зачерпнула води та збирається додому. Нараз почула за собою звернений до неї голос, одначе, оглянувшись, не побачила нікого. Виявилося потім, що це був голос янгола, який приніс їй вістку про зачаття і народження Христа. Роздумуючи над тим, що зайшло, засумована Богородиця прийшла додому й по якімсь часі, коли вона, як звичайно, ткала завісу з пурпури й вісона для святині, до неї явився уже видимо янгол і повторив свою добру вістку. В катедрі св. Софії бачимо на стовпах у головної абсиди в мозаїках, які прикрашують ці стовпи, малюнок благовіщення в святині й тут Богородиця намальована з тканням. В фресці цієї церкви находимо також благовіщення при криниці або так зване передблагові-

щення: вище краєвид, цистерна, у неї здивована або налякана Богородиця з начинням.

Апокрифи дотатарських часів. Ще в дотатарських часах були відомі, як виказав Сперанський, такі апокрифічні оповідання: оповідання про Адама, Книга Еноха, Завіти дванадцяти патріархів, Сини Якова, Завіт і вихід Мойсея

Апокрифічне благовіщення або передблаговіщення в катедрі св. Софії в Києві.

на небо, Виявління (откровеніє) Варуха, Виявління Ісаїї, Яковова повість або Первоеквангеліє, Євангеліє Томи або Євангеліє дитинства Христа, Євангеліє Никодима, Обиходи й навчання апостолів, легенди про Христа, як його „в попи ставили“, як він „орав плугом“, „як його пров назвав другом“, „як його ап. Петро продавав“, і інші, Оповідання Афродитіяна персіянина, Ходження Богородиці по муках, Виявління св. Павла, кілька оповідань про рай, ряд апокрифічних мучень: Теодора Тирона, Микити, Іпатія, Юрія,

Ірини й ин. й есхатологічні оповідання з Виявлінням Методія Патарського включно. Решта апокріфів прийшла на Україну пізніше, з полудня і з заходу.

Загальний зміст. Апокріфічна література — це багатий релігійний епос. Його зміст передовсім значно розширює старозавітню й новозавітню історію невідомими канонічним книгам подробицями. Вони виясняють багато питань, викликаних релігійною цікавістю, й оповідають ширше про сотворення чоловіка та його прогрішення, про його вигнання з раю, зокрема про життя Адама й Еви по вигнанні їх з раю, про Еноха, про Мелхиседека, Авраама, Мойсея, царя Давида. Рішення спору двох жінок ізза дитини царем Соломоном, як про це оповідає Книга царств, дає понуку оповісти про багато інших зразків його мудрости. Старий завіт не заспокоює цікавості, як давні люде улажували своє життя, як одержували перші наукові відомости, як винаходили мистецтва, — доповнює його щодо цього Мале Битів і Книга Адама. Книга Еноха, Виявління Авраама й Вихід Ісаїї на небо оповідають про будучину, про щастя праведників і кари для грішників, все приймаючи тон і форму біблійних писань і присвоюючи саме собі значіння давньої традиції.

Ще багатший матеріал для апокріфічної літератури доставляє властива історія християнства: життя Христа на землі, діла апостолів, святих і мучеників, християнське виждання нагороди або кари за дочасне життя по смерті, оповідання про чуда й таке инше. Розмірно ще буйніше розцвітають в християнських часах оповідання про рай і пекло, до якого сходить сам Христос, і есхатологічні оповідання про кінець світу та страшний суд. Широкий круг оповідань утворюється довкруги Божої Матери, що бере діяльну участь в долі людства й заступається за ним перед Христом.

Цілість апокріфічних оповідань по їх змісту можна поділити на п'ять великих груп: старозавітні апокріфи, новозавітні, апокріфічні Діяння апостолів, есхатологічні й апокаліптичні апокріфи, апокріфічні оповідання про святих і мучеників.

Ось на зразок змісти деяких окремих апокріфічних оповідань.

Сотворення світу. Оповідання про сотворення світу має дуалістичне забарвлення, себто вводить боротьбу двох сил, добра та зла, згідно з навчанням болгарських богумилів, що признавали крім начального доброго Бога, котрий сотворив духовий світ, також злого демона, що підпавши від Бога, утворив річевий світ.

Зміст. Сотворивши небо, спустився Бог на Тиверіядське море, щоб творити землю. На морі побачив Бог Сатану, що плавав у постаті гоголя. Бог велів Сатані пірнути на дно моря і винести піску, з якого сотворив землю. Адама сотворив Бог з вісьмох частин: тіло з землі, кости з каменя, кров узяв від моря, очі від сонця, думки від хмар, зір від світла, віддих від вітру, а тепло від огню. Коли Бог пішов узяти очі від сонця, прийшов Сатана й вимазав болотом усього Адама, що лежав на землі. Вернувшись, Бог увільнив його з болота, сотворив з останнього собаку й велів їй берегти Адама, а сам пішов у горішній Єрусалим за Адамовим віддихом. І знову прийшов Сатана, щоб опоганити Адама, але пес почав гавкати. Сатана злякався і тільки здалека вдарив Адама ліскою, від чого настали хвороби серед людей. Потім Бог насадив рай, навів сон на Адама та в часі сну сотворив з ребра його Еву.

Соломонові суди. А ось один з Соломонових судів.

Один чоловік, що мав кількох синів, записав увесь свій маєток найстаршому. Браття прийшли на суд до Соломона, який зажадав, аби сини принесли йому руку свого вмерлого батька. Браття пішли на могилу, а Соломон післав своїх слуг слідити за ними. Коли вони почали розкопувати могилу, найстарший заявив, що розділить увесь маєток по рівній частині, тільки хай не рушають могилу батька. Довідавшись про це, Соломон присудив увесь маєток найстаршому синові.

Вірність чоловіка й жінки. Ще одно оповідання про Соломона.

Раз закликав Соломон до себе свого вельможу й обіцяв видати за нього найкращу з своїх доньок, як він згодиться убити свою жінку. Зразу згоджувався на це вельможа, але коли прийшов додому й побачив, що жінка спить з дітьми, не міг виконати свого наміру та вернув Соломонові даний собі меч. Тоді Соломон закликав жінку вельможі й обіцяв зробити її своєю жінкою, як вона убе свого чоловіка. Жінка відразу згодилася і Соломон дав їй меч, але з обережності оловяний. Коли чоловік заснув, вона вдарила його мечем по шиї, але не вбила його, бо меч був тупий. Довідавшись про це, Соломон сказав: „В тисячах я найшов мудрого мужа, але в десяти тисячах я не найшов мудрої жінки.“

Оповідання Афродитіана. З новозавітніх апокріфів варто задержатися на Оповіданні Афродитіана про чудо в перській землі, в яким, злучаючися з євангельською

християнською легендою, переплітаються різні елементи: грецькі, жидівські та східні.

Зміст. В Персії є поганська святиня, наповнена золотими та срібними ідолами, між якими є також ідол богині Ірі (грецька Гера). Раз приходить до святини царь, щоб дістати вияснення свого сну. Жрець Пруп оповідає цареві, що минулої ночі всі ідоли зійшли з своїх місць і поклонилися богині Ірі, віддаючи їй пошану за те, що вона, заручена за теслаю, має стати матіррю. Увечері сам царь стає свідком, як ідоли почали співати та грати. Зляканий царь хоче відійти, але в ту хвилину спускається блискуча зізда: Іра в царській короні, над нею стоїть зізда. Жерці заявляють цареві, що приходить кінець почитанню богів, бо в Єрусалимі народився Спаситель. Царь посилає негайно магів, щоб зложили йому поклін. Ледви вони вибралися в дорогу, а вже рушила й зізда та почала показувати їм шлях. Вона приводить їх до вертепу, де знаходиться Діва Марія з дитиною. Мати Христа є високого росту, з кругловатим, смаглявим обличчям; Христос сидить і видається, немовби йому пішло на другий рік: він удався зовсім у матір. Маги складають йому поклін і приносять в дарунку золото, ливан і смирну, а він „сміється і плеще“. З'являється янгол і забороняє магам вертатися до Ірода. Вони йдуть додому й записують про все на золотих табличках.

Ходження Богородиці по муках. Як з новозавітніх апокріфів тішилися великою популярністю це оповідання і Никодимове Євангеліє, так з апокріфів есхатологічного характеру дуже цікаве й характеристичне для нашої літератури Ходження Богородиці по муках. На Україні вже в XII в. цей апокріф прийняв елементи нашого побуту. На Заході, в Італії, апокріф такого типу став канвою для знаменитої Божественної Комедії Данте. Як Богородиця в товаристві архангела Михайла, так Данте в товаристві Вергілія іде до пекла, де бачить муки грішників, а потім під проводом колишньої своєї любки Беатріче, що умерла дівчиною, відвідує небо.

Зміст. Перейнята милосердям до людей, Богородиця просить Христа показати їй місця муки грішників по їх смерті. Христос вволяє її волю й архангел Михайло в товаристві чотирохсот янголів, по сто від кожної сторони світу, показує їй пекло та грішників, що там мучаться. Описи пекельних мук дуже яскраві: одні по пояс, другі по горло стоять в огненній ріці, третіх зідає безупинно хробак, четверті повішені на гаках, п'ятих гризуть люті гадюки й т. д. — все залежне від гріхів, яких допустилися за життя. Оглянувши всі муки пекла, Богородиця милосердиться над грішниками, йде до Христа й разом з архангелами, апостолами та святими просить помилувати всіх грішників і визволити їх від страшних мук. По довгих проханнях Богородиці Христос тільки облекшує муки грішників, бо

в імя вищої справедливости не може помилувати їх зовсім: від Великого Четверга до Зелених Свят вони вільні від мук, щоб могли прославляти св. Трійцю.

На українськiм ґрунті Ходження Богородиці по муках представляє що найменше три редакції: повнішу, значно скорочену та вкінці відмінну й поповнену пізнішими інтерполяціями. Остання заховалася в рукописі священника Вовчківців над Прутом у Снятинщині Іллі Яремецького-Білашевича, писанім у вересні 1748 р. Оповідає деякі частини докладніше від загального тексту або з значними різницями й має вставки про поганих царів: Нерона, Декія, Максиміяна, Діоклітіяна, Несторія, Пилата, Каяфи, Ірода, Анни й інших, про чарівників і ворожок, про проклятого Скимна, про муки Ірода, Каїна й тих вояків, котрі мучили Христа, про муки мірошників, золотарів і лихварів, злодіїв, розбійників, обмовців і набрехів, про муки тих, котрі межі переорюють і крадуть плоди в інших, про муки ковалів, ткачів, кравців, кушнірів, шевців і римарів, про тих, котрі крадуть бджоли й птахи, про муки п'яниць і вбійників, суддів-кровопійців, грошолобів, про муки тих, котрі роблять в неділю та свята, вкінці вставки про душі праведних і про чистилище.

А ось зразки мук. „Бачила свята Богородиця на півночі пушу, велику глибину, з обох боків ледяні стіни, а зверху заціплено люти́м морозом, на яких триста сяжнів у глибину морозу. Там зима, якої не зогріти, темнота, якої не освітити.“ Це є муки чарівників і ворожок. „Бачила свята Богородиця там під льодом велику силу мужів і жінок, заціпенілих від морозу, як лід, котрі голі сиділи на дні, від них виходили морозні іскри й безупинний крик: Ох, ох, ох нам грішним! Біда, біда нам!“ „Оце є грішники, немилосердні багачі: відпихали бідних від своїх воріт і померзали сироти й бідаки перед їх воротами. Задля цього так мучаться“. Мірошники мучаться тим робом, що вони „опутані вгорі ногами, величезне каміння, як млинове колесо, їм до шиї попривязуване, й огонь під ними чорти мішками роздмухують“. Золотарі й лихварі „ні руками, ні ногами не можуть рушити, бо приковані до залізних кладів золотими ланцюгами. Одні чорти огонь під ними мішками роздмухують, інші варять золото та срібло й наливають їм кипяче в уста“. Злодії „повішані срібними й золотими ланцюгами за шию, а гаками за язика“ обмовці. „А огонь під ними чорти мішками роздмухують“. „Бачила свята Богородиця велику силу чоловіків, як лежали на огні, а чорти під ними палять, а інші чорти землю із огнем в рот пхають і каміння гаряче. І крик від них дуже великий: Ох, ох, ох нам смажним, грішним!“ „Ці чоловіки, орачі землі, борозни або межі заорювали, крали

чужі насіння та плід, задля цього так мучаться". За те, що ковалі крали чуже залізо, вони „мучаться в огненних печерах, чорти під ними огонь роздмухують, а інші чорти гарячі заліза у рот бють, а інші уха вертять гарячими рожнами, а інші тіло їм щипають огненними кліщами, а інші молотами бють безустанно. Крик їх великий: Горе, горе нам грішним!" Грішні ткачі „огненними кайданами прикуті до стовпів, а чорти їм роти й уста роздирають і в рот їм клубки пхають, і нитки їм із очей падають, і одіж на них безустанно горить". — Грішні кравці, „чоловіки й жінки на огні паляться немилосердно, а чорти їм залізо, цвяхи з огнем у рот і в очі бють і одіж на них безупинно горить, тіло їх смажить немилосердно." Кушнірі, шевці й римарі, „чоловіки й жінки паляться на огні немилосердно, а чорти їм уста розгрівають і в уста вовну й кожу з огнем пхають, іншим на очі золу киплячу ллюють, нігтями залізними, розпаливши, тіло їм рвуть, цвяхи гострі з огнем в очі, в уста бють". Ті, котрі крадуть сіль, „чоловіки й жінки на огні лежать, а чорти їм у рот сіль із огнем, ропу киплячу ллюють, в ніздря й на очі ллюють." Ті, котрі крадуть бджоли та пташки, „чоловіки в огні стоять, а пташки їм тіло дзьобають, шершені, оси, комарі тіло їх кусають немилосердно". Пяниці, обжори й убійники „висять, за ноги й за руки спутані, скуті огненними кайданами; одні чорти огонь роздмухують, а інші чорти смолу, сірку, золу смородливу, киплячу з огнем ллюють в уста й порох і каміння гаряче бють в писок з огнем". „Бачила свята Богородиця озеро криваве, кров із огнем клекотить і в цім озері велику силу мужів і жінок, що стояли по уста, по шию в цім озері кривавім і кров пили померших і їдь гадін". Це є „судді немилосердні, що не по правді судили, кров чужу пили, бо не по правді суд судили, кровопійці, хабарники"... Незчисленні лихварі мучаться в огненнім озері, в яким золото та срібло дуже люто клекотить.

Українізація теми. Цей довгий ряд грішників і спосіб їх покарання виводить перед наші очі колоритні картини українського побуту з часу народження перерібки. Засада в каранні є та, що кождий грішник одержує кару відповідно до способу, яким прогрішився. Фантазія перерібника сильно працювала, щоб вишукати окремий рід муки, щоб грішникам визначити окремий ступінь, але часто це йому не вдавалося. Все таки та обставина, що український перерібник узяв грішників з реального українського життя, що місцями перерібка виблискує зразками поезії (напр. Тоді херувим полетів швидче від стріли, як блискавиця блисне, та вхопив один уголь кліщами й виніс його скорше, ніж свята Богородиця вимовила псалом), свідчить нам, що її автор був на шляху, на котрім один

сміливий ступінь далі з'явився Котляревський, в Енеїді котрого маємо також повні реалізму малюнки пекла.

З інших апокріфів треба згадати Слово Методія, єпископа патарського, перехідне кільце між апокріфом і повістю, зокрема Олександрією.

Значіння апокріфів. Історично-літературне значіння апокріфічного письменства своєрідне, дуже велике. Від перших віків християнства деякі апокріфи користувалися повним довір'ям навіть серед найславніших учителів церкви. Такі апокріфічні євангелія, як Первоєвангеліє Якова й Євангеліє Никодима, й деякі апокріфічні виявленія (откровенія) осягнули напівканонічне значіння. Вже від перших віків християнства, а зокрема в середніх віках апокріфічне письменство відбилося в церковнім житті й мистецтві, його мотиви увійшли в церковне малярство, обряд, співи та проповідь. Апокріфічний епос відіграв також немалу роль в заміні давнього поганського світогляду на новий християнський. „Однак була велика різниця в літературній долі легенди й апокріфічного оповідання на славяно-руськїм Сході й на середновічнім Заході — говорить Пипін, один з найкращих знавців цієї літератури. Наслідком того, що на Заході вже вчасно почався літературний розвиток, якого давнє Славянство й давня Русь ніколи не знали в таких розмірах, цей матеріал вчасно одержав на Заході літературне оброблення, латинське й національне, в найрізніших формах і пізніше увійшов у схоластичні міркування, і в проповідь, і в легендарну повість, поему та драму. В славяно-руськїм письменстві розвиток легендарно-апокріфічного матеріалу був тісніший: він увійшов в агіографію, доставляв мотиви для устної легенди та забобону й очевидно тільки пізніше відбився в поезії духовного стиха й почасти биліни; але ні духовний стих, ні биліна не вийшли з поля народньої устної творчості. З другого боку, коли середновічна національна література Заходу почала складатися ранше (латинська література перших середніх віків була вже її підготовленням), в ній далеко вчасніше також закінчився той період наївної непосредности, котрий додержався у нас до самого XVIII в.“ Що торкається українського ґрунту, думку Папіна треба дещо обмежити. Правда, на Заході на ґрунті

апокріфічного матеріалу й суспільно-національного життя повстала знаменита Божественна Комедія Данте, яка стала великим фактом національної літератури й відкрила нові шляхи та завдання поезії. Все таки на Україні бачимо побіч могутнього впливу апокріфічної літератури на сучасну й пізнішу оригінальну українську літературу також один ступінь на шляху, яким пішов Данте, а саме в націоналізації Ходження Богородиці по муках.

Вплив апокріфів на українську літературу. Рідко в яким пам'ятнику української літератури давньої доби ми не зустрінемо якогось апокріфічного оповідання або бодай якоїсь апокріфічної подробности. В Початковім Літописі, в проповіді грецького філософа перед Володимиром, себто в першій викладі науки християнської віри й біблійної історії на українським ґрунті, маємо цілий ряд апокріфічних епізодів, узятих з Палей. Відгомін апокріфу бачуть у Житті Бориса та Гліба, приписуванім монахові Якову. В Поученні Володимира слідний вплив апокріфічних Заповітів, а саме завіту патріярха Юди. В своїм описі Палестини наводить Данило Паломник дуже часто епізоди з апокріфічних євангелій, запозичені письменною чи устною дорогою. Між апокріфами відмітив Франко твір незвичайно поетичної стійности, який енергією вислову, пластикою образів і цілим складом вказує на близьке споріднення з Словом про похід Ігоря: мова тут про Слово о Лазареві воскресенні.

Що доторкається середньої доби української літератури, сліди апокріфів бачимо в акафістах, в Ключі розуміння Йоаникія Галятовського, в драматичних творах, між якими Слово про збурення пекла побудоване зовсім на апокріфічній Никодимовій Євангелію, в діялогах, різдвяних і великодніх віршах, у Богогласнику й ин.

Дуже цікавий зразок перетворювання апокріфічних мотивів дає новіша українська література в „Байках світових в співах“ Степана Руданського. Свої співи вложив Руданський в уста старого лірника, а зміст їх узяв з народніх оповідань, куди апокріфічні елементи дісталися з письменства. Твір Руданського обіймає п'ять розділів: початок світу, велетні, царь Давид, Соломон і Бог на землі. Підіймаючися місцями до високої поетичности,

твір Руданського прилучається до перерібок християнської апокріфічної легенди у всесвітній літературі, яка свій вершок осягнула в Божественній Комедії Данте. З другого боку відношення Руданського до народньої устної словесности з запозиченими апокріфічними мотивами вказує, оскільки значніший і глибший був вплив апокріфічного епосу на нашу народню устну словесність ніж на письменство.

10. Загальний погляд на перекладне письменство.

Підводячи загальний обрахунок з поля перекладного письменства, бачимо, що Св. Письмо старого завіту не прийшло на Україну в повнім об'ємі, як це було з новим завітом. Причини цього треба шукати в неоднаковім значінні старого й нового завіту в християнськiм житті і богослуженні. Поруч з Св. Письмом прийшов на Україну досить широкий круг богослужебних книг і житій, які, розвиваючися на українськiм ґрунті, впливали на витворення аналогічного оригінального письменства. Широкий відділ нашої найстаршої перекладної літератури творили писання св. отців, що давали головну освіту нашим предкам, виховували їх, доставляли їм зразків до наслідування. Це був улюблений матеріял для читання. Бачимо тут переклади творів сливе всіх найбільше відомих грецьких і деяких із латинських отців і учителів церкви. Невисокий тодішній загальний культурний рівень на Україні був причиною, що вплив цієї літератури на наше найдавніше письменство й життя зовсім не відповідав її об'ємові.

За те занесеним історичним творам судилося відіграти велику роль на українськiм ґрунті та вплинути на народження подібної літератури на місці. Одначе й вони, як і природописні та географічні писання, цікавили тільки найосвіченіші шари України, а менше освічені допомагали собі збірниками або повістями, які відповідали тим вимогам душі, котрі задовольяли твори народньої устної словесности, що висловляли світогляд загалу українського народу, отже пісні, голосіння, перекази, загадки і т. д. А що з народньою поезією як поганською духовенство вело завзяту боротьбу, принесена повість з своїм релігійним забарвленням, з своїм головно релігійним і поучаю-

чим характером, а бодай не чужа одному й другому, поволі заступала місце випираної християнським світоглядом народньої поганської поезії, бо все таки давала корм фантазії й не підлягала таким нападам духовенства, як своя поганська народня поезія: задоволяла етичні й релігійні потреби, а до речі також естетичний і мистецький смак читача.

Ще більше значіння для розвитку світогляду українця в давнім періоді нашої літератури мали апокріфи, які приманювали читача та слухача своєю цікавістю, подаючи вістки, яких не знаходили деінде. Апокріфи заступали ще в більшій мірі поетичні твори ніж повісти, а вдоволяючи релігійні почування маси, вони впливали дуже на вироблення релігійних поглядів і нового християнського світогляду взагалі. Усувало духовенство заклинання, то приходили на їх місце апокріфічні молитви, а відгадки своєї долі шукав наш предок у всяких ворожбитських книжках, які відповідають сьгоднішньому сонникові. Який великий вплив мала апокріфічна література на народні маси, доказом цього може служити та обставина, що ще сьгодні в дальше положених від культурних осередків закутках нашої Батьківщини за сволоком або за образами можна найти засмальцьовані зшитки з Ходженням Богородиці по муках, з Оповіданням Климента, папи римського, про дванадцять п'ятниць і зо Сном Богородиці.

II. Від перекладного письменства до оригінального.

Моленіє Данила Заточника як найсильніший відгомін перекладного письменства. Перехідним кільцем від перекладного письменства до оригінального може послужити Моленіє Данила Заточника. Це є низка вибраних з різних книжок роздумувань і висловів з Св. Письма, головню з премудрости Соломона й Сираха, з різних збірників, зокрема з Пчели; доповнюють їх народні притчі та приповідки. Багате позичками з збірників в роді Пчели, Моленіє має характер цих збірників, висловлює такіж погляди на життя, визначається такимже тоном поучення і напушистим стилем, недбалостю про якийсь тісніший звязок між поодинокими роздумуваннями та гадками. Ось виривки з Моленія для ілюстрації його характеру:

Напр. порівняння багача з бідаком: „Багата людина всюди знана й у чужій землі має приятелів, а бідний між своїми ходить невидимо. Коли багатий заговорить, усі замовкнуть, а слово його піднесуть під небеса; а заговорить убогий, всі крикнуть на нього й замкнуть йому уста: чия одіж багата, того й річ чесна“. Подібні вислови стрічаємо про людську долю: „Як олово гине, часто розварюване, так і людина приймає численні біди. Ніхто не може соли дзьобати, ні в журбі щось здумати; всяка бо людина хитрує і мудрує про чужу біду, про свою не може нічого здумати. Золото випробовується огнем, а людина напастями: пшениця бо, довго мелена, подає чистий хліб, а в журбі людина добуває досконалий розум. Хробаки зідають одіж, а людину журба; зажуреній людині кости засхнуть. Як хто заопікується людиною в журбі, немов студеною водою напоює її в жаркий день“. Єсть тут також порівняння мудрости з дурнотою: „Коли посилавеш мудрого мужа, мало йому кажи; а посилавеш нерозумного, сам не лінуйся по нім іти. Очі бо мудрих бажають доброго, а нерозумного — бенкетного дому. Краще чути спір розумних ніж наставлення нерозумних. Докажи мудрому його провину, а він буде ще мудрішим. Не сій бо на борознах жита, ні мудрости в серці нерозумних: бо нерозумних ні орють, ні сіють, ні в комори збирають, тільки вони самі родяться. Як у дірявий міх воду лити, так нерозумного вчити; псам і свиням не потрібне золото та срібло, ні нерозумному мудрі слова; ні умерлого розсмішити, ні нерозумного навчити“. Різкі сатиричні вислови зібрані про жіноцтво. „Не худобина між худобою коза, не звіря між звірятами їжак, не риба між рибами рак, не пташка між пташками лилик, і не муж між мужами той, над котрим панує його жінка. Дивніше від дива, як хто візьме жінку злої вдачі задля маетку... Краще увести вола в свій дім ніж узяти злу жінку: віл бо не говорить, ні зла не думає, а зла жінка, коли її бити, лютиться, коли її дорікати, біситься, в багатстві гордиться, а в бідности інших осуджує. Що є зла жінка? Неустаюча пропасниця, бісова заprodаниця. Що є зла жінка? Світова ворохобня, осліплення розуму, початок всякої злоби, в церкві бісова митарка, оборонниця гріху, засідка на спасіння. Коли який муж глядітиме на красу своєї жінки й на її ласкаві слова, а не випробує діл її, дай, Боже, йому слабувати на пропасницю... Хрест це голова церкви, а муж своїй жінці. Ви ж, жінки, стійте в церкві й моліться Богу та св. Богородиці; а хочете чого вчитися, вивчіться в домах у своїх мужів; а ви, мужі, по закону держіть свої жінки, бо нешвидко найти добрих жінок. Добра жінка вінок своєму чоловікові й безжурність; а зла жінка люта журба, недбалість про дім. Хробак бо дерево точить, а зла жінка губить дім свого чоловіка. Краще в дірявим човні по воді їздити ніж залій жінці говорити таємниці: дірявий човен замочить одіж, а зла жінка все життя мужа свого запропащує. Краще камінь долотити ніж учти злу жінку, або залізо варити: залізо зварить, а злої жінки не навчиш; зла бо жінка ні науки не слухає, ні Бога не боїться, ні людей не соромиться, але все ганить і все осуджує. Що гірше від льва між четвероножними

й що лютіше від гадуки між плазунами на землі? Від усього того гірша зла жінка. Нема на землі більшої від жіночої злоби: задля жінки прегарний Йосип був замкнений в тюрмі; задля жінки кинули пророка Данила в рів і льви йому лизали ноги... Одному умерла зла жінка, а він почав по її смерті діти продавати. І сказали йому люде: Чому продаєш діти? А він відповів їм: Коли вони вдадуться в матір, то як підростуть, мене продадуть”.

Форма Моленія. Оці виривки вказують на їх византійські джерела й на характер висловів Моленія. Вони образіві. Звичайно пробивається з них гірка усмішка, сумовитий гумор, що безперечно вказує на українського компілятора прототипу Моленія. Компілятор любить гру слів, а на адресу своїх ворогів підбірає ущіпливі замітки й анекдоти. До ворогів зачисляє і жінок, проти яких збірає всякі негідні вислови. Тодішнє византійське письменство мало багато таких писань, повних риторики й виставної учености, напр. такими писаннями були поеми Михайла Гліки з XII в. та його сучасника Теодора Птохопродрома. Від таких письменників безумовно запозичена форма Моленія та багацько із змісту. Що форма просьби в Моленії це тільки літературна форма, а не справжнє прохання, за цим промовляє не тільки сильний вплив византійського письменства, але й дописка до Данилового Моленія: „Ці слова писав я, Данило, на засланні на Білім Озері й запечатав у воску та пустив на озеро, й риба зловила його та пожерла, і зловив рибу рибалка, й принесли її до князя і він почав її пороти, й побачив князь це письмо та звелів визволити Данила від гіркого заслання“.

Редакції Моленія. Всі тексти Моленія Данила Заточника мають той мотив, що Данило звертається до свого князя з проханням, аби він зглянувся над засланцем і його незавидною долею, вибачив йому й позволив на поворот до рідного краю. Первісна форма Моленія не дійшла до наших часів. Найдавніші списки, які походять з XII в., представляють не оригінал, а перерібку, адресовану до Ярослава Володимировича, новгородського князя між 1182 і 1199 р.

Автор прототипу Моленія був знайомий головню з книгами Св. Письма та Збірниками Святослава; автор перерібки покористувався літописом, Пчелою, повістю про

Акира премудрого, а може й Похвалою св. Теодосієві, Мудростями Менандра й Розумами Варнави, себто збірками золотих гадок. При перерібці був дещо нарушений і первісний плян компіляції; тут увійшов ряд висловів про дурноту й багатство, а випадкова згадка про женьячку була понукою внести в Моленіє низку світських притч і висловів про злі жінки. Ці вислови пізніше перемінилися в цілий трактат про жінки, який зберегли нам списки XII в. Що компілятор був член княжої дружини, доказують ці вислови, котрі свідчать про близькість автора до княжого двора.

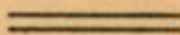
Популярність висловів Моленія притягнула увагу до його оригіналу, який з початку мав правдоподібно назву Слова, та слідом за перерібкою, зверненою до Ярослава Володимировича, з'явилася нова перерібка, звернена до Ярослава Всеволодовича. Новий автор, що вже не належав до класи дружинників, сильно змінив первісний плян і доповнив Моленіє новими вставками, чи то збільшаючи позички з джерел, якими користувався попередній автор, чи притягаючи нові матеріяли, як Фізіолог і невідомий пам'ятник сербського походження. Збільшив також позички з народньої мудрости.

Але між першою і другою перерібкою заходять і поважні різниці. Попередній перерібник збільшив напади на багатих, проте зберіг тон людини, яка передтим була близька до княжого двору, але з якоїсь причини попала в неласку князя. Він говорить, що велика сила людей славить князя по всіх краях, що князь багатий не золотом, а великим числом вояків, що він є заступник сиріт і вдів, батько своїх слуг — дорадників. Новий перерібник змалював себе невільниким князя, сином його невільниці, справжнім слугою, а не дорадником і дружинником. Він начитаний, хоч і не вчився у філософів і не бував в Ате-нах. Незадоволення дійсністю, бажання відістатися з невідрадного положення, гірка насмішка над людською гідністю, сміливий протест проти зневаги найніжніших і найблагородніших почувань людини, родинної любови й релігії — це основні теми нарікань Данила Заточника.

Зміст редакції Моленія XII в. Редакція Моленія з XII в. має заголовок: Слово Данила Заточника, яке написав своєму князеві Яро-

славові Володимировичеві. Ця редакція починається риторичним зворотом до мудрости в стилі тих писань, котрі вплинули на стиль Слова про похід Ігоря. Опісля автор вказує на свій письменницький хист. Все таки він боїться зневаги від князя. Яскравими барвами малює свою нужду, щоб викликати милосердя у князя. Він звертається до князя з проханням визволити його з теперішнього оплаканого положення і виславляє щедрість, багатство й силу князя. „О пане мій, — пише він, — не гляди на мою зверхність, але глянь у мою середину: бо я, пане, бідний одіжжю, але багатий розумом, літами я молодий, але в мене розум старий, і літаю я думкою, як орел по повітрі. Постав ти просте начиння під краплі мого язика й накапають до нього солодші від меду слова уст моїх“. Далі йдуть порівняння мудрих з дурними, характеристика злих жінок, яка кінчиться проханням автора вибачити йому, бо як бджола з різних квітів, так і він, з багатьох книг збираючи солодкість словесну та змисл, зібрав тут немов хмара морські води“. Вкінці автор звертається до Бога: „Господи, дай же князеві нашому силу Самсона, хоробрість Олександра, мудрість Соломона, хитрість Давида, й помножи, Господи, людей в його власти.“

Редакція XIII в. виказує великі зміни, нові вставки, зокрема виступи проти бояр, холопів і монахів.

Оригінальне письменство духовного змісту.

1. Початки оригінального письменства.

Ступінь збереженості літературних пам'яток. До наших часів не дійшли пам'ятки нашого письменства з X в., тільки з XI в. — коло 30 рукописів, із XII в. — коло 65 рукописів. Без сумніву — це тільки дрібна частина, те, що встигло врятуватися на східно-славянським ґрунті з татарського погрому й пізнішого лихоліття української землі. Твори оригінальної давньої української літератури переховалися звичайно щойно в пізніших копіях.

Переписчики звичайно дописували нові твори в рукописах, де містилися вже інші твори, передтим переписані. До свого збірника вибірав переписчик звичайно з кількох рукописів те, що його цікавило або найбільше відповідало його цілі. Рукопис, що повставав через такий вибір, був оригіналом для інших копій. До того ні переписчики, ні автори не уважали за відповідне назвати себе по імені. А коли який автор і зважився відкрити своє ім'я читачам, заслоняв його скромно всякими описовими висловами. Наслідком того вислідження автора, щоб дане писання поставити на твердий ґрунт під історично-літературним оглядом, вимагає тяжкої праці від дослідників і навіть не все можливе.

Письменство як знаряд боротьби з поганством. З трьох освічених, або бодай грамотних шарів: княжої дружини, духовенства й купецтва — останнє приносило на Україну чужі впливи й теми, південно-славянські та грецькі рукописи, а творення власної літератури припало

двом іншим шарам. Писання, що вийшли зпід пера духовенства, відбивали в собі його інтереси, завдання й ідеали. Вони одержували форму непереривного поучення.

Треба було найсамперед зайняти становище до давньої поганської релігії. Але хоч остання не була зорганізована, отже й не могла виступити до систематичної боротьби з християнством, все таки духовенству нелегко було замінити давній світогляд новим, насадити нові християнські засади й погляди на прерізні справи. Легка бо це була річ понищити ідолів, але тяжко було викоринити віру не в ідола, а в усю силу давніх релігійних вірувань. Отже місіонари нової віри виясняли простим людям, що їх давні боги злі, зрадливі, що вони є нащадки злого духа, що в поганство заманюють чорти. А далі проповідники християнства представляли поганство яко боготворення сил природи. Вони голосили, що Бог сотворив усі сили природи, всі створіння на службу людині. Тому, що всі створіння підчиняються волі Творця, людина має думати про Творця й догоджувати йому, щоб їй на добро послужили всі сили природи. Ця теорія ось як висловлена в Слові св. отців про пости:

Як не боятися свого Господа й не дріжати перед його словами та не творити його волі. Таж він сотворив небо і землю, і море, і все, що є в них, і взявши землі, сотворив нас, себто тіло, не тільки тіло, й душу вдихнув і живих нас сотворив. І сотворив усе, що бачимо, також сотворив янголів і архангелів, херувимів і серафимів і господські престоли, сонце й місяць, звізди, озера й ріки, джерела, всі гори й горбки, вітри та сніги, дощі, худобу та звірята, й пташки, й гадини, й усяке земне дерево. І то все Бога боїтьсся і дріжить перед ним і не ламає його приказу, але все те в своїм ладі стоїть, служачи людській істоті, не ламаючи її приказу: земля дає свої плоди для забезпечення людини, збіжжя і траву, дерева, квіти, плоди всякого земного овочу, нам на потребу й на поживу худобі, і звірятам, і пташкам, і гадинам, і всякій живій істоті на землі. А світила, що освічують землю, виповняють божі прикази: сонце, освічуючи та гріючи все від землі, сходячи й заходячи та служачи людям, все виповняє божі прикази й не переступає його заповідей; також місяць і звізди, сторожачи всю ніч, сходячи й заходячи та даючи світло людям, показують шлях усім тим, котрі подорожують по морі, по ріках, по озерах... Також і море творить, і озера, і ріки, джерела, що служать людям: на кораблях вітри на божий приказ несуть людей з міста до міста, відбуваючи дорогу через море, несучи їх в байдаках, в човнах влітку, а в зимі на возах; напоює нас водами, кормить всякими рибами, омиває нас; так служать нам, бо-

ячися свого Творця; також і огонь творить, слухаючи Господа, слугачи людям; гріючи й варючи, печучи, пражачи, сушачи, все творить нам на потребу. Як Господь не поведить робити чого, то все стоїть в своїм ладі, не сміючи нічого створити. Коли чому Господь поведить що створити, то створить, одначе на божий приказ і по його думці, а собі не сміє нічого створити ні земля, ні море, ні озера, ні ріки, ні джерела, ні криниці, ні гори, ні пропасти, ні огонь, ні звіря, ні гадини, ні риби, ні морози, ні сніги, ні вітри, ні жадне створіння.

Скоморохи. Поучення, звернені проти поганства, містять досить довгий спис заборонених ігор і забав, згрупованих коло скоморохів, музикантів, акторів і акробатів, які бавили давніх українців концертами й театральними виставами. Це були вільні вандрівні артисти, що ходили по бенкетах і празниках. Скоморохи виконували своє ремесло більшими або меншими групами; всі члени групи, бодай більшість їх, уміли грати на різних інструментах, деякі з них мали гарні голоси, всі або бодай більша ча-

Скоморохи. Фрески собору св. Софії в Києві.

стина були акторами та вміли грати різні театральні штучки, в більшості були майстерними танцюристами й акробатами. Крім того водили з собою різні звірята, в першій мірі ведмедів, малпи й кози.

Скоморохи не відзначалися скромністю. Поганська свобідність обичаїв з повним цинізмом лишилася в них і по прийнятті християнства. Та хоч духовенство називало всяку світську розмову, всякий інтерес до світської літератури й поезії „шляхами, що ведуть на погибіль“, вико-

рінити скоморохів, представників народньої поезії, не удалося так швидко. Довгі віки цілими полками ходили вони по Україні та були носителями народньої поезії і нерідко разом її творцями.

Перша зорганізована боротьба з поганством. Проповіди проти поганства й різних народніх забобонів це найживіша частина великої маси поучень, по більшій частині наслідувань византійських проповідей. Ідучи за византійськими зразками, давні українські проповідники не вносили живих елементів у свої поучення. Тільки талановитіші автори, менше залежні від своїх византійських зразків, важилися зачіпати живу дійсність. Тим і цінні ці писання звичайно невідомих авторів, хоч і вони губляться в загальній масі безбарвної проповіді.

Гостра боротьба з давнім поганством мала зорганізовані форми в половині XI в. в часі від 1037 р., коли митрополія перенеслася з Переяслава до Київа й освятилася тут церква св. Софії, до смерті Ярослава Мудрого 1054 р. По його смерті літературне життя зосереджувалося в Печерському монастирі, давніше при церкві св. Софії. Для поучення священників, що сходилися до церкви св. Софії, повстали окремі проповіді в роді Слова одного христолюбця і ревнителя по правій вірі. З діячів, що особливо відзначилися тоді в згаданій зорганізованій боротьбі з поганством, знаємо: преподобного Никона, редактора Найдавнішого Літопису, продовженого до 1073 р., Яня Вишатича, з уст якого літописець неодноразово записав, та Гліба Святославича. На той час припадає літературна діяльність митрополита Іларіона.

2. Митрополит Іларіон.

Два типи проповіді. Вже в тих часах були відомі на Україні два типи, два стилі проповіді, обидва принесені на Україну з Византії. Один мав форму звичайного поучення, другий урочисту форму панеґірика. В творах св. отців стрічаємо один і другий тип проповіді. Поучення ділало на розум й волю, урочиста проповідь на почування й уяву. Іван Золотоустий, Василій Великий, Григорій Богослов і багато інших талановитих проповідників довели цей другий тип і щодо змісту й щодо форми до високого

ступня оброблення. Одначе коли розцвіт византійського християнського красномовства проминув, у VIII—X вв. почали оратори дбати головно про стиль і перемінили церковне поучення в більше або менше мистецькі риторичні вправи перед слухачами. Це византійське ораторство з часу його внутрішнього упадку та зверхнього блиску перейшло саме на Україну. Коли в самій Візантії панував дух компіляторства й риторичної сухости, не що инше перейшло також на Україну. Наші проповідники в своїй великій більшості відразу стали на становищі, що не їх діло зачіпати в проповідях живу дійсність, що вигідніше піти шляхом вказування на традиційні правила християнської релігії й моральности.

Біографічні дані про Іларіона. Найвизначнішим представником української проповіді урочистої форми був митрополит Іларіон. Вісток про його життя маємо дуже мало. З Початкового Літопису відомо, що він за Ярослава Мудрого був священником при церкві св. Апостолів у Берестовім, що був „муж благ, книжен і постник“, що ходив з Берестового на Дніпро, на горбок, де сьогодні стоїть Печерський монастир, і там молився. Там був великий ліс. В нім Іларіон викопав малу печеру на два сяжні й сюди приходив з Берестового відспівувати часи та молитися потаємне. Іларіон перший з українців зайняв у 1051 р. високе становище митрополита без участі царгородського патріярха. Був гарно познайомлений з біблійними оповіданнями й поясненнями, також з життями святих, здається, знав грецьку мову. Більше біографічних дат про Іларіона не маємо. В 1054 р. літописець не згадує про участь митрополита в похоронах Ярослава Мудрого. В 1055 р. київським митрополитом був уже Єфрем. Нова гіпотеза твердить, що під напором патріярха Іларіон уступив з митрополичого престола та вступив до Печерського монастиря, де розвинув енергічну діяльність під імям Никона, названого Великим.

Писання Іларіона. Його твір має заголовок: „О законѣ, Моисѣемъ данѣмъ, и благодати и истинѣ, Іисусъ Христосъ бывшимъ, и како законъ отъиде, благодать же и истина всю землю исполни и вѣра во вся языки простресе и до нашего языка русьскаго, и похвала кагану

нашому Владимиру, отъ него же крещени быхомъ (и молитва къ Богу отъ всея земли нашей)". (Про закон, даний Мойсейом, і про ласку та правду, яка явилася Ісусом Христом, і як закон відійшов, а ласка та правда наповнила всю землю і віра поширилася між усіма народами й нашим українським і похвала кагану нашому Володимирові, котрий нас охрестив (і молитва до Бога від усієї нашої землі). Коротко звичайно називають Іларіонів твір: Слово про закон і похвала кагану Володимирові.

Справа авторства. Ніюдин із списків Слова не має зазначеного авторства. До Іларіонового авторства доходять таким робом. Слово написане між 1037 і 1050 рр., бо з одного боку згадується живою жінка Ярослава Мудрого Ірина, що вмерла 1050 р., а з другого боку в Слові є мова про церкву Благовіщення на Золотих Воротах, побудовану 1037 р. Автор Слова був близький до Ярослава Мудрого та глибоко йому відданий. Дуже важну вказівку подає один список Слова з XVI в., що кінчиться молитвою, яка трапляється й окремо як молитва „преподобного отця нашого Іларіона, митрополита русійського“. В тім самім рукописі написане тою самою рукою ісповідання віри з таким підписом: „Я, милостю чоловіколюбивого Бога монах і пресвітер Іларіон, за його призволенням висвячений побожними єпископами й поставлений на престолі у великім і хороненім Богом городі Київі, щоб я був у нім митрополитом, пастирем і учителем. А було це 1051 р. за панування благовірного кагана Ярослава Володимировича“. Знайдення Слова в звязку з ісповіданням митрополита й уживання в обох цих творах таких висловів, як каган на означення великого князя, свідчить також про Іларіона як про автора Слова.

Слово й Похвала творять одну цілість, як на це вказують внутрішні ознаки їх єдності, єдність ідеї, яку мають в своїй основі й Слово й Похвала, вкінці та природність, з котрою автор переходить від розгляду вищости християнства в порівнянні з жидівством до прославлення князя. Зрештою хай зміст говорить за одноцілість Іларіонового Слова.

Будова та зміст Слова. Воно розпадається на дві, коли ж рахувати й молитву, на три частини. Завдання і предмет

Слова змалювати та прославити прихід Христа на землю для рятунку людського роду. До цього приходу мав підготувати людей закон, себто старий завіт. „Закон був предтечею і служебником ласки та правди; правда ж і ласка служать будучому віку, безсмертному життю“.

Слово повне символів і риторичних фігур. Воно побудоване на протиставленні старого й нового завіту: закон — це старий завіт, жидівство, ласка — новий завіт, християнство. Ці поняття і їх взаємне відношення автор характеризує рядом символів: з одного боку Агарь і місяшне світло для означення старого завіту, з другого Сарра й соняшне світло для означення християнства; таку ж роль сповняють сини Якова Манасія і Єфрем. Поруч з протиставленням Слово виблискує паралелізмом: св. Володимир і Константин Великий, княгиня Ольга й цариця Олена і т. д.

Протиставлення християнства жидівству потрібне авторові, щоб мати перехід до іншого паралелізму: поганської України та християнської України, охрещеної Володимиром Великим. „Віра бо благодатна поширилася по всій землі й дійшла до нашого українського народу (язика руськаго), і висохло озеро закону, а наводнилося євангельське джерело й покрило всю землю і до нас пролилося. Бо це вже й ми з усіма християнами славимо св. Трійцю... Вже не ідолослужебниками називаємося ми, а християнами... Вже не божниці будуємо, але ставимо Христові церкви; не заколюємо один одного в жертву бісам, але Христос за нас заколюється і роздроблюється в жертву Богу й Отцеві“ і т. д.

В звязку з цим і починається друга частина — Похвала такими словами: „Славить похвальними голосами римська земля Петра й Павла, що через них увірували в Ісуса Христа, Сина Божого, — Азія, Ефез і Патм Івана Богослова, Індія Тому, Єгипет Марка — всі землі, городи й люде шанують і славлять кожда свого учителя, що научив їх православної віри. Прославімо ж і ми, по нашій силі, хоч малими похвалами того, котрий довершив великих і дивних діл, нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, внука давнього Ігоря, а сина славного Святослава, що пануючи в своїх часах,

відвагою і хоробрстю прославилися в багатьох землях і сьогодні згадуються та славляться. Бо не в бідній і не в невідомій землі вони панували, але в українській, яка відома та про яку чути на всіх кінцях землі“.

Запалавши бажанням прийняти християнство, Володимир не спинився на тім, щоб тільки себе просвітити християнством, але охрестив і просвітив усю свою землю. Автор висловляє здивування, що Володимир тільки з свого „доброго змислу й бистроумности“ зрозумів, що один є правдивий Бог — Бог християнський. Іларіон славить Володимира за його велике діло: він не може надивуватися Володимировому лицарству й силі, далі виславляє його щедрість і милосердність для бідних і висловляє переконання, що за своє милосердя і за навернення дуже численних ідолопоклонників на християнство він удостоїться небесної слави, як Констянтин Великий. „Наслідувачу Констянтина Великого, — відзивається Іларіон до Володимира, — рівний йому розумом, рівний любовю до Христа й почитанням служебників його! Той з святыми отцями нікейського собора поклав закон людям, а ти, збираючися часто з новими отцями, нашими єпископами, з великою покорою нараджувався з ними, як уставити цей закон між людьми, що недавно пізнали Господа. Той покорив Богові грецьку й римську державу, а ти на Україні, блаженний, бо так само, як у них, в нас Христос царем називається. Він з своєю матіррю Оленою утвердив віру тим, що приніс хрест з Єрусалиму й порозсилав по своїй землі, а ти з бабкою твоєю Ольгою приніс хрест з нового Єрусалиму, з Царгороду, й поставивши його на своїй землі, утвердив віру. А що ти подібний до нього, Бог зробив тебе учасником однакової з ним чести та слави на небі за добру віру, яку ти мав у цім житті“.

А свідки віри Володимира — Десятинна церква, побудована ним, де лежать його мощі, і син Ярослав, що продовжає побожні діла батька. В пориві ораторського захоплення відзивається Іларіон до Володимира: „Встань, чесна голово, з твоєї могили, встань, прокинся зо сну, бо ти не вмер, але спиш до часу спільного всім повстання. Встань, бо ти не вмер, бо ти не можеш умерти, коли ти увірив у Христа, життя всього світу. Прокинся зо сну,

піднеси очі й поглянь, якої чести удостоїв тебе там Бог і не лишив тебе забутим на землі через твого сина. Встань, поглянь на свого сина Юрія (хрестне імя Ярослава), поглянь на свою кров, поглянь на свого улюбленого, поглянь на того, котрого Господь вивів з твоїх крижів, поглянь на того, котрий є окраса трону твоєї землі, і втішся, розвеселися. Поглянь до того й на добровірну твою невістку Ірину, поглянь на твоїх внуків і правнуків, як живуть, як хоронить їх Господь, як удержують добру віру по твоєму заповіту, як часто ходять до святих церков, як славлять Христа, як поклоняються імени його. Поглянь же й на город, що сяє величністю, поглянь на квітучі церкви, поглянь на зростаюче християнство, поглянь на город, котрий сяє і блищить від ікон святих, котрий пахне кадилом, котрий славлять, в котрім чуються святі божі співи. І побачивши це все, втішся і розвеселися та прослави доброго Бога, що це все уладив“.

Після того автор представляє Володимира вже прославленим на небі та звертається до нього з проханням помолитися Богу за свою землю, за своїх людей і зокрема за свого сина кагана Ярослава. Слово Іларіона й кінчиться сильною патетичною молитвою; її цінило високо українське духовенство й вона увійшла в церковний ужиток.

Оцінка. Своє Слово виголосив Іларіон, ще заки став митрополитом, перед освіченою публікою правдоподібно в Десятинній церкві в день смерті Володимира Великого. В Слові бачимо поперед усього ліричний мистецький твір на релігійну тему. Автор покористувався усіма характеристичними прикметами писань византійських красномовців: символами, послідовно переведеними антитезами, паралелізмом, зворотами до слухачів, до Володимира, бажанням вплинути на уяву й почування слухачів і т. ин. Щодо впливів — у Слові замітний вплив апокріфів і житій святих отців.

Однак користування впливами та прикметами стилю в Іларіона не невільниче; він тільки вжився в ці прикмети й, захоплений темою, вилив свої почування своїм власним способом і дав самостійну творчість, знамениту цілість, яка свідчить, що штуку красномовства опанував Іларіон

блискуче. Тому й його твір бездоганний і блискучий в цілості та подробицях. „Цілість — пише Голубінський — досконалою умілою рукою скомпонована так, що представляє собою дійсно гармонійну цілість, в якій все є на своїм місці й усе відповідне. У нього наперед строго обдуманий план, за яким він і йде у виповненні. Так само в подрібнім викладі своїх думок оратор від початку до кінця блискуче красномовний. Наділений від природи знаменитим ораторським талантом і володіючи зовсім науковим ораторським знанням, він від початку до кінця є в цім викладі мистцем найвищого роду. Людина, дуже багато наділена засобами, легко може дещо їх надужити. Належачи між кращими ораторами до найбільше вибраних, Іларіон відзначається повним почуванням міри, — постійно однаково красномовний і вправний мистець, він ніде не доводить свого красномовства до надміру: можливо добре, але в міру — це нелегке й далеко не всіма ораторами зберігане правило творить ту рису, котрою він відзначається. Іларіон учився штуки красномовства по грецькій риторичі XI в.; тому йому належало б бути красномовцем з усіма недостачами грецького ораторства того пізнішого часу. Одначе силою свого природнього ораторського таланту, силою свого внутрішнього ораторського інстинкту й почування він піднісся понад ті недостачі та представляв собою не красномовця гірших часів грецького ораторства, а справжнього оратора часів його розцвіту“. Навмисно наводжу цю високу оцінку знаменитого історика східно-славянської церкви, бо взагалі Голубінський дуже здержливий в своїх думках про давню українську літературу.

Пізніша доля Слова. Слово Іларіона було дуже популярне на східно-славянським ґрунті. Кілька разів його переробляли, скорочували й доповняли. Наслідком змін в складі й тексті Слова є чотири редакції його. Слово Іларіона виявило свій вплив на різні пам'ятки літератури великоросів. Що доторкається української літератури, сліди впливу Слова бачимо в Галицько-волинським літописі, де літописець наслідує слова Іларіона в прославленні пам'яті володимирського князя Володимира Васильковича та його наслідника — брата Мстислава. В XV в. Слово читалося по

церквах в день пам'яті св. Володимира. Варто зазначити, що сліди користування Словом бачимо в житті великого жупана Неманя, яке написав у XIII в. сербський письменник Доментіан.

3. Ігумен Печерського монастиря Теодосій.

Біографічні дані. Византійська риторика була на Україні безумовно штучною рослиною й мало відповідала вимогам і умовинам українського життя. Невисокому освітньому рівневі давньої України відповідали більше проповідники в роді Теодосія Печерського. Вістки про цього знаменитого ігумена Печерського монастиря маємо з двох джерел: 1) з його Життя, написаного літописцем Нестором, яке дійшло до нас в списку XII в., і 2) з Початкового Літопису. Родився правдоподібно між 1035 і 1038 рр. у Василеві, сьогоднішнім Василькові на Київщині. Дитинні й молоді літа провів у Курську на Чернігівщині, де його батько був великокняжим урядником (тіуном). Відзначаючися з дитинства великими здібностями, швидко навчився грамоти під проводом „одного з учителів“ у Курську. На тринадцятому році життя умер йому батько. Вчитавшись за дитинства в життя християнських подвижників, і сам приготувався до такої ролі. По кількох пробах утекти з дому вкінці йому вдалося дістатися до Києва слідом за одною купецькою валкою. Тоді було йому 18—20 літ. Прийнятий Антонієм до Печерського монастиря, він зробив тут швидко чернечу кар'єру й коло 1062 р. був уже вромонахом. Коли ж Ізяслав узяв Варлаама з Печерського монастиря на ігумена монастиря св. Дмитрія, став Теодосій ігуменом Печерського монастиря.

Український аскетизм. Ідеали аскетизма прийшли на Україну з Візантії разом з византійською проповіддю. Однак у Візантії змагання втікати в пустиню було наслідком того, що чисті серцем люде не могли винести зопсуття обичаїв византійського громадянства. Давній українець наслідував героїв византійських житій, тонкого розуміння життя і душі людини в нього не було, тому й не було в українських монастирях того аскетизму, котрий бачимо тоді в атонських, єгипетських чи яким іншим подібним монастирі.

Змагання Теодосія ішли в тім напрямі, щоб у Печерськiм монастирі завести той аскетизм, про котрий він на читався у византійськiм письменстві. Тому одержавши управу монастиря в свої руки, він завів строге чернече життя, великі пости й молитви з сльозами. Число братії зросло до сто. Йому вдалося найти студійськiй устав в одного грецького монаха, що приїхав з Греції з митрополитом Юрієм, і на його підставі він установив, „як співати монастирські співи і як тримати поклін і шанувати читання та стояння в церкві й увесь церковний порядок і як сідати за столом і що в який день їсти“. Теодосій бажав здійснити також головне домагання студійського уставу: усунути приватну власність і завести маєткову спільність для усієї братії. Всяку приватну власність, яку находив, кидав в огонь. Не зважаючи на всі зусилля, Теодосій з бідую вдержував братію на підготовній формі аскетизму, до чого сам давав найкращий приклад, в фізичній праці: рубанні й ношенні дров, ношенні води і т. д. Трудніший для братії був подвиг відмовити собі їжі та сну так, що для більшості братії сам Теодосій був приневолений завести замість нічного відпочинку денний. Але й цього не видержували монахи та нерідко втікали з монастиря.

Теодосій і Святослав. Коли Святослав прогнав старшого брата Ізяслава з Київа, Теодосій „почав переконувати його, що він поступив недобре й не по закону зайняв трон, прогнавши батька собі та старшого брата“. То писав послання і посилав до нього, то перед вельможами картав його за безправне прогнання брата. Потім написав йому „дуже великий лист“, де так відзивався до нього: „голос крови твого брата кличе на тебе до Бога, як кров Авеля на Каїна“, приводячи на зразок і багатьох інших гонителів, убійників і братоненависників. Так указавши Святославу „все, що відносилось до нього, в притчах, Теодосій відслав це в посланні“. Жадне з цих посланій Теодосія до Святослава не зберіглося до наших часів. Розгніваний Святослав покарав його засланням.

Налякана братія просила Теодосія змінити своє відношення до Святослава, що він і зробив. По цій моральній поразці Теодосій отримав від Святослава землю під

камінну монастирську церкву. Навіть бував у гостях у Святослава, котрий здержував у себе забаву, скільки разів Теодосій наближався до його палати. З свого боку Святослав ходив часто до монастиря і слухав радо його поучень, наскільки вони не зачіпали життєвих для нього питань. В 1074 р. умер Теодосій і відразу ослабла строгість студійського уставу в Печерськiм монастирі.

Теодосієві поучення. З числа збережених поучень, приписуваних Теодосієві, однозгідно признають його авторство семи великопостним поученням: 1) у вівторок третього тижня великого посту, 2) в середу тогож тижня, 3) тодіж на часах про терпіння і любов, 4) в четвер тогож тижня про терпіння, любов і піст, 5) тодіж на часах про терпіння і милостиню, 6) в п'ятницю тогож тижня про терпіння і покору й 7) тодіж на часах про ходження до церкви. Як оповідає Житіє Теодосія, написане Нестором, Теодосій то сам виголошував свої поучення, то поручав їх читати Великому Никонові або Стефанові-доместикові, бо Теодосій в часі посту звичайно віддалявся від братії в печери до п'ятниці вербного тижня. Далі без сумніву належить Теодосієві невиліне від символізму Поучення келарові — при поставленні його на службу в Печерськiм монастирі.

В своїх поученнях Теодосій заохочував братію з самопосвятою і діяльно любити Бога, терпеливо й відважно виповняти монаші подвиги, зненавидіти світ і все, що до нього належить, і т. ин. Далі Теодосій поучав про ходження до церкви і як там треба заховуватися, вкінці дорікав монахам за недостачу покорі, за лiнивство і т. д. Поучення Теодосія відзначаються елементарною простотою, гарячим почуванням і задушевним тоном. Про себе говорить з покорою, а до слухачів ніжно й ласкаво. З огляду на те, що Теодосій без сумніву наслідував Теодора Студита в житті й письменській діяльності, можна припускати, що поучень Теодосія було далеко більше, бо в завіщанні Теодора Студита є поручення виголошувати поучення не менше ніж три рази на тиждень.

Хоч під історично-літературним оглядом поучення Теодосія не представляють нічого замітного, все таки вони важні з огляду на історичне значіння їх автора.

4. Печерський монах Григорій.

Зачислення Теодосія Печерського між святих. До часу 1093—1096 рр. треба віднести „Похвалу преподобному отцю нашому Теодосію, игумену печерському, иже есть въ богоспасаемѣмъ градѣ Кіевѣ“ анонічного автора. Але вже Несторове Житіє Теодосія, яке не згадує ще про перенесення його мощів (1091 р.), звеличує цього ігумена як преподобного. В 1108 р. на пропозицію печерського ігумена Теоктиста імя Теодосія вписано в синодик у всіх єпископіях і його імя почали згадувати „на всіх соборіх“; одні бачуть у цім установлення загально-церковної пам'яті святого, інші початок згадування на літіях. В усякім разі імя Теодосія швидко увійшло в календарі й богослужбні книги. Стихіри в його честь бачимо вже в новгородським Стихірарі на початку другої половини XII в.

Творець канонів Григорій. Службу й канони преподобному Теодосієві Печерському приписують гіпотетично печерському монахові Григорієві, якого згадує чернець Полікарп у посланії до печерського архимандрита в оповіданні про затворника Никиту. Тут оповідає Полікарп, що між іншими за Никиту молився і „Григорій, творець канонів“. Його печерське чернецтво відносять на кінець XI або початок XII в. Досіль не найшлися в рукописах ніякі канони з імям цього автора релігійної гімнології. Крім канонів Теодосієві авторство Григорія бачуть також в канонах св. Володимирові й на перенесення мощів св. Бориса та Гліба та й св. Миколая.

Автори інших співів і молитв. Здебільшого не знаємо авторів маси інших богослужбних співів і молитв. Знаємо як авторів їх тільки Теодосія Печерського, Кирила Турівського й київського митрополита Івана I з початку XI в., сучасника великого князя Ярослава Мудрого. Митрополитові Іванові II приписують службу святим мученикам Борисові та Глібові.

5. Справа літературної діяльності Кліма Смолятича.

Боротьба Кліма Смолятича за автокефальність української церкви. З проповідників XII в. найзамітніші Клим Смолятич і Кирило Турівський. Обидва вони пішли в напрямі, вказанім митрополитом Іларіоном. Родом „русин“, монах і схимник зарубського монастиря на Київщині,

„книжник і філософ, якого давніше не бувало в українській землі“, — як говорить літописець, — Клим Смолятич був слабший талантом від Турівського й Іларіона. В назві Смолятич бачуть одні учені походження з Смоленської землі, та правдоподібніша думка Голубінського, що Смолятич це родове прізвище, а не означення крайового походження.

В липні 1147 р. Клим став київським митрополитом. Коли митрополит Михайло II відіхав до Царгороду і там умер, Ізяслав Мстиславич проти волі Климента видвигнув його кандидатуру на митрополита. З дев'ятох або десятих тодішніх єпископів явилось у Києві на соборі, як оповідає Іпатський літопис, усього п'ять. З них найстарший по єпископській катедрі чернігівський єпископ сказав: „Я знаю, що єпископи, склавши з себе собор, мають право поставити митрополита“. Одначе новгородський і смоленський єпископи, з котрих один був певне греком, не погодилися з пропозицією чернігівського владика: „Нема того в законі, — говорили вони, — щоб єпископам ставити митрополита без патріярха, але патріярх ставить митрополита; а ми не поклонилися тобі, ні служили з тобою, бо ти не взяв благословення у святої Софії, ні від патріярха; коли поправишся і поблагословишся від патріярха, тоді тобі поклонимось; нас рукоположив митрополит Михайло, тому не годиться нам служити без митрополита в святій Софії“. Щоб вийти з трудного положення, чернігівський єпископ сказав: „Я знаю, що ми можемо поставити митрополита; до тогож у нас єсть голова святого Климента: як греки ставлять (патріярхів) рукою святого Івана, (так і ми поставмо митрополита)“. Це переконало більшість членів собору й 27 липня поставили Кліма на митрополита „головою святого Климента“.

Цей вибір наробив багато шуму. З єпископів, що спротивилися виборіві Кліма на митрополита без згоди царгородського патріярха, новгородський Нифонт лишився на все ворогом Кліма. Тому, коли покровитель Нифонта князь Юрій Довгорукий заволодів 1149 р. Києвом, Клим з князем Ізяславом утік до Володимира на Волині, потім по повороті до Києва другий раз мусів утікати звідти до Володимира й опускав Київ стільки разів, скільки разів

ворожі йому князі займали Київ. Митрополичу катедру займав Клим з невеличкими перервами до 1154 р. Три рази царгородський патріарх посилав своїх кандидатів на митрополита на Україну, останній раз в рік після того, як 1164 р. була проба наклонити патріарха затвердити Кліма на митрополичій катедрі. Та більше вже не судилося засісти на митрополичому престолі цьому завзятому борцеві за автокефальність української церкви.

Писання. Климові Смолятичу належить кілька відповідей в пам'ятці 1130—1151 р., в так званім Питанні (Вопрошаніє) Кирика новгородському єпископові Нифонтові — про різні казуїстичні випадки церковної практики. Одно з посланій Кліма дало тему якомусь Атанасієві для перерібки п. з. Посланіє, написане Климентом, митрополитом українським (руським) Томи, пресвітерові смоленському, виложене монахом Атанасієм. В науці Климове Посланіє невідоме досіль в оригінальній формі, тільки з додатками якогось монаха Атанасія, що міг узяти з Посланія тільки те, до чого уважав за потрібне дати свої пояснення, і міг злучити в одну цілість Климову та свою творчість.

Історії цього посланія не видно ясно з згаданої перерібки. Можна догадуватися, що брат Ізяслава, котрий забажав мати Кліма київським митрополитом, смоленський князь Ростислав Мстиславич вороже віднісся до Климента з причини способу його вибору на митрополита. Бажаючи виправдатися перед князем, Клим написав до нього посланіє, яке не дійшло до нас, а в цім посланію зобидив якогось священика Тому, близьку людину князеві Ростиславові. Зобиджений Тома написав з свого боку князеві посланіє, яке також не дійшло до нас, і в нім висипався з докорами митрополитові. Коли це посланіє стало відоме Климові, він написав посланіє до Томи, щоб збити його напади й докори. Останнє посланіє саме зберіглося в перерібці якогось монаха Атанасія.

Зміст Посланія. Посланіє ділиться на три частини, дві перші з котрих належать без сумніву Климові, а третя — це правдоподібно виклад монаха Атанасія. У своїм Посланію Клим відповідає на докори Томи в справі своєї манери запускатися в символістичні пояснювання. Тома

ворожі йому князі займали Київ. Митрополиту катедру займав Клим з невеличкими перервами до 1154 р. Три рази царгородський патріярх посилав своїх кандидатів на митрополита на Україну, останній раз в рік після того, як 1164 р. була проба наклонити патріярха затвердити Кліма на митрополичій катедрі. Та більше вже не судилося за-сісти на митрополичому престолі цьому завзятому борцеві за автокефальність української церкви.

Писання. Климові Смолятичу належить кілька відповідей в пам'ятці 1130—1151 р., в так званім Питанні (Вопрошаніє) Кирика новгородському єпископові Нифонтові — про різні казуїстичні випадки церковної практики. Одно з посланій Кліма дало тему якомусь Атанасієві для перерібки п. з. Посланіє, написане Климентом, митрополитом українським (руським) Томі, пресвітерові смоленському, виложено монахом Атанасієм. В науці Климове Посланіє невідоме досіль в оригінальній формі, тільки з додатками якогось монаха Атанасія, що міг узяти з Посланія тільки те, до чого уважав за потрібне дати свої пояснення, і міг злучити в одну цілість Климову та свою творчість.

Історії цього посланія не видно ясно з згаданої перерібки. Можна догадуватися, що брат Ізяслава, котрий забажав мати Кліма київським митрополитом, смоленський князь Ростислав Мстиславич вороже віднісся до Климента з причини способу його вибору на митрополита. Бажаючи виправдатися перед князем, Клим написав до нього посланіє, яке не дійшло до нас, а в цім посланію зобидив якогось священика Тому, близьку людину князеві Ростиславові. Зобиджений Тома написав з свого боку князеві посланіє, яке також не дійшло до нас, і в нім висипався з докорами митрополитові. Коли це посланіє стало відоме Климові, він написав посланіє до Томи, щоб збити його напади й докори. Останнє посланіє саме зберіглося в перерібці якогось монаха Атанасія.

Зміст Посланія. Посланіє ділиться на три частини, дві перші з котрих належать без сумніву Климові, а третя — це правдоподібно виклад монаха Атанасія. У своїм Посланію Клим відповідає на докори Томи в справі своєї манери запускатися в символістичні пояснювання. Тома

Ексарха, Богословієм Дамаскина, апокріфічним Завітом патріярха Юди й Толкованнями Теодорита Кирського на Пятикнижжя. Це вказує на сильний вплив византійської школи й малу оригінальність і самостійність Кліма. Хоч послугувався невідільно символізмами, все таки глибоке почування любови до вірних і освіта не відорвали його від живої дійсности. Посланіє Кліма показує, що напрям проповіді, котрий бачимо у Турівського, поволі приготувався різними письменниками. Цей напрям народжувався під впливом різних умов, серед яких не останнє місце займає перекладне письменство питань і відповідей і його наслідування на українським ґрунті.

6. Кирило Турівський.

Проложне житіє. Зовсім свобідно користувався символами сучасник Кліма — Кирило Турівський, що по містецьки опанував методи византійської богословської думки. Про життя Кирила Турівського зберігло деякі вістки тільки коротке оповідання Пролога під 28 квітня. Наводимо його як з уваги на життєпис Кирила, так і щоб дати зразок проложного житія:

Блаженний Кирило родився і виховався в місті Турові. Хоч був сином багатих батьків, не любив багатства й марної слави цього світу, але всім серцем віддався науці божественних книг і придбав велике знання з Св. Письма. По якімсь часі він вступив до монастиря, став монахом, тут більше від усіх своїх братів по монастирі служив Богу, мучачи своє тіло постом і неспанням. Він зробив себе мешканням св. Духа й багатьом приносив користь, бо постійно поучав монахів бути покірними й послушними ігуменові, почитати його яко Бога, в усім слухати його. Бо чернець, котрий не має послуху для ігумена, згідно з приреченням, не може спастися. Потім він увійшов у стовп, замкнувся в нім і тут жив якийсь час в пості й молитвах, віддаючися особливим трудам; багато божих писань виложив він і славним зробився в усій тій землі. На прохання князя і мешканців того міста він був піднесений на єпископський престіл і посвячений київським митрополитом на єпископа міста Турова, що лежить близько Київа. І добре трудився для божої церкви; і збив Св. Письмом ересь Теодорця, якого так називали йому в докір, і прокляв його. Андрієві Боголюбському написав багато посланій, написав проповіді на підставі євангельських і пророцьких оповідань, які приложив до господських свят, і інші користні для душі проповіді, молитви й похвали багатьом святим. (В іншій списку стоїть, що він „зложив великий канон до Господа про покуту по главах азбуки“). Написавши всі ті дуже численні твори, він передав їх церкві, де вони й до

сьогодні зберігаються віруючими українськими людьми, просвічаючи їх і заховаючи". Далі йде похвала Кирилові, що називається тут: нашим учителем, другим Золотоустим і т. д.

Фактичні дані. З фактичних даних усього два-три історичні факти подає проложне житіє Кирила Турівського. Коли їх доповнити тими вістками, котрі можемо зачерпнути з писань Кирила, можна ось що сказати про його життя. Родився коло 1130—1134 р. в Турові, мозирського повіту, одним з осередків культурного життя на Україні в XII в. наслідком звязків з Київом і близькості до Володимира на Волині. Був сином багатих батьків. А що в Турові жила грецька царівна, яка вийшла заміж за українського князя, правдоподібно з своїм двором, Кирилові легко було познайомитися не тільки з перекладним візантійсько-болгарським письменством, але й може вивчитися грецької мови. Вже в молодості вступив до монастиря, правдоподібно Бориса та Гліба в Турові, де не задовольнявся практикованими на Україні формами аскетизму, але попробував стовпництва, себто заперся в кам'яній вежі й там віддався постові й молитві. Освіта й аскетизм звернули на нього увагу мешканців Турова й на їх бажання вибрано його турівським єпископом в часі між 1157 і 1169 р. В проложнім житії Кирила згадується епізод з Теодорцем, відношений літописцем до 1169—1172 р. Коли він помер, не знаємо, тільки під 1182 р. літопис називає уже турівським єпископом якогось Лаврентія.

Писання. Кирило Турівський написав правдоподібно проповіді на всі господські свята, але з них дійшли до нас чотирі поучення: на провідну неділю, на неділю мироносиць, розслабленого та на неділю про сліпого, й чотирі поучення на подвижні свята: на квітну неділю, Великдень, Вознесіння і на неділю св. отців. З чернечих поучень дійшло до нас три: Оповідання про чин черноризців з старого завіту й нового та два поучення ігуменові Василеві, київопечерському архимандритові з 1182 р. Далі дійшли ще Кирилові молитви на кожний день тижня і молебний канон.

Крім того ще багато інших проповідей і молитов приписуються Кирилові; не відомо тільки, котрому вони належать, бо тоді було багато авторів з імям Кирило:

греків, південних славян, українців і інших східних славян. З інших писань, приписуваних Кирилові Турівському, треба згадати Притчу про людську душу та про тіло й про зламання божих заповідей, і про воскресіння людських тіл, і про будучий суд і муку.

Вона говорить про одного чоловіка з доброго роду, що посадив виноград і бажаючи, щоб його не обікрали сторожі, додав йому сліпця і кульгавого, бо один бачив, але не міг ходити, а другий ходив, але не міг бачити. Та вони обидва злучили разом свої спроможности ходити й бачити тим робом, що кульгавий сів на сліпця, і задумали його обікрасти. За те власник винограду кинув їх до тюрми. В цій притчі чоловік доброго роду означає Бога Отця, сліпець і кульгавий душу й тіло людини, обкрадення виноградаря — гріховний упадок чоловіка і т. д.

Проповідь на провідну неділю. Щоб дати зразок проповідування Кирила, наведу оцей уривок з його проповіді на провідну неділю:

Сьогодні сонце пишається, підіймається на високости й радісно огріває землю; встало бо нам з могили праведне сонце Христос і спасає всіх віруючих йому. Сьогодні місяць, зійшовши з вищого ступня, віддає честь більшому світилу: вже старий закон з суботами та пророками, як свідчить Св. Письмо, скінчився і віддає честь Христовому заповіті з неділею. Сьогодні гріховна зима скінчилася через каяття і лід невіри розтаявся через пізнання Бога: зима бо поганської служби кумирам скінчилася апостольською наукою і Христовою вірою і лід темної невіри розтаявся через показання Христових ребер. Сьогодні весна пишається і оживляє земну істоту: бурхливі вітри тихим подувом помножують плоди й земля живить насіння та родить зелену траву. Весною бо є гарна Христова віра, що хрещенням відроджує людську істоту; а бурхливі вітри це помисли гріхів, що через каяття перетворилися на чесноту й помножують користні для душі плоди; а земля нашої істоти, прийнявши немов насіння боже слово й перейнята все його страхом, родить дух спасіння. Сьогодні молоді ягнята й бички швидко біжать дорогою, скачуть і, вернувши скоро до матерей, тішаться, та й пастухи славлять Христа веселою грою на сопіці. Під ягнятами розумію лагідних з поганців людей, а під бичками слуг бовванів з невірних земель; вони наслідком учоловічення Христа й апостольської науки та чудес, скоро прийнявши закон і вернувшись до св. церкви, ссуть молоко, науку, та й учителі Христового стада за всіх моляться і славлять Христа Бога, що зібрав усіх вовків і ягнят в одно стадо. Сьогодні дерева випускають парости та процвітають пахучі квіти; і вже сади видають солодкі пахощі й робітники працюють з надією

та призиває уть плододавця Христа. Перше бо ми були немов дубровними деревами, котрі не мають плоду, а сьогодні віра засадила на нашій невірі та вже, держачися Йосійового коріня, випускаємо чесноти немов квіти й дожидаємо райського відродження о Христі, та й святителі, що трудяться коло церкви, вижидують нагороди від Христа. Сьогодні брачі слова, які приводять словесних бичків до духовного ярма, погружають хрестне рало в мисленних борознах, виорюють борозну каяття і всипають духовне зерно, тішаться надіями на будуче добро. Сьогодні старе закінчилося і ~~настало вже нове~~ задля воскресіння. Сьогодні апостольські ріки наводняються і поганські риби видають плід, а рибалки, збагнувши глибину божого учоловічення, добувають повну церковну сітку вловів; ріками бо, як каже пророк, розсядеться земля, прозрять і розболіються безбожні люде. Сьогодні трудящі бджоли монашого чину показують свою мудрість і задивляють всіх; вони бо проживляються в пустинях власним кормом, задивляють янголів і людей, а бджола злітає на квіти та творить кришки меду, щоб дати людям солодоші й церкві те, що потрібне. Сьогодні всяка співуча пташка церковних хорів звиває гніздечко й тішиться; бо й пташка, як сказав пророк, найшла собі гніздо, твої престоли, й кожда, співаючи свою пісню, хвалить Бога незмовкаючими голосами.

Джерела писань. Найпоетичніша з частин року весна все була невичерпаним джерелом порівнянь, описів і символістичних малюнків. Загальним відродженням природи на весні нераз користувалася християнська релігія для проповіді духового відродження людини. Символістичний малюнок відродження на весні природи, яка оживає від промінів весняного сонця, як душа людини відроджується під впливом євангельської науки, находимо в одного з найкращих представників византійської літератури — Григорія Богослова, що в проповіді на провідну неділю між іншим говорить:

Сьогодні небо прозоре; сьогодні сонце вище й ясніше; сьогодні коло місяця ясніше та збір зізд чистіший. Сьогодні примиряються хвилі з берегами, хмари з сонцем, вітри з повітрям, земля з рослинами і т. д. Вже хлібороб устромляє в землю плуг, підносячи очі вгору, й закликає на поміч роздавця плодів; уже веде він під ярмо орного вола, нарізує лишню борозну й тішиться надіями. Вже пастухи овець і волів настроюють сопілки, вигравають пастушу пісню та стрічають весну під деревами й на верхах і т. д.

Одначе Кирило Турівський уміло користувався своїм джерелом: він випускав такі риси оригіналу, які не відповідали турівській чи київській природі, він не згадав ні про корабель, ні про дельфіна й таке інше, що приходило у византійським джерелі.

В Івана Золотоустого Кирило Турівський перейняв користування евангельським оповіданням, ліричні місця дієвих осіб і перші фрази проповідей афористичного характеру. Зрештою проповіді Кирила Турівського більше подібні до проповідей наслідувачів Івана Золотоустого ніж його самого. Велика подібність є між писаннями Кирила та царгородського архієпископа Прокла (напр. в проповіді на квітну неділю), кипрського єпископа Епіфанія (напр. в проповіді на неділю мироносиць), Кирила й Евлогія Олександрійських (напр. в проповідях на Великдень і неділю мироносиць). Ця подібність помітна в манері протиставити собі минулі й сучасні події.

Є у Кирила Турівського позички також з письменства питань і відповідей, з повісти про Варлаама та Йоасафа й з церковних співів. До користування чужими писаннями признається зрештою сам наш автор, коли в Оповіданні про чин чорноризців говорить про себе, що він поучає не від себе, а з книг, що він тільки „збирач колосків“. І дійсно свої думки про те, яка має бути чернеча служба, зачерпнув він з писань авви Ісаїї, Ніла Синайського, Івана Ліствичника, Максима Ісповідника, Теодора Студита й інших. Таким робом бачимо у Кирила Турівського велике начитання в Св. Письмі та його викладах, в проповідничій і риторичній византійській літературі, яка любивалася в притчах і символах, а зокрема велике начитання в аскетичній літературі.

Характер проповідей. Від джерел писань Кирила Турівського залежний і характер його проповідей. Його проповідь звичайно викладає і поясняє події свята; викладові товаришить вплив почувань, викликаних подробицями події. Він не вдоволяється переповідженням евангельського тексту, а драматизує його, прикрашує паралелізмом і антитезою, уосібленням уявних понять, барвистими порівняннями, символами, поетичними картинами, й пересипає його притчами, приповідками та загадками. Щодо того проповіді Кирила Турівського це блискучі писання у византійським дусі зо шкодою для безсумнівного й дуже великого його ораторського таланту.

У Кирила Турівського є багато теплих, дійсно поетичних місць. В проповіді на неділю мироносиць Кирило

Турівський приводить популярний в релігійній поезії на Сході й Заході плач Богородиці та виливає в нім поезію чистолюдських почувань. Йосип з Ариматеї приходять до хреста Спасителя і застає під ним Богородицю з євангелістом Іваном. Він стоїть здалека та слухає її болючого плачу:

(Плач Богородиці). Створіння болять разом зо мною, сину, бачучи твою незаслужену смерть. Горе мені, моя дитино, світло й творче створінь. Що оплачу сьогодні, поличник або удар по щоці й биття по плечах, кайдани й оплювання святого твого обличчя, що ти прийняв від беззаконників за довершені їм добрі діла? Горе мені, невинно висміяній, він на хресті закоштував смерти. Як вінчали тебе терном, і напували жовчю з оцтом, і ще пробивали списою твої пречисті ребра. Злякалося небо й земля дріжить, не зносячи жидівської зухвалости: сонце потемніло й каміння розпалося, засвідчуючи жидівську закамінілість. Бачу тебе, мила дитино, як висидиш на хресті, неживий, невидючий, без зору, без доброти, й гірко раню свою душу: я хотіла би з тобою умерти. Не хочу бо бачити тебе неживого; відтепер ніяк не торкнеться мене радість, бо моє світло й надія і життя, Син і Бог, погас на дереві. Де ж є, дитино, добра вістка, яку давно сказав мені Гаврило: „Радуйся, улюблена, Господь з тобою“, називаючи тебе царем і сином Вишнього, Спасителем світу й животворцем усього, тим, котрий стер гріхи. А сьогодні бачу тебе як злодія, між двома розбійниками, й мерця, пробитого списою в ребра, й задля цього гірко знемагаю, не хочу бо жити, але випередити тебе на тім світі. Сьогодні живу дожданням, а радості й веселости, Сина й Бога, позбавили мене. Горе мені, я не боліла так з приводу твого дивного народження, як я сьогодні тремчу цілою істотою, бачучи твоє тіло, пригвозджене до дерева. Твоє було преславне народження, Ісусе, й сьогодні страшна смерть: один вийшов з незаплідненої утроби, зберіг цілі печати мого дівочтва, й показав мене матіррю свого втілення, і знову зберіг дівочою. Знаю, що ти потерпів за Адама, але ридую, перейнята душевним болем, дивуючися глибині твого таїнства. Слухайте, небеса й море з землею, учуйте ридання моїх сліз: це бо ваш творець прийняв смерть від священників, убили єдиного праведника за грішників і беззаконників. Сьогодні, Симеоне, сповнилося надо мною пророцтво: списа пройшла мою душу сьогодні, бачучи на сміхання з тебе з боку вояків. Горе мені, кого прикличу до плачу, або з ким виллю потоки моїх сліз? Усі бо покинули тебе, своїяки та приятелі, твоїми, Христе, налюбувавшись чудесами. Де є сьогодні збір сімдесяти учеників, де ж верховні апостоли? Один бо підступом продав тебе фарисеям, а другий зо страху перед архиреями відрікся тебе як незнайомої собі людини. Я одна, Боже мій, твоя рабня з плачем стою перед тобою з хоронителем твоїх слів і з твоїм улюбленцем. Горе мені, Ісусе, дороге ім'я! Як стоїть земля, що ти на ній висидиш на хресті, ти, що оснував її на водах на по-

чатку; ти, що просвітив багатьох сліпців і словом воскресив мерців, волею твого божества. Прийдіть, побачте таїнство божої розсудливості, як того, що оживляє все, проклята смерть усмертила.

Часто пориває Кирила Турівського захоплення предметом, яке доводить до справжньої поезії, але рівночасно промовець, пірваний красою форми, відсуває на другий план властиву ціль свого поучення, словом — Кирило Турівський стає швидче промовцем ніж проповідником. Найзаметніша недостача його проповідей це неуміння найти природний перехід від одної думки до другої. Менше ораторства та штучности виказують його три поучення черцям, спокійніші тоном; тому й їх вартість більша.

Щодо сили та прикмет літературного таланту — ставлять його нарівні з митрополитом Іларіоном, в порівнянні з котрим відзначається живішою та плодovitішою уявою, за те уступає йому щодо природности й оживлення викладу.

Молитви. Та найвище ціняться з писань Кирила Турівського молитви. Вони, зовсім противно, як інші його писання, відзначаються простотою і безпосередністю у вислові думок і почувань. Відповідаючи істоті й характерові церковної молитви, вони в своїм викладі й вислові творять зразки живої, сердешної, глибоко відчутної розмови. В молитвах виявив Кирило поетичний талант, здатний передавати сильне та глибоке почування в живих і пластичних висловах, став поетом-гімнологом.

Пізніша доля проповідей. В XIII в. проповіді Кирила Турівського стали відомі в південній Славянщині (Сербії). На Україні й серед інших східних славян прочитувалися за богослуженням народові поруч з святоотецькими установленними читаннями у відповідні дні. Найдавніший рукопис з проповідями Кирила Турівського це Кормча Книга з 1282 р. Його проповіді вносилися в такі збірники, як Златоуст, Ізмарагд і ин., й були джерелом нових творів. Перерібки відомі по рукописах XVI в. В XVII в. користувався ними Кирило Транквіліон Ставровецький. Петро Могила скаржився в Літосі (1644), що до того часу не було друкованих проповідей Кипріяна, Григорія Цамблака й Кирила Турівського. З зазначенням авторства монаха

Кирила увійшло кілька його поучень в московський „Соборник“ з 1647 р. і в супрасльський Златоуст з 1797 р. Молитви Турівського були друковані вже в XVI в.: у вілецьким молитовнику 1596 р. й острозькій Псалтирі 1598 р.

7. Юрій Зарубський.

Посланиє до духовного сина. З імям зарубського монастиря, який щез по татарським нападі, звязана літературна пам'ятка правдоподібно XII в. „Повчѣньє къ духовному чаду“ (Поучення для духовного сина) монаха цього монастиря Юрія (Георгія). Поучення написане для молодого хлопця, що забажав мати Юрія духовним провідником. Юрій поучає його пам'ятати на смерть і на те, що приготовляє вона людині, зробити в серці місце божому страху, любити Бога, прикрашувати себе покорою, милосердям, опікою сиріт і вдів, любити всіх, зберігати таємниці приятелів, вистерігатися обмови, берегтися клятьби й зависти. Тут чернець виступає проти світських забав того часу, проти скоморохів, весельчаків і музикантів, яких не радить пускати до хати, а заступити гуслі Псалтирею та й повістями й поученнями святих отців, що потерпіли за Бога. Виступає проти балакучости й почасти проти філософії, вказуючи на найвище християнське подвижництво.

8. Проповіди невідомих авторів.

Писання вищої школи. Справжнього красномовця в роді Кирила Турівського мало за автора Похвальне слово св. Климентові, виголошене з приводу відновлення невідомим князем і в невідомім році київської Десятинної церкви, в якій находилися мощі св. Климента Римського, привезені Володимиром Великим з Корсуня. Проповідь дуже гарна й дуже красномовна, з штучною будовою, пишними порівняннями, паралелізмом і діалогами. Слово натякає досить виразно на часи упадку Київа, коли він жив дуже тривожним життям. Правдоподібно виславлений в цій проповіді Рюрик Ростиславич, що прийшов до Київа 1194 р. Про нього каже літописець, що відзначався він ненаситним замилюванням до будування. В таким разі приблизної дати цієї проповіді треба було б глядіти на склоні XII в. Автором був українець, бо називає Київ славнішим містом від інших.

Менше більше з того часу, бо з 1199 р., походить Похвала князеві Рюрикові з нагоди вибудування ним стіни у Видубицькім монастирі. Цією похвалою закінчується Київський літопис. Від попереднього писання відрізняється Похвала напушистим тоном.

Невідомому Кирилові приписується Слово в першу неділю посту. Ця дуже гарна проповідь складається з двох частин: у першій говориться про піст, а другу частину виповняє історія свята православ'я, що припадає на ту неділю. Інше Слово на сиропустну суботу, приписуване деким без доказів Климові Смолятичеві, по грецьких святих виславляє батька чернечого життя на Україні Антонія і засновника Київопечерської Лаври Теодосія та невинно вбитого киянами в 1147 р. князя-черця Ігоря Ольговича. Українські святі мученики Борис і Гліб і печерський ігумен Теодосій прославлені в Слові на неділю всіх святих, також без доказу приписуванім Климові Смолятичеві. Тут належить і згадуване вже Поучення в день пам'яті мучеників Бориса та Гліба, виголошене в Чернигові або в одному з міст Чернігівщини. Воно походить з другої половини XII в. й гостро виступає проти княжих міжусобиць.

Писання нижчої школи. Своєю простотою останнє Слово творить перехід до поучень в роді Теодосіївих. Одну цілість творить 12 дуже коротких і простих проповідей на господські свята. Вони належать правдоподібно всі одному авторові. Такими самими прикметами відзначаються 8 проповідей на неділі Пісної Тріоди, від неділі митаря і фарисея до п'ятої неділі великого посту. Тут належить і Слово якогось христюлюбця і ревнителя по правій вірі, звернене проти останків поганства, а далі поучення, приписувані Теодосієві з недоведеним його авторством: Слово утішне до братії про душевну користь і друге про душевну користь, обидва з імям Теодора Студита, й передовсім третє Поучення про божі карі, написане правдоподібно з приводу наїзду половців 1067 р.

За підставу проповіді послужив без сумніву грецький оригінал, але зміст її приложений до українського життя. Вона виводить, що за гріхи Бог карає смертю,

голодом і т. ин. Згадує про те, як тодішні українці вертали назад, коли перейшли їм дорогу чернець або черниця, свиня, кінь чи лисиця. Говорить про віру в „зачихання“, буцімто від нього є користь здоровлю, і про поширення „ворожбитства, чародійства, пянства скоморохів, гуслів, сопілок і всяких ігор та безбожних діл“. Особливо гостро виступає тут автор проти пянства.

Був обичай пити на урочистих і празникових обідах чарки Спасителя, Божої Матери та святих з говоренням тропарів перед ними; бажаючи випити як найбільше чарок, пяниці говорили, що чим більше говориться тропарів, тим побожніше. Довгий час приписували Теодосієві південно-славянське Слово про тропарні чарки, яке в згаданій справі установляло таку норму: „в часі бенкету говорити тільки три тропарі чаркам — перед початком обіду славиться Христос Бог наш, перед закінченням прославляється Діва Марія, що породила Христа Бога, третя чарка князя, а більше не велимо; коли й співані в церкві при тверезім розумі тропарі не родять плачу, тропарі, виголошувані в часі пиття, не плач родять, а гріх і муку; говорити в часі бенкету багато тропарів установили не робітники Бога, а черева, котрі бажають багато пити“.

9. Поучення Володимира Мономаха.

Автор писання і час. Моралізуючі християнські поучення вкупі з життєвими подає і Поучення Володимира Мономаха, вставлене в Лаврентіївський літопис під 1096 р. Тут Поучення Володимира Мономаха злучене з його Посланням до князя Олега Святославича, написаним з приводу смерти Ізяслава, Мономахового сина. З причини, що в Літописі обидва тексти не розмежені й що великорос-копіст відписував з примірника з попере-ставлюваними листками, може й неповного, а далі ще в непривиклім для себе українським тексті неодно пере-крутив і зле відписав, учені досіль не означили докладно тексту Поучення і Послання. Розходяться також в думках щодо часу написання Поучення, бо одні відносять його до 1099 р., инший визначає час на 8—10 лютого 1106 р., вкінці більшість відносить його до глибокої старости Володимира Мономаха, що вмер 1125 р. Останні метафо-

рично пояснюють вислів Поучення „сидячи на санях“, даючи йому значіння близькості смерті, бо був звичай тоді возити мерців і зимою і літом саньми.

Що торкається автора Поучення, Володимир Мономах був одним з найзаметніших людей княжого періоду української історії. Зацікавлення книжками перейняв він по батькові Всеволодові, що по свідоцтву літопису був великим книголюбом, а по свідоцтву Володимира Мономаха знав п'ять мов. Його мати була донька византійського цесаря Константина Мономаха, відки прізвище Мономах перейшло й на Володимира. Від неї унаслідив здатність панувати над собою, обережність, уміння холодно розбирати справи й користуватися обставинами, вкінці вона вщипила в нього деякі християнські принципи. Уміння правити великокняжим тронем набрався за панування свого батька Всеволода, котрому діяльно помагав. Коли став великим київським князем (1113—1125), він, як каже літописець, „освітив українську землю, пускаючи проміння, як сонце“.

Будова та зміст Поучення. Для характеристики Мономаха цінний матеріал доставляє його Поучення. Воно написано не без пляну. Почавши його, як Соломон або Павло, вказівкою на себе як автора Поучення, у вступі подає Володимир Мономах ціль свого писання і малює обставини, серед яких він забрався до свого Поучення, щоб дати усправедливлення можливих недочетів в обробленні. Переходячи до пляну свого Поучення, в поділі вказує Володимир Мономах на дві частини його, з яких складається виклад, по чім іде патетична частина й закінчення. Кожда частина викладу складається знову з двох частин (це називається діхотомія): перша з виписок з Псалтирі і позичок з творів святих отців, а друга з поучень словом і власним прикладом. Відповідно до цього бачимо й двоякий стиль у Поученні, легкий у власних словах, тяжчий у позичених. У виписках із Псалтирі малюється зразу стан грішників, потім стан праведника й опис одного та другого ділиться на сучасний настрій і на близьку будучину як наслідок цього настрою. В позичках з писань св. отців зразу подаються прикмети праведника, пізніше

йде заклик через каяття, сльози й молитву увійти на шлях праведности.

У поученнях словом наперед викладаються обовязки людини супроти Бога, а потім супроти ближніх. Останні обовязки розпадаються на княжі й загально-людські. „Прочитуючи ці божі слова, мої діти, — звертається до них Володимир Мономах, — похваліть Бога, що дав нам свою любов, і це є поучення від мого слабого нерозуму; послухайте мене, коли не все, то прийміть половину.. А того не забувайте, не лінуйтеся, бо цим нічним поклоном і співом людина побіждає чорта, й що за дня згрішить, завдяки цьому людина увільняється. І коли в часі їзди на коні не буде з ніким діла, як не знаєте інших молитов, говоріть „Господи, помилуй“ безустанно, потаємне; бо та молитва з усіх найкраща ніж думати про дурницю в часі їзди“. Поучивши, як увільнитися від гріхів, Володимир Мономах подає способи, як оминати їх.

Любов супроти Бога зобовязує людину до любови супроти ближніх. „Передовсім не забувайте на бідних, — каже він, — але скільки зможете, нагодуйте їх і допоможіть сиротам, і обороніть удову самі, а не допустіть, щоб сильні погубили людину. Не убивайте ні невинного, ні винного; навіть коли заслужить на смерть, не губіть душі жадного християнина. Говорячи про справу і зле і добре, не клянїться Богом, не хрестіться, бо нема ніякої потреби до цього; а коли цілуватимете хрест братії або кому, то приготуйте своє серце, щоб ви могли додержати слова, та цілуйте й потім додержіть, аби в разі зламання ви не погубили своєї душі. Від єпископів і попів і ігуменів з любовію приймайте благословення, і не усувайтеся від них, а по силі любіть їх і дбайте про них, щоб ви одержали їх молитву від Бога. Передовсім не майте гордості в серці та в розумі, але говоріть: ми смертні, сьогодні живемо, а завтра йдемо в могилу; це все, що б ти ні дав, не наше, але твоє, на мало днів ти нам це поручив; і в землі не ховайте, то нам є великий гріх. Старих шануй, як батька, а молодих, як братів. У своїм домі не будьте лїнївї, але всього догляньте; не глядіть ні на суддю, ні на молодшого дружинника, щоб не насміхалися ті, котрі приходять до вас, ні з вашого дому, ні з ващого обїду.

Вийшовши на війну, не лінуйтеся, не дивіться на воєводів; не смакуйте ні в питті, ні в їжі, ні в спанні; і сторожі самі наладжуйте, а в ночі, забезпечивши вояків з усіх боків, також лягайте, а рано встаньте; а зброї не скидайте з себе швидко, не розглянувшись, бо через лінивство людина помирає несподівано. Бережися брехні та п'янства й перелюбства, бо через це помирає душа й тіло. Куди ні подорожуєте по своїх землях, не дозволяйте своїм дружинникам робити кривду ні своїм, ні чужим, ні по селах, ні в плодах, щоб не почали вас проклинати. Куди ні підете, де ні станете, напійте й накорміть іншого; а найбільше пошануйте гостя, звідки б він до вас ні прийшов, чи він простий, чи знатний, чи посол, як не зможете дарунком, то їжею і напитком; вони бо в своїх мандрівках понесуть про людину по всіх землях добру або злу славу. Відвідайте хорого; відпровадьте мерців, бо всі ми на смерть призначені; і не миніть людини, не привітавши її, дайте їй добре слово. Любіть свої жінки, але не давайте їм влади над собою. Це ж вам кінець усього: страх божий майте над усе; щоб ви не забули всього, часто прочитуйте; і мені не буде стиду, і вам буде добре. Як знаєте щось таке, що добре, того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться, як і мій батько, сидячи вдома, навчився п'яти мов, бо через те є пошана від інших країв. Лінивство бо — це мати всього. Хто що вміє, то забуде, а не вміє, того й не навчиться; а поступаючи добре, не лінуйтеся ні до чого доброго; передовсім до церкви: щоб не застало вас сонце на постелі; так поступав мій блаженний батько та всі добрі, знамениті мужі; віддавши ранішню похвалу Богові й потім сходячому сонцеві, й побачивши сонце, прославить Бога з радістю“.

А тоді можна братися за діло: думати з дружиною, робити суд над людьми, їхати на лови, або прогульку, або спати: „на спання Бог призначив полудне, бо тоді відпочиває і звірь і пташка й люде“.

І при вичислюванні обов'язків князя бачимо поділ на обов'язки вдома та в часі дороги, а останні в часі воєнного походу й під час об'їзду своїх земель. Переходячи від княжих обов'язків до загально-людських, автор і тут відмічає наперед обов'язки супротив інших людей і на

другім місці супроти себе самого. Змалювавши словами тип діяльної людини свого часу, Володимир Мономах дає автобіографічні записки, щоб прикладом власної діяльності дати наглядний зразок згаданого типу. Він вичисляє свої воєнні походи, адміністративні труди, свої заходи забезпечити свою державу назовні й уладити її в середині. Оповідуючи про свою діяльність, автор хоче не так лишити пам'ять про свої дії, як дати своїм дітям приклад до наслідування. Він радить їм бути все хоробрими й не боятися смерті ні на війні, ні від звірів, бо Бог призначив місце, де маємо вмерти, а від того не визволить нас ніяка поміч і жадна обережність. Цитатами з Св. Письма кінчиться Поучення або, як каже автор, „грамотиця“.

Походження і джерела. Поучення дітям це давній рід письменства, що зродився на жидівським Сході. Роздумуючи про долю своїх дітей і внуків, голова дому давав часто поучення дітям, де викладав свій життєвий досвід в науку своїм нащадкам. З прийняттям християнства прийшли зразки таких поучень на Україну в притчах Соломона, в Завітах дванадцяти патріархів, які лишили слід в Поученні Володимира Мономаха, та в двох статтях Святославового Збірника з 1076 р. в Поученні синам — Ксенофонта та в Поученні синові — Теодори.

Така традиція виробилася слідом за византійськими зразками також на Україні. По свідомству літопису Ярослава Мудрий поучав так своїх дітей перед смертю: — „Це я відходжу з цього світу, мої сини; майте в собі любов, бо ж ви брати від одного батька й матері. Коли будете в любови між собою, Бог буде у вас і покорить вам ваших ворогів, і мирно житимете, а коли житимете в ненависти, в сварках і воюючи з собою, то погинете самі й погубите землю своїх батьків та дідів, яку ми придбали нашою великою працею“ і т. д.

В Поученні Володимир Мономах признається сам до користування Псалтирею, зазначаючи, що її відкрив і зібрав любі думки її. І не диво, бо тяжко найти в Св. Письмі таку другу книжку, де молитва була б така щира, така чисто сердешна розмова з Богом, де той, хто молиться, відкривав би Богові так явно, так просто своє серце, де б в найсумніших словах, які межують з розпукою, звучала

така сильна певність, що Бог опора й захист переслідуваних і терплячих, що він не покине праведника. Правдоподібно Володимир Мономах користувався також обома Поученнями з Святославового Збірника 1076 р., далі йому були відомі Пролог, Паримійник, Бесіди на Шестоднев Василія Великого — Івана Екзарха, проповіді Анастасія Синайського, Завіти дванадцяти патріархів тощо. Находився під особливим впливом богослуження першого тижня великого посту.

Характер. Володимир Мономах оминав притчі й толкування, за те любив сентиментально-ліричні місця. Людяність, гуманність — це основна риса його вдачі. Недурно в уривкові листу до Олега, за якого українська держава по словам Слова про похід Ігоря засіялася усобицями, писав Володимир Мономах: „Не хочу я лиха, але добра хочу братії й українській землі“. Відзначаючися з природи поетичним хистом і користуючися поетичними джерелами, автор Поучення пише до Олега про свою повдовілу невістку: „А мою невістку післати до мене, щоб я приголубив її й оплакав мужа її й те весілля їх замість пісень... А для Бога пусти її до мене швидко. Й сяде, як горлиця на сухім дереві, жаль виливаючи“... Нічого не змінє в річи, що це позичка з толковань на Псалтирю. З подібним мотивом зустрінемося в плачі Ярославни в Слові про похід Ігоря.

10. Справа Життя Антонія.

Агіографічне письменство. До проповідей і поучень зближене своїм моралізаторським характером письменство житій святих — агіографія. Хоч основа житій біографічна, тим самим більше менше історична, їх ціль була утвердити читачів у християнській вірі та влити в них релігійний настрій. В своїй істоті житіє складається з двох елементів зовсім різного походження і характеру; житіє можна назвати також проповіддю, предмет якої дають такі самі релігійно-моральні правди, як у проповіді, але ті релігійно-моральні правди виказані на прикладі якихось історичних осіб і подій.

І щодо змісту й щодо будови та стилю українські житія святих перейняли методи византійсько-болгарської

агіографії. На Україну прийшли вони настільки виробленими під літературним оглядом, що їх розвиток небагато пішов далі на українським ґрунті.

Зразу були вони досить короткі й містили в собі переповідання фактичних даних про святого. Крім чудес мали вони поучаючі епізоди, за якими пішли з бігом часу довгі панегірично-ліричні. Швидко, бо вже в XIV і XV вв., виворився шаблон житій, від якого відступали тільки виїмково талановиті автори.

Все таки життя святих небезслідно проістнували в нашій письменстві, навпаки вони мали великий вплив і на пізніші життя святих і на історичну белетристику, а все те разом на розвиток побожної пісні, української народньої творчості, на легенду й інші роди усної словесности.

Найстарші зразки житій. Одною з перших проб житійного письменства на Україні було Житіє Антонія Печерського, що не дійшло до нас в первісній формі. Про нього довідуємося тільки з пізніших вказівок і відривків з Початкового Літопису й Києвопечерського Патерика. Житіє Антонія стало джерелом для пізніших оповідань про печерських подвижників XI в. та про події, звязані з історією цього славного монастиря.

В перекладений Пролог увійшли деякі короткі життя українських святих, написані на зразок грецьких, як княгині Ольги, Володимира Великого, Бориса та Гліба, Теодосія і ин. Крім того були й окремі просторіші життя Володимира Великого й Бориса та Гліба.

II. Справа літературної діяльності Якова Монаха.

Монах Яков. Монахові Якову приписують *Память і похвалу українському князеві Володимирові*, як охрестився Володимир і діти свої охрестив і всю українську землю від кінця і до кінця, і як охрестилася Володимирова бабка Ольга перед Володимиром. Уже сам заголовок показує, що ця *Память і Похвала* не є властиво житієм. І дійсно маємо тут діло з нескладним панегіриком з коротким переліченням фактів з життя Володимира.

З початку писання згадується автор: „Я, мізерний монах Яков, почувши від багатьох про благовірного князя

усієї української землі Володимира Святославича й мало зібравши з багатьох його чеснот, списав це, та про його синів, розумію тут: святих і славних мучеників Бориса та Гліба, — як божа ласка просвітила серце українському князеві Володимирові, Святославовому синові та внукові Ігоря“. На підставі згадки про Бориса та Гліба в цій уступі деякі учені признали того самого монаха Якова автором Оповідання (Сказаніє) про страждання святих Бориса та Гліба і похвали обом мученикам, тим більше, що тут найшли вислів, який віднесли до Памяти

Похорони св. Володимира. (З Оповідання про життя свв. Бориса та Гліба XIV в.). Характеристичне для давнього обряду похоронів положення тіла на сани.

й похвали Якова Монаха, а саме: „А про інші його (Володимира) чесноти оповімо деінде, а сьогодні нема часу“. Тому самому Якову приписали Посланіє одного батька до духовного сина... до божого слуги Димитрія від многогрішного черця Якова, розуміючи під Димитрієм великого князя київського Ізяслава Ярославича. На думку тих же учених до того самого Якова написав митрополит Іван II

Правило церковне з святих книг коротко Якову черноризцеві.

Уся та конструкція побудована на самотній згадці про того здогаданого автора монаха Якова, а саме в Повісті временних літ під 1074 р., що Теодосій призначав його на свого наслідника як ігумена Печерського монастиря, однак на прохання братії в дійсності визначив іншого наслідника. Про яке авторство Якова тут нема ні слова, а зрештою тільки над деякими списками Памяти й похвали є вказівки, що написав її монах Яков.

З Оповідання про життя свв. Бориса та Гліба XIV в.

Новіші дослідження учених доказують, що Яковів монахів було кілька, що вони жили не тільки в XI в., що Память і похвала це компілятивний твір і не відомо, що там належить перу Якова, тим більше, чи йому належить Оповідання про Бориса та Гліба і т. д.

Оповідання про Бориса та Гліба. В кожному разі наука ствердила той факт, що останнє Оповідання це український пам'ятник XII в., написаний з великою простотою, мистецтвом і драматизмом не пізніше 1115 р. Так само не можна заперечити, що в давній добі мали ми між письменниками й монаха Якова, але про його життя і писання досіль наука не видобула нічого певного.

На зразок стилю Оповідання про терпіння Бориса та Гліба наведу рефлексію Бориса з приводу боротьби між своїм батьком ще в часі його поганства й вуйком. Що ж цим досягнули вони?

Де бо їх життя і слава цього світу, й пурпури й бенкети, срібло й золото, вина й меду, дорогі страви, й бистрі коні, й гарні та великі доми, й численні маєтки та данини, безчисленні почести, й гордощі у своїх вельможних: уже все те немов ніколи у них не було, все щезло разом з ними, і нема помочі ні від кого з них, ні від маєтку, ні від великого числа невільників, ні від слави цього світу...

З Оповідання про життя свв. Бориса та Гліба XIV в.

Зміст. „Борис, не найшовши печенігів,¹ уже вертався до Київа, як на дорозі його зустріла вістка, що батько вмер. Борис гірко заплакав, бо його більше від усіх любив батько“. „Святополк допустився усіх беззаконій і з Каїновим замислом посилає сказати Борисові, що хоче з ним мати любов і додати спадщину до даного батьком уділу. Святополк приходять потаємне ніччю до Вишгороду та скликує тамошніх бояр, на чолі котрих стоїть якийсь Путша. Чи маєте ви до мене приязнь? — запитує вік їх, — на що Путша йому відповідає: всі ми голови за тебе можемо положити“. Святополк велить, не говорячи

нікому ні слова, найти його брата Бориса та вбити його. Вони обіцяють виконати його волю і негайно виражаються назустріч Борисові. Борис стоїть табором на ріці Альті. Вояки переконують його йти на Святополка та сісти на київським троні: „Ми всі вояки під твоєю рукою“ — говорять вони. Борис дає їм таку відповідь: „Я не підійму руки на старшого брата, він заступає мені батька“. Вояки відійшли від нього й він залишився з малим числом слуг. Була субота. По вечірні Борис гаряче помолвився до Бога на самоті в своєму шатрі; він плаче гіркими сльозами, зітхає та стогне, потім лягає спати. Але сон його неспокійний; він серцем відчуває небезпеку й думає про те, як би йому зберегти віру та прийняти вінець з божої руки. Пробудившись рано й побачивши, що вже пора співати утреню, він збудив свого священника й велів починати утреню. Сам обувся, умився і почав молитися Богу. Висланники Святополка зблизилися до шатра ще вночі й чули, як Борис співає утреню. В часі співу шістьох псалмів йому говорять, що хтось блукає коло шатра, а він далі співає: „Господи, що ся умножиша стужающіи ми, мнози возстають на мя“ — і далі співає псалми та канон. По утрени знову моляться перед іконою, просять Христа зробити його гідним прийняти мученицьку смерть. І почувся поганий тушот коло шатра й задріжав Борис, і проливав сльози і знову молився. Священик і хлопець, побачивши, що він засумований, почали плакати й говорити: „Наш милий, дорогий пане! ти не хотів противитися братові задля Христової любові“... Вкінці побачили вони, що висланники йдуть до шатра: блищала зброя, греміли мечі. І без жалю прокололи чесне тіло святого мученика Христового Бориса. Путша, Талець і лях Елович пробивали його списами. Борисів хлопець кинувся на його тіло й закричав: „Я не віддаюся від тебе, дорогий мій пане“... Він був родом угрин, на ім'я Юрій. Борис положив на нього золоту гривну, був бо улюбленцем князя. Його також прокололи. Ранений Борис вискочив з шатра. І сказали убійники: „Чого стоїмо та глядимо? Закінчимо те, що нам приказано“. Почувши це, святий просив їх дати йому короткий час помолитися Богу. Тут настає гаряча молитва Бориса. Він сповідається, що він

невинний перед братом, а по молитві каже: „Браття, кінчіть вашу службу і хай буде мир мойому братові й вам, браття!“...

Вістка иншого роду доходить до Гліба, а саме що його батько дуже хворий і кличе Гліба до себе, — так посилає сказати йому Святополк. Гліб вибирається з Мурому до Київа. В дорозі кінь його зламав ногу й він з бідою доїхав до Смоленська. Там сів на човен і вже водним шляхом вирудився до Київа. Тоді прийшла до нього вістка від Ярослава: „Не йди до Київа; батько вмер, а брата Бориса вбив Святополк“. Гліб почав плакати по батькові й улюбленому братові, але поплив далі. „Коли його човен зустрівся з човном Горясіра з дружиною, він утішився і почав веслувати назустріч убійникам. Вони, побачивши його, стали похмурими, а він ждав від них цілування. І плили вони поруч. І злочинці почали перескакувати в його човен і витягнули мечі, що блищали, як вода. У веслярів весла попадали з рук і всі зо страху помертвіли“. Побачивши, що його хочуть убити, Гліб поглянув на своїх ворогів ласкавими очима й, увесь заливаючися сльозами, жалібно закликав: „Не губіть мене, милі й дорогі браття, не губіть мене! Чим обидив я мого брата й вас, панів моїх? Як я зробив що лихе, ведіть мене до вашого князя, а до мого брата й пана. Помилуйте мою молодість, помилуйте й будьте моїми панами, а я стану вашим невільником. Не зжинайте незрілого колосу, не зрізуйте лози, яка ще не виросла. Це не вбивство, а різня. Я не жалуюся; коли хочете моєї крові, — я у ваших руках“. Вони схопили його, а він кликав на поміч батька, матір, братів Ярослава й Бориса, дружину, потім знову батька та вкінці почав молитися. Тоді клятий Горясір звелів зарізати його, і Глібів кухар, на імя Торчин, узяв ніж і заколов святого. І принеслася Господеві жертва чиста, свята й пахуча, і пішла вона до небесного помешкання до Бога.

В боротьбі між Ярославом і Святополком останній терпить поразку й починає втікати, тут на нього находить страшна хвороба. Вже давно погоня спинилася, а йому все ще здається, що за ним женуть; він, лежучи на постелі, говорить: „Втікаймо, за нами женуть, горе

мені!" І не може спинитися в своїй утечі й погибає в якійсь пустині між Ляцькою і Чеською землею. Коли його могила видає поганий сморід, могила мучеників видає запах.

12. Агіографічні писання Нестора.

Біографічні дані. Життя св. Бориса та Гліба й Теодосія маємо також від черця Печерського монастиря Нестора. Він родився не ранше 1057 р. Зараз по смерті Теодосія прийшов до монастиря, ігуменом якого був Степан, що прийняв Нестора, постриг його й вивів на діякона. При урочистім відкритті мощів Теодосія 1091 р. був одною з головних дієвих осіб. На великий авторитет Нестора серед печерської братії вказувало б оповідання Київопечерського Патерика про вигнання чорта з Никити затворника. Житіє Нестора перший раз читаємо в друкованім Печерськім Патерику з 1661 р. Не зважаючи на те, що це оповідання многословне й бідне змістом, увійшло воно в Четві-Минеї Тупталенка. Перше видання служби Несторові походить з 1763 р.

Писання Нестора. Нестор написав Читання (Чтеніє) про життя й погублення блаженних страсотерпців Бориса та Гліба й Житіє Теодосія. Несторове авторство не підлягає жадному сумніву. На обох писаннях зазначене ім'я автора: про його авторство свідчить зміст самих творів і вказівки в них приватного характеру. Читання про Бориса та Гліба написане між 1081 і 1088 р. На приналежність Читання і Житія одному авторові вказують деякі літературні методи, численні поодинокі вислови й цілі фрази, спільні обом пам'яткам. Правда, між Несторовим Читанням і Оповіданням про страждання Бориса та Гліба, приписуваним монахові Якову, існує зв'язок в оповіданні про перші чуда обох мучеників, приходять одні й ті самі слова та вислови з невеличкими змінами, все таки Несторове Читання написане незалежно від другого пам'ятника нашої давньої літератури.

Під історично-літературним оглядом Читання про Бориса та Гліба стоїть далеко нижче від Житія Теодосія; в Читанні є більше таких подробиць, які не мають безпосереднього зв'язку з темою, більше безбарвности й шабло-

новости в характеристиках, помітне погірдливе відношення до власних імен і хронології, слідна недостача історично-побутового змісту. Однак ці недостачі можна пояснити авторською недосвідченістю у початкового письменника, а далі тим, що тема в Житті Теодосія була цікавіша для Нестора та ближча його серцю. Це Житіє написав Нестор

в часі ігуменства Никона до часу відкриття Теодосіївих мощів у 1091 р., бо про це нема згадки в Житті. Воно відзначається добрими літературними прикметами, гарною мовою та зручним і місцями цікавим оповіданням. Тому Житіє Теодосія і тишилося величезною популярністю, чого не можна сказати про Читання про Бориса та Гліба.

Читання про Бориса та Гліба. Несторове Читання про Бориса та Гліба — це перше справжнє житіє на українському ґрунті, бо Оповідання, приписуване монахові Якову, розповідає тільки про вбивство Бориса та Гліба. Читання про Бориса та Гліба розпадається на дві частини: на власне оповідання про життя та вбивство Бориса й Гліба та на оповідання про їх чуда.

З Несторового Читання про св. Бориса та Гліба. (Зразок уставу XIV в.).

На вступі Нестор просить Бога дати йому розум і сповідається з своєї грубости й нерозуму. Далі за византійськими зразками житій святих він оповідає історію рятунку людського роду від сотворення світу, а дійшовши до часу прийняття християнства на Україні, задержується коротко на Володимирі та хрещенні України й переходить до са-

мого оповідання. Тут віддаляється від византійського зразка й не оповідає про народження Бориса та Гліба, а починає просто від їх дитинства мабуть тому, що по народженні Борис і Гліб належали ще до поганства. Недостачу фактичних даних Нестор заступає балаканням про їх побожність, про вчитування в божественні книги, життя і мучення святих. Історичні дані про вбивство Бориса та Гліба Нестор переповідає так, що в його оповіданні, як і взагалі в житіях святих, вони затрачують своє історичне значіння.

В оповіданні про вбивство він різниться в деталях від Оповідання про терпіння Бориса та Гліба, приписуваного монахові Якову. Та уступаючи останньому щодо історичної вірності, Читання про Бориса та Гліба Нестора перевищує його як зразок життя.

Житіє Теодосія. Що торкається Житія Теодосія, при писанні його Нестор користувався як одним з джерел перекладеним Житієм Сави Освяченого пера Кирила Скитопольського. Крім того є спільні риси Житія з рядом інших византійських памяток житійного письменства, з писаннями Палладія, Атанасія Олександрійського, Василія Амосійського, Івана Мосха й інших. Все таки ці спільні риси не псують загального вражіння самостійності Житія Теодосія й оригінальності в його викінченні. Це свідчить про великий літературний хист Нестора як письменника-реаліста. Під цим оглядом праця Нестора дуже корисно відбивається від пізнішої нашої агіографії, в якій факти ігнорувалися або приносилися в жертву виславленню святого. На реалізм письменницького характеру Нестора вказує недостача формальної похвали з ліричним характером змісту її викладу, що пізніше творило необхідну складову частину життя. Все таки Нестор не вільний від ідеалізації в малюванні життя Теодосія, через що деколи попадає в протирічності.

Літературна вартість Несторового Житія Теодосія з одного боку й сама особистість Теодосія з другого помогли Житію зайти з часом в сербську літературу при допомозі болгарської літератури. Там воно попало в Пролог сербської редакції не пізніше ніж на початку XV в., прав-

доподібно далеко ранше, й підпало великим скороченням у фактах і тексті.

З дальшою літературною діяльністю Нестора зустрінемося при обговоренні наших давніх літописів.

13. Київопечерський Патерик.

Автори. Приписуване без достаточних доказів Несторові Оповідання (Сказаніє) про перших печерських чорноризців увійшло в основу цілого циклю агіографічної літератури, котрий утворив на початку XIII в. велику та впливову пам'ятку давньої української літератури, звязану з Печерським монастирем як літературним осередком, — Печерський Патерик. Крім згаданого Оповідання творять ядро Печерського Патерика: Слово про будову печерської церкви — Симона, йогож Посланіє до Полікарпа, чорноризця Печерського монастиря, й Посланіє Полікарпа до Акиндина. Про Симона знаємо, що він був постриженцем Печерського монастиря, а пізніше ігуменом владимірського монастиря Різдва Богородиці, вкінці єпископом владимірським і суздальським. Написання Симонового Посланія до Полікарпа припадає на час від 8 вересня 1225 р. до 22 мая 1226 р., коли вмер автор Посланія. Що торкається Полікарпа, знаємо тільки те, що він був чорноризцем Печерського монастиря і сучасником Симона як адресат його Посланія.

Редакції. Ядро Київопечерського Патерика — його основна редакція не дійшла до наших часів у самостійній формі, тільки з пізнішими додатками. До 1406 р., коли єпископ Київопечерського Патерика виготовився в Печерським монастирі для тверського єпископа Арсенія, він був уже доповнений службою Теодосієві Печерському, Житієм Теодосія, уложеним за Нестором, і Похвалою Теодосієві Печерському. До цієї так званої Арсенівської редакції Київопечерського Патерика прийшли в половині XV в. такі писання, запозичені з Київопечерського літопису, доведеного до кінця XII в.: Оповідання про початок Печерського монастиря, Слово про перенесення мощів преподобного Теодосія, Посланіє Теодосія великому князеві Ізяславові про віру, про Нифонта та про попа Василя, деякі вістки про Антонія Печерського й таке інше. Ті

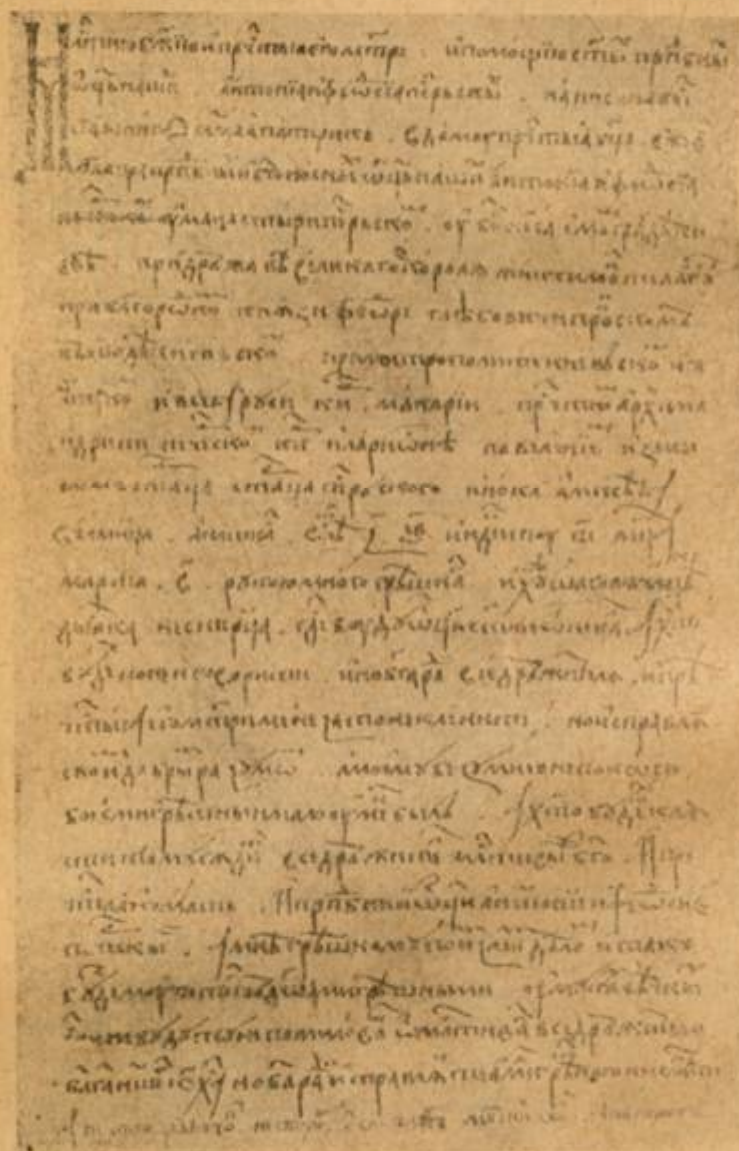
доповнення увійшли в два списки, які в 1460 і 1462 р. велів зробити уставник Печерського монастиря крилошанин Касіян; звідсіль так доповнений Київопечерський Патерик має назву Касіянівської редакції, першої і другої.

Листок Печерського Патерика XVI в.

В XV в. з Софійського Временника увійшли до Київопечерського Патерика статті про перші часи української церкви, про перших найвизначніших українських князів і Посланіє митрополита Фотія в Київопечерський монастирь.

Друга Касіянівська редакція Печерського Патерика лягла в основу видання, надрукованого польською мовою 1635 р., рукописної редакції Йосипа Тризни, рукописної редакції Калістрата Холошевського та вкінці друківаних церковно-славянських видань, починаючи від 1661 р. „Ра-

Закінчення Патерика, писаного в Київопечерській Лаврі 1554 р.

terikon“ Сильвестра Косова з 1635 р. мав на цілі показати світу, обтріпавши порох з хартій, віками збережений в монастирських скарбницях Патерик, себто життя святих отців печерських, і збити безосновні думки проти святости

та православя цих отців. Цим робом Косов хотів замкнути уста тим, хто вів боротьбу з українською православною церквою. Друковане церковно-славянське видання Київопечерського Патерика це не той Патерик, як він зложився в період часу від XIII по XV в., а пізніша компіляція, уложена на основі давнього Патерика. Спільне між давнім і друкованим Патериком те, що давній Патерик, хоч і із змінами, зовсім увійшов у склад друкованого Патерика.

Літературна форма. Літературна форма Київопечерського Патерика дивна. Симонові оповідання, в числі чотирнадцяти, про печерських подвижників і чуда мають форму додатку до приватного листу, адресованого до печерського монаха Полікарпа, що був або улюбленим учеником Симона по чернецтві або правдоподібніше його близьким свояком і належав до вічно невдоволених з себе людей. Полікарп приїхав з Печерського монастиря до Симона до Владимира, побув там якийсь час і знову вернувся. Він то змагав до влади, щоб могли більше користи приносити людям, два рази ставав ігуменом, то вертав назад до Печерського монастиря, бо волів бути підвладним. Але знову не успокоївся, тільки представляв себе переслідуваним і зобиджуваним, вкінці своє невдоволення висловив у листі до Симона. У відповідь на цей лист Симон звернувся до Полікарпа з Посланням з гострими докорами й поученнями. А щоб показати йому, яким вибраним і святим місцем є Печерський монастир, Симон додав ряд оповідань про печерських чудотворців, з яких два оповів як очевидець, два на підставі оповідань очевидців, а решту на основі монастирських переказів. Що в дійсности не маємо тут справи з справжнім посиленням послання, а це тільки така вибрана літературна форма, це доказує те, що Симон написав про печерських подвижників і мучеників до печерського монаха Полікарпа, котрий чейже повинен був про це знати, й що між Посланням до Полікарпа та доданими оповіданнями нема повної згідности. Ті оповідання в дійсности не потверджують змісту Послання, а творять окрему самотійну цілість. Девять із збірки Симонових оповідань оповідають про печерських чудотворців, а п'ять як окрема цілість займаються чудами, які діялися при будові головної печерської церкви. Симо-

нову збірку доповнив новою збіркою Полікарп, що своє писання в формі послання заадресував до тодішнього архимандрита Печерського монастиря Акиндина.

Зразу йде вступ, де Полікарп виложив Акиндинові джерело своїх вісток і причину, чому не оповів їх устно. Після того йде одинадцять оповідань. Ужита Полікарпом літературна форма послання ще дивніша ніж у Симона, бо це пише монах до свого архимандрита, заслоняючися буцімто ось чим: „Ти запитував мене й велів оповідати про діла тих чорноризців. Але ти знаєш мою грубість і дурний звичай, що про що ні була б мова, я все зо страхом розмовляю з тобою. Як же міг я ясно оповідати про сотворені ними чуда? Дещо з тих преславних чудес я оповів тобі, але далеко більше я забув зо страху й оповідав нерозумно, соромлячися твоєї святобливости“.

Літературний бік. Під літературним оглядом оповідання Симона й Полікарпа відзначаються простотою і свободні від риторичних прикрас. Різні епізоди в цих оповіданнях ідентичні з епізодами византійських житій святих. Звичайно це є наслідок літературних позичок, хоч що торкається епізодів з чудами, їх можна й инакше пояснити. Про святих ходило багато легендарних оповідань. Це був своєрідний релігійний епос, який процвітав по монастирях, і з нього наші автори брали різні оповідання про чуда, прикладаючи їх до українських героїв.

Що торкається літературних джерел, у Симона крім Житія Антонія, монастирського помянника й монастирських переказів бачимо користування Паренезісом Єфрема Сирина, Ліствицею Івана Синайського, Житіями отців (*Vitae patrum*), Духовним Лугом, Словами Евагрія. Рідше Полікарп користувався готовими літературними джерелами, а саме: Прологом, Ліствицею Івана Синайського й може Розмовою папи Григорія. Крім того обидва автори користувалися Печерським літописом, Ростовським літописом¹ Несторовим Житієм Теодосія.

Тло Патерика. Перекази Київопечерського Патерика малюють нам ту висоту духовного підєму, на котру були здатні тодішні українці. Боротьба з потребами природи: ніст і неспання — уважалися високими подвигами духа. З цим подвигом чорти часто вели боротьбу. Самому Те-

одосієві з'явився раз чорт в постати чорної собаки. Звичайно відносив побіду подвижник, але не все. В однім оповіданню Патерика читаємо, що один з монахів Матвій глянув раз на братію в часі нічного стояння в церкві й побачив, що по церкві ходив чорт в постати ляха та кидав квітки на черців. До кого прилипла квітка, той під якоюсь причиною виходив з церкви до келії і засипляв. Нелегко вдалося Матвієві вистояти в церкві до утрени. Раз по утрени він вийшов з церкви, але не міг дійти навіть до келії, лише сів по дорозі під дошкою, в яку дзвонили, й тут заснув. Потреби тіла представлялися карами злих духів. Типовим зразком боротьби потреб природи з ідеалом печерських черців — аскетизмом може послужити оповідання про Мойсея угрина:

Ось що довідалися про цього блаженного Мойсея. Він був родом угрин, улюбленець св. Бориса і брат того Юрія, на котрого той князь почіпив золоту гривну й котрого убили з ним на Альті та відрубали голову ізза золотої гривни. Той самий Мойсей один врятувався тоді від гіркої смерті та прийшов до Предислави, Ярославової сестри. А що в той час не можна було нікуди вийти, — він, сильний душею, zostався тут і перебував на молитві до Бога. Потім побожний князь наш Ярослав з гарячої любови до братів мучеників прийшов на безбожного, гордого та клятого Святополка й побідив його. Але він утік до ляхів, прийшов знову з Болеславом і вигнав Ярослава, а сам сів у Київ. А Болеслав, повертаючи до ляхської землі, захопив з собою обох Ярославових сестер і багатьох бояр його.

Між ними був і цей блаженний Мойсей. І вели його закованого по руках і по ногах в тяжкі заліза й сильно берегли його тому, що він був міцний тілом і прегарний обличчям. І побачила його, прегарного й молодого, молода жінка. Була ж вона з великих тої землі, мала велике багатство та владу. І залягла їй в душу краса його, і зранилося серце її пристрасним бажанням. Щоб нахилити до того й преподобного, вона почала намовляти його піддесливими словами, говорячи: „Чому ти даремне переносиш такі муки, коли маєш розум, який міг би визволити тебе від цих мук і терпінь?“ А Мойсей сказав: „Так приємно Богу“. Вона ж сказала йому: „Як ти покоришся мені, я визволю тебе та зроблю великим у цілій ляхській землі. І володітимеш ти мною самою і всією моєю землею“. Зрозумів блаженний її нечисте бажання і сказав їй: „Але хто ж, узявши жінку й покоровшись їй, зберіг закон? Покорився жінці найперше сотворений Адам і його вигнали з раю. Самсон усіх перейшов силою, поконував війська противників, а потім жінка віддала його чужинцям. І Ірод відніс багато побід, а коли дістався в неволю жінки, убив Івана Предтечу. Тож як же я, вільний, маю сам себе зробити

невільником жінки? Я не пізнав її від уродження". А вона сказала: „Я тебе викупаю, зроблю знатним, поставлю паном над усім моїм домом, і будеш ти моїм мужем. Тільки виповни мою волю, вдоволи пристрасному бажанню моєї душі, дай мені намілуватися твоєю красою. Для мене досить твоєї згоди. Не можу я терпіти, що гине даремне твоя краса. Хай же втихне сердешне полум'я, що спалює мене, й перестануть мучити мене помисли, й успокоїться моя пристрасть. І ти нароскошуєшся моєю красою і будеш паном усього мого маєтку, наслідником моєї влади, найстаршим між боярами". А блаженний Мойсей сказав їй: „Будь же переконана, що я не виповню твоєї волі. Я не хочу ні твоєї влади, ні багатства; для мене краща від усього того чистота душевна, а також і тілесна. Не змарную я труду пяти літ, які Господь дозволив мені терпіти в цих кайданах. Я не заслужив на такі муки й тому надіюся, що за них визволюся від вічних мук".

Коли ляхка побачила, що позбавлена такої краси, за намовою чорта прийшла до такої думки: „Як я викупаю його, він по неволі покориться мені". І послала вона до того, хто держав Мойсея, щоб він узяв у неї грошей, скільки хоче, тільки щоб передав їй молодця. А він, бачучи пригідну пору прийти до багатства, взяв у неї коло тисячі й віддав їй Мойсея. І насильно без усякого сорому потягнула вона блаженного на неприємне Богу діло. Тепер та жінка одержала владу над ним, і ось вона велить йому побратися з нею. Вона визволяє його з кайдан, одягає в дорогоцінні одяги, годує солодкими стравами, обіймами та всякими любовними оманами спонукує на свої любові. А преподобний, бачучи її шал, почав ще пильніше молитися, ще сильніше піст тримати. Він бажав краще задля Бога їсти сухий хліб і пити воду з чистотою ніж дорогі страви й вино з поганю. І не тільки одну сорочку, як Йосип, він усю одіж скинув з себе, оминаючи гріха й ні за що мав життя тутешнього світу. І в таку лютість попала ляхка, що хотіла голодом уморити його. Та Бог не лишає своїх рабів, які сподіваються на нього. Він прихилив до нього одного з її слуг, і той таємне подавав Мойсееві їжу. А інші намовляли преподобного словами: „Брате Мойсею! що стоїть тобі на перешкоді женитися? Ти ще молодий, і вона вдова, що жила з мужем тільки один рік. І красою вона краща від інших жінок, і багатство має нечисленне й велику владу в ляхській землі. Коли б вона захотіла вийти за якогось князя, і той не погидував би нею. А ти, полонений, не хочеш виповнити її волі. Коли ж скажеш: не можу зламати Христової заповіді, чи не говорить він в Євангелії: „Зоставить чоловік свого батька й матір, і прилипне до своєї жінки, й будуть два одним тілом так, що вони не є вже двоє, а одно тіло". А апостол говорить: Краще побратися ніж розпалюватися. А вдовам велить другий раз побиратися. Чому ти віддаєш себе на злі й гіркі муки, ізза чого терпиш, коли ти не є чернець, а вільний? Як тобі прийдеться умерти в цій біді, яка ж слава буде тобі? Та й хто ж від перших людей і до сьогодні гидував жінками..., як Авраам, Ісаак, Яков?... Ніхто крім сьогоднішніх чорноризців. Йосип зразу

побідив, а потім і він оженився. І ти, коли тепер зостанешся живий, так само сам пошукавеш жінки. І хто не насміється з твого нерозуму. Краще вже тобі покоритися цій вдові, й будеш ти вільний і пан над усім". А він говорив їм: „Ей, браття і добрі мої приятелі! добре ви мені дораджуєте. Розумію я, що це краще від того, що нашептала гадина в раю Еві. Ви намовляєте мене покоритися цій жінці, але я ніяким робом не прийму вашої ради. Коли й прийдеться мені вмерти в цих кайданах і страшних муках, я зовсім переконаний, що прийму за це любов від Бога. Хай буде, що всі праведники спаслися з жінками, я один грішник і не можу з жінкою спастися. Та коли б Йосип покорився був жінці Пентефрія, то не панував би був він опісля; а бачив Бог його терпіння і дав йому панування, і в роди пішла слава про нього як невинного, хоч він і дітей догодувався. Я ж не хочу панування та влади; не хочу бути великим між ляхами, шанованими по всій українській землі: для вищого панування усім цим я знехтував. Коли я живий визволюся з рук цієї жінки, піду в монастирь. А що говорить Христос в Євангелію? Хто полишить свого батька й матір, і жінку, і дітей, і дім, — той є мій ученик. Кого ж мені більше слухати, — Христа, чи вас? А апостол говорить: жонатий дбає про світські справи, як догодити жінці, а нежонатий дбає про божі річи, як догодити Господеві. Я запитаю вас: кому більше треба служити, — Христові або жінці? Невільники повинні слухати своїх панів на добре, а не на зло. Хай же буде відомо вам, котрі тримаєте мене, що ніколи не оманить мене краса цієї жінки, ніколи не відлучить від Христової любови“.

Почула це та вдова, й ось, з лукавим помислом в серці, всаджає преподобного на коня, велить возити його в товаристві великої сили слуг по містах і селах, що належали до неї, й говорити йому: „Тут усе, що тобі подобається, — твоє; роби з усім тим, що хочеш“. А людям говорила: „Ось ваш пан, а мій муж. Щоб усі при зустрічі його кланялися йому“. А на службі у неї була велика сила невольників і невольниць. Посміявся блаженний з дурноти цієї жінки і сказав їй: „Даремне трудишся; не можеш ти звабити мене марними річами цього світу, ні вкрасти в мене духового багатства. Зрозумій це й не трудишся даремне“. Вона ж сказала: „Або ти не знаєш, що ти мені проданий? Хто визволить тебе з моїх рук? Я ніяк не відпущу тебе живого, по багатьох муках віддам тебе на смерть“. А він без страху відповів їй: „Не боюся я того, що ти говориш, але від того, котрий мене продав, ти маєш більший гріх. Відтепер я буду черцем. Так подобається Богові“. В той час прийшов із святої гори один чернець, щодо чину священник. На божий приказ він прийшов до блаженного й дав йому чернечий образ. Багато поучав він його про чистоту, про те, як би визволитися від тої поганої жінки, щоб не передати себе у владу ворога, а коли відійшов, почали шукати його й ніде не найшли. Тоді ляшка, втративши всяку надію, попала в розпуку й піддала Мойсея тяжким карам; веліла розтягнути його й бити лісками так, що й земля накормилася кровю. А ті, котрі били, говорили йому: „Покорися своїй пані й виповни її волю.“

Коли ти не послухаєш, ми на шматки роздробимо твоє тіло. Не думай, що втічеш від цих мук; ні, в багатьох гірких муках віддаш свою душу. Помилуй сам себе. Скинь ці дранки й надягни дорожочинні одяги, визволи себе від терпінь, які чекають на тебе, доки ми ще не доторкнулися твого тіла". І відповів Мойсей: „Браття, робіть негайно, що вам приказано. А я ніяким чином не можу відректися чернечого життя і божої любови. Ніякі муки, ні огонь, ні меч, ні рани не можуть відлучити мене від Бога й від великого янгольського образу. Та вже безсоромна й засліплена жінка явно показала свою безстыдність; не тільки Бога не побоялася, але й людський сором знехтувала, без стыду приневолюючи мене до гріха й чужоложства. Не покорюся я їй, не виповню волі безбожниці!" Сильно журилася вдова про те, як би цимстити за свій сором. І ось посилає вона сказати князеві Болеславові: „Ти сам знаєш, що мій муж убитий в поході з тобою, і ти дав мені волю виходити, за кого захочу. І полюбила я одного гарного молодця з твоїх полонених. Я, заплативши за нього багато золота, викупила його, взяла до себе в дім; і все, що було у мене, — золото, срібло та всю владу свою віддала я йому. А він все те мав ні за що. Багато й ранами й голодом мучила я його, але йому й цього мало. Пять літ прожив він в кайданах у того, хто взяв його в полон, від котрого я й викупила його; й ось шостий рік застається у мене й багато мук прийняв від мене за свій непослух, сам на себе стягнув це своєю твердосердністю. А тепер якийсь чернець постриг його. Що ж ти велиш мені робити з ним?" Князь велів їй приїхати до себе та привезти з собою Мойсея. Вона прийшла до нього та привела Мойсея. Побачивши преподобного, Болеслав довго приневолював його взяти за себе ту вдову, але не намовив його та сказав йому: „Чи можна бути таким без чуття, як ти! Таких великих дібр і такої чести позбавляєш себе й віддаєшся на гіркі муки. Хай від сьогодні буде тобі відомо: перед тобою стоїть до вибору, — жити, або вмерти; або виповнити волю своєї пані, від нас бути в чести й мати велику владу або в разі непослуху по довгих муках смерть прийняти". А їй сказав: „Хай ніхто з куплених тобою полонених не буде свобідний. Роби з ними, що хочеш, як пані з невільниками. І щоб ніхто не поважився не послухати своїх панів". І сказав Мойсей: „А що говорить Бог: яка користь людині, коли вона придбає увесь світ, а пошкодить своїй душі; або який викуп дасть чоловік за свою душу? Що ти мені обіцяєш славу й честь? Сам ти швидко позбавишся її, і могила прийме тебе без нічого. А та безсоромна жінка буде вбита в злих муках". Так і сталося, як передповів преподобний.

Тепер вдова та взяла над ним ще більшу владу й безсоромно тягнула його на гріх. Раз вона веліла насильно положити його з собою на постіль, цілувала й обіймала його; але й цією принадою не могла притягнути його на своє бажання. Святий говорив їй: „Даремний твій труд. Не думай, що я нерозумний або що не можу того зробити; я з божого страху гидую тобою як нечистою". Почувши це, ляхка веліла давати йому по сто ударів кожного дня, а потім

обрізати тайні члени, говорячи: „Не пощаджу його краси, щоб не наситилися нею інші“. І лежав Мойсей як мертвий, і текла з нього кров, а він ледви дихав.

А Болеслав з пошани перед знатністю тої жінки та з давньої любови до неї потакував їй: він почав дуже переслідувати чорноризців і всіх їх вигнав із своєї землі. Але Бог скоро відомстив за своїх рабів. Одної ночі Болеслав нагло помер, і зробилося велике повстання по всій лядській землі: піднявся народ і побив своїх єпископів і бояр, як і в літописі оповідається. Тоді вбили й ту вдову. А преподобний Мойсей, вилічившись з ран, прийшов до Пресвятої Богородиці, в святий Печерський монастир, носячи на собі мученицькі рани й вінок ісповідання як побідник і хоробрий Христовий вояк. І дав йому Господь силу проти пристрастей. Один з братів, на котрого напала нечиста пристрасть, прийшов до того преподобного та молив його допомогти йому, говорячи: „даю обіцянку зберігти до смерті все, що ти велиш мені“. А блаженний сказав йому: „ніколи в житті ні з одною жінкою слова не говори“. Брат приобіцяв вповнити раду преподобного з любовію. У святого ж в руці була ліска, без якої він не міг ходити від цих ран. Тою ліскою він ударив в груди брата, що прийшов до нього, й зараз омертвіли його члени й відтоді не було у нього спокуси.

То вписано в житіє святого отця нашого Антонія, бо за нього прийшов блаженний Мойсей. І умер він в Бозі в добрім ісповіданні, проживши в монастирі десять літ. А в полоні він терпів — п'ять літ в кайданах, шостий рік за чистоту. Я згадував про вигнання черців з лядської землі за постриження преподобного, що віддався Богу, якого полюбив. Це вписано в житіє святого отця нашого Теодосія. Коли святого отця Антонія прогнав князь Ізяслав за Варлаама й Єфрема, жінка князя, ^{бувши} ляхка, утримувала його, говорячи: „І не думай робити того. То саме було раз в нашій землі: вигнали черців з нашої землі, і велике зло зробилося тоді в ній“. Це було за Мойсея, як ми написали перше, говорячи про Мойсея угрина й Івана затворника, — про те, що зробив через них Господь на свою славу, прославляючи їх за терпіння та збагачуючи дарами творити чуда. Слава йому сьогодні й завжди й на віки віків.

Історичне значіння. Хоч у манері та змісті оповідань Київопечерського Патерика є багато літературних позичок, наслідком чого багато рис цих оповідань не відбивають української дійсності, все таки історичне значіння нашого пам'ятника безсумнівне. В Патерик продерлися живі риси дійсності та з них ми довідуємося, як жили черці в монастирі, чим займалися, хто вступав у черці, як відносилися до монастиря княжа влада, вище духовенство й бояре й т. ин. І так ми довідуємося з Патерика, що основними чернечими чеснотами були незбагачування, послух і покора. Затворництво рішуче заборонялося. На

чолі монастиря стояв ігумен, вибраний братією, яка в разі потреби або непорозумінь могла не тільки позбавити його влади, але й прогнати з монастиря. Над господарством в монастирських селах мали нагляд світські люде. До монастиря приймали людей всякого стану, але по відбутій пробі. До інших релігій відносилися українці з повною толеранцією. Хрестили 40 днів по народженні дитини. Вмерлого ховали в день смерті. З великої маси розсіяних подробиць тодішнього українського церковного, політичного й побутового життя можна згадати ще дещо, напр. як братія не спішилася похоронити затворника Атанасія тому, що він був бідний, як Тит і Евагрій так ненавиділи один одного, що навіть перед смертю не хотіли примиритися. Продираються з Патерика також вістки про скептицизм: боярин Василь не вірив у св. моці й багато не хотіло вірити в правдивість чудес, які робив монах Теодор за молитвами преподобних Антонія й Теодосія.

14. Данило Паломник.

Паломництво на Україні. З релігійно-моральних пошук вийшли й літературні описи паломничих подорожей. Новонавернених християн збирала охота власними очима побачити місця, які були ареною старозавітніх і новозавітніх подій. Думали, що на тих місцях їх молитва матиме особливе значіння. Подорож до святої землі була в ті часи тяжка й наражена на багато небезпек; зважувалися на неї звичайно тільки люде кріпкої будови тіла й то не поодинокі, а більшими чи меншими гуртами. Антоній Печерський ходив на Атон і звідти приніс на київські гори зразок чернечого життя. За Ізяслава відбув подорож до Єрусалиму й Царгороду Варлаам, зразу печерський монах, пізніше ігумен монастиря св. Дмитрія. Такі подорожні по святих місцях Сходу називалися звичайно паломниками, бо з Єрусалиму вертали вони з пальмовими галузками на доказ і памятку, що ходили до святих місць, називалися також „пилигримами“ від перекрученого латинського слова „peregrinus“ або „каліками“, правдоподібно від грецької обуви „каліга“.

Звичай такого подорожування поширився так дуже, що в XIII в. вийшла заборона подорожувати, а в XIV в.

ця заборона була повторена. Цьому звичаєві завдячуємо один з найцікавіших і найпопулярніший пам'ятник нашої давньої літератури, переложений в XIX в. на французьку, грецьку й німецьку мову для наукових дослідів, а саме „Житє і хоженє Данила русьскія землі ігумена“ або Паломник монаха Данила, оповідання про подорож до Єрусалиму, і про міста, і про сам город Єрусалим, і про чесні місця, що лежать коло цього городу, і про церкви святих — або Книга, названа Подорожник (Странникъ).

Походження автора. Про автора цього опису його подорожі до Єрусалиму не маємо жадних вісток. Навіть не відомо, в якій монастирі був він ігуменом. На підставі згадок про Снов можна здогадуватися, що походив з Чернигівщини, бо Снов пливе в північно-західній частині Чернигівщини, випливаючи зпід Стародуба та впадаючи до Десни, де що вище Чернигова. З Сновію порівнює він ріку Йордан:

Ріка Йордан тече бисто, а береги має з того боку дуже круті, а з цього низькі; вода ж дуже мутна й солодка, й не можна досита напитися, пючи цю святу воду; нема від неї ні болю, ні не шкодить вона череву людини. В усім Йордан подібний до ріки Снови, й щодо ширини, й щодо глибини, й вельми круто та бисто, тече, як ріка Снов. А завглибшки є вона чотири сажні серед самої купілі, як вимірів я і досвідчив сам собою, бо я перебрів на другий бік Йордану й багато проходжувався по його березі; а завширшки Йордан, як Снов при гирлі. А єсть по цім боці Йордану напроти цієї купілі немов ліс невисоке дерево, подібне до верби, й вище тої купілі на березі Йордану стоїть немов лози багато, але це не є, як наша лоза, тільки подібна немов до чагарнику; а єсть багато тростини; має оболоння, як ріка Снов. Звірят тут є багато й диких свиней є несчисленна сила, й багато леопардів, єсть тут і льви.

Патріотизм автора. Що Данило був українцем, це доказує й те, що згадуючи на чужині про Батьківщину, він називає по імені головно українських князів. Як великий патріот він ніколи не забував своєї рідної землі. Він поминав „князів і княгинь, єпископів і ігуменів, бояр і всіх християн“ Рідного Краю, слава й добро якого все стояли у нього на першій місці. З утіхою оповідає він, як завдяки дозволіві короля Балдуїна він завісив над Господньою могилою лямпу від усієї української держави.

„Я, мізерний, пішов у велику п'ятницю о першій годині пополудні до князя Балдуїна — оповідає Данило —

й поклонився йому до землі. А він, бачучи мене, як я кланяюся, прикликав мене до себе з любов'ю і сказав мені: Чого хочеш, український ігумене? Пізнав він мене добре й любив мене дуже. Я ж відповів йому: Пане княже, прошу тебе, ради Бога та для українських князів хотів і я поставити лямпу над Господньою могилою за всіх наших князів і за всю українську землю, за всіх християн української землі. І тоді ж князь повелів мені поставити лямпу й радо післав до мене мужа свого найкращого до економа св. Воскресіння і до того, хто тримає Господню могилу. Повеліли мені обидва, економ і ключарь Господньої могили, принести свою лямпу з оливою. Я поклонився їм з великою радістю і, пішовши на торг, купив велику шклянну лямпу й налив чистої оливи без води та приніс до Господньої могили, коли вже був вечір. І попросив я того ключаря, і він відчинив мені двері Господньої могили й повелів мені виступити з каліг і увів мене босого в Господню могилу — і я поставив своїми грішними руками в ногах, де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа — й обцілував я з любов'ю і з сльозами це святе й чесне місце, де лежало пречисте тіло Господа нашого... І вийшли ми з святої могили з великою радістю і пішли кождий до своєї келії". Далі він оповідає про чудо, як огонь зійшов у великодню ніч і запалив лямпу від української землі, коли тимчасом з латинських лямп жадна не засвітилася.

Час подорожі. Докладніше ніж автора можна означити час подорожі Данила. Ця подорож відбулася тоді, коли свята земля попала в руки хрестоносців. Данило оповідає, що свою подорож до Тиверіядського озера він відбув, покористувавшись походом єрусалимського короля Балдуїна на Дамаск, отже між 1106—1108 р. На той час і припала подорож ігумена Данила, що, як виходить з опису цієї подорожі, був глибоко релігійною людиною, цікавою і привиклою до докладних вісток.

Роздобування вісток. У святій землі Данило прожив довший час, а саме в Єрусалимі ~~шістьнадцять місяців~~, а взагалі в Палестині ~~два роки~~. Маючи потрібні грошові засоби, він подбав про добрих провідників, щоб могли добути найвірніші й найдокладніші вістки. Про старень-

кого монаха монастиря св. Сави Данило з подякою згадує в своїм описі подорожі. „Я, негідний ігумен Данило, — говорить автор, — прийшовши до Єрусалиму, прожив шістьнадцять місяців у лаврі св. Сави й потім міг походити та розглянути всі його святі місця. Тому, що не можна без доброго провідника й без язика пізнати та бачити всі святі місця і що у мене було дещо моїх мізерних засобів, я давав з того людям, котрі добре знали всі святі місця в місті й поза містом, щоб усе мені добре показали, —

Місто Тиверіяда. У воріт гробниці пророка Єлисея і Ісуса Навина; направо печера, де по традиції скривався Христос, коли його хотіли поставити царем Галилеї. Низом хвилі Тиверіядського озера.

так це й було. І дав мені Бог найти в лаврі мужа старого літами й вельми книжнього. І цьому святому мужеві Бог вложив у серце полюбити мене мізерного й він добре показав мені всі ті святі місця і в Єрусалимі і в усій тій землі“...

Подорож Данила починається і кінчиться Царгородом. Та обставина, що подорож починається і кінчиться Царгородом, викликає деякий сумнів щодо оригінальності її опису. Чейже Данило починав її з української землі, а про свою дорогу з України він нічого не говорить. До

будучого дослідника належить ствердити, чи та який грецький опис святої землі став підставою Данилового опису. Щойно тоді можна буде ствердити ступінь оригінальності Данилового твору.

Зміст. Його твір по своєму характерові це денник подорожі з подрібним описом бачених місцевостей і пам'яток. Рідше висловлює автор пережиті почування. Головно цікавиться він тими предметами, котрі мають релігійне значіння, на політичні події Палестини сливе не звертає уваги. Гарна прикмета його праці це простота, хоч правда через те його денник виходить сухий.

Це є опис усієї святої землі. В топографічній порядку він описує Єрусалим і близькі коло нього святі місця, далі святі місця давньої Галилеї разом з деякими місцями Сирії. На закінчення він подає оповідання „про святе світло, як воно сходить з неба на Господню могилу“. З подорожі до святої землі він згадує острів Родос, зазначаючи, що на той острів був засланий згадуваний у Слові про похід Ігоря Олег Гориславич. На острові Кипрі Данило бачив кипарисовий хрест, що силою духа тримався на повітрі; Данило поклонився йому.

Легендарний і апокріфічний елемент в описі. Досить часто вдирається в писання Данила легендарний і апокріфічний елемент; звідсіль походить високий літературний інтерес цього пам'ятника. Осередок цих оповідань творить особа Ісуса Христа. Незгідно з євангельськими текстами маги складають поклін дволітньому Христові в печері; Ісус власними руками ховає Йосипа Обручника; в хвилию хрещення Христа Йордан повертається в противну сторону; в печері випробовує чорт Христа, в печері зраджує його Юда. Данило оповідає, що бачив камінь, під яким лежала „голова первосотвореного Адама“; в камінь у щілину був устромлений хрест і, коли Христос висів на хресті та з його тіла стікала кров, вона обмила голову Адама й разом з нею гріхи всього людства і т. д. Цілий ряд оповідань торкається Богородиці. Взагалі в своїм описі Данило не пропустив жадного місця або предмету, які чимсь зазначилися в старім або новім завіті.

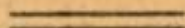
Пізніша доля опису подорожі. Написаний дуже просто та ясно, опис подорожі Данила був доступний навіть ма-

лограмотним читачам давньої України та східнього славянства взагалі. Звідсіль і походить його незвичайна популярність і зацікавлення ним, про що свідчить близько сотка його списків, з яких найдавніші походять з XV в. Ці списки творять чотири редакції, з яких дві повніші, дві інші це скорочення найдавнішого списку.

Опис подорожі Данила мав великий вплив на все пізніше паломницьке письменство. Окремо він дуже рідко зустрічається в рукописах, а сливе все в збірниках. Вивчення цих збірників показує, що в XV в. й давніше цей опис був підручником для паломників, в XVI в. побіч дотеперішнього значіння прибірав значіння історичного писання. Це значіння задержав за собою протягом XVII й XVIII в., щоб в XIX в. викликати наукову цікавість до себе.

Заголовок „Житія і ходження“ пішов звідти, що твір Данила увійшов у давній список Четьїх-Миней, між иншим і в Четї-Миней митрополита Макарія, наслідком чого Данила прийняли за святого. В перерібці увійшов твір Данила в збірник Дмитра Тупталенка з 1704 р. §

Історичне значіння. Важне також історичне значіння писання Данила, бо дає багатий матеріал для характеристики зносин давньої України з загроницею і вістки про життя чужих народів та стверджує документально один з тих шляхів, котрими йшли чужі впливи, в данім разі легендарно-апокріфічні мотиви, на давню Україну.

ЛІТОПИСИ.

1. Походження літописів.

Приналежність літописів до літератури. Опис подорожі Данила Паломника до святої землі це не одинока пам'ятка початків оригінального наукового письменства в давній добі української літератури. Туди можна б зачислити й початки української історіографії. Одначе *Хождения Данила Паломника* не тільки подає опис подорожі та святої землі, але воно не вільне від почувань і вражіннь його автора. Цей бік опису, як і його легендарно-апокрифічний елемент надають йому форму мистецького опису й тим самим роблять його літературним твором. Ще у вищій мірі можна сказати це про літописи. Вони і в цілості мають поетичне забарвлення і містять велику силу характеристичних епізодів чисто поетичної творчості, як напр. народні поетичні перекази. Зрештою початком літопису являється розвиток національно-історичної свідомості, а це вже само собою творить предмет зацікавлення історика літератури.

Переказ в історії. Поетичний елемент в українським літописі з'явився з одного боку під впливом апокрифів і легендарної літератури, з другого боку під впливом вірувань і переказів, що жили серед українського народу в часі писання літописів. Тому літопис був першим літературним пам'ятником, де заговорило українське життя.

Як поодинокій людині, так і цілому народові вроджене бажання знати своє минуле. Підставу історичного знання дає епічна пісня, яку в такій чи іншій формі ма-

ють навіть найдикші народи. По більшій частині такі пісні співає окремий стан народу, що зберігає багатство народніх переказів для грядучих поколінь. Від ваги поетичного елементу у витворенні історичних оповідань залежне також його значіння в історичних творах. Давні письменники широко користувалися народніми переказами, мітами й оповіданнями. З ними так тісно звязана початкова історія всіх європейських народів, що історія і переказ постійно переплітаються і мають взаємний вплив на себе.

Форма літопису Першим мотивом народження літопису на східно-славянськiм ґрунті було бажання зберегти пам'ять про події. Як почалося у нас літописання, щодо цього розходяться думки учених. Вказували на готові византійські зразки або відшукували подібність з англосаксонськими літописами, мильно виводили початок літопису від великодніх таблиць, на яких робилися короткі замітки про важніші події відповідного року, але до однозгідної думки не прийшли.

А втім для історика літератури це питання не має істотної ваги ось чому. Писання літописів відбувалося у нас тим робом, що на давніше оповідання напластовувалися пізніші вістки й коротші оповідання зводилися разом в ширше оповідання, яке захоплювало щораз ширші хронологічні й територіяльні рямки. Наслідком того в своїй навіть найдавнішій формі по рукописах XII—XIV в. літопис представляє собою вже літописний звід, себто компіляцію, зложену з літописних заміток і літописних оповідань; під літописною заміткою розуміється запис якоїсь події з хронологічною датою; літописне оповідання звичайно не має хронологічної дати, за те подає суцільне оповідання про якусь визначну подію. Кілька літописних зводів злучуються разом в одно ширше суцільне літописне оповідання і творять літописний збірник, зроблена з якого копія, більше чи менше близька до оригіналу, називається літописним списком.

Досліди над літописами. Тому, що первісні елементи літописного письменства не дійшли до нас і найдавніші літописні тексти представляють уже зводи, довгий ряд учених старався шляхом наукової аналізи дійти до напластовань, означити ступінь і характер залежності одних літописних

зводів від інших і в'яснити історію розвитку літопису від його початків. Найоригінальніші й найбистріші здогади бачимо у Шахматова. Він шукає перших слідів літопису в Новгороді, де в 1017 р. новгородські власти вписали новгородську Правду в літопис, що містив тільки дуже коротенькі вістки.

На дальший розвиток новгородського літопису вплинув київський літопис. Тут у Києві уже в 1039—1040 рр. появилася перший літописний звід рівночасно з основанням митрополії й побудуванням катедр св. Софії.

2. Найдавніший київський звід.

Участь Никона Великого. Найдавніший київський звід доходив до 1039 р. й кінчився статтею про посвячення в Києві церкви св. Софії митрополитом Теопемптом і про засновання митрополії Ярославом Мудрим, вкінці вихваленням його діяльності. Засновання київської митрополії було понукою до уложення найдавнішого українського літопису.

Однак спонукане митрополитом діло по якимсь часі затихло. Продовження ведення літопису перейшло до Печерського монастиря, де воно й наступило на основі устних джерел до 1073 р. Продовжив його Никон Великий. В кінцевій статті продовження Никона йде оповідання про сварку між Ярославичами та про прогнання Ізяслава. Зміст цієї статті навів гнів Святослава на Никона, бо він вніс до статті докори князям за те, що нарушили заповіт батька.

Біографічні дані про Никона. Про Никона знаємо, що він користувався в Печерському монастирі великим впливом. До печери до Антонія прийшов швидко від Теодосія і на бажання Антонія постриг Теодосія. Никон вибивався освітою поміж оточення; коли Теодосій давав поучення „духовними словами“, Никон говорив поучення братії, „вчитуючи з книг“. Імя Никона тішилося великою повагою, його все ставили поруч імен Антонія і Теодосія; не диво, що до його імени все додавали: великий. З причини непорозуміння з князем Ізяславом Никон усунувся 1061 р. до Тмутороканя, де прожив шість літ і заснував монастирь.

Увійшовши в зносини з тамошнім населенням, він на його прохання виправився в 1067 р. до Чернигова до Святослава, щоб відпустив сина на князювання в Тмуторокані. Тоді відвідав Печерський монастирь, де ігуменом був Теодосій, що дуже просив його вертати до Київа. Поїхавши з новим князем, Никон уладив справи тмутороканського монастиря, зробивши його взірцевим для Печерського. Вернувши до Київа, від 1069 до 1073 р. зредагував літописний звід на основі літопису Теопемпта з 1039 р. Причасний до сварки між Ярославичами, мусів знов утікати до Тмутороканя 1073 р. й вернув до Печерського монастиря вже по смерті Теодосія, за ігуменства Степана. Коло 1077—1078 р. Степана усунули насильно й ігуменом став Никон. Умер 1088 р. Бистра гіпотеза Пріселкова бачить в Никоні митрополита Іларіона, що в своїй боротьбі за незалежність української церкви впав жертвою побіди Царгороду й постригся в схиму 7 листопада 1053 р.

Зміст Найдавнішого київського зводу. Найдавніший київський звід починався оповіданням про початок Київа, далі подавав переказ про те, як запанував у Київі варязький князь Олег, невільний від впливу болгарського літопису переказ про те, як Олег ходив на Царгород, коли поставив кораблі на колеса й тим настрашив греків, — потім подавав переказ про вбивство деревлянами другого київського князя Ігоря, про похід вдови Ігоря Ольги з малолітнім сином Святославом проти деревлян. Було в Найдавнішій київській зводі і переповідження історичної пісні про напад на Ігоря — Мстислава Лютого з деревлянами. Переходячи до Ольги, при її хрещенні була подана перший раз дата; обставини її хрещення і смерть Ольги взяті з проложного житія св. Ольги, звідки запозичене й виславлення її. На основі народнього переказу було оповідання про похід Святослава проти хозарів і покорення вятичів, про два походи Святослава на болгарів, а між одним і другим походом було оповідання про відогнання печенігів від Київа. Подавши оповідання про війну Святослава з початку з болгарами, потому з греками за болгарським літописом, наш літописець оповідав про вбивство Святослава печенігами на підставі народнього переказу, на підставі того самого джерела про міжусобиці

ють навіть найдикші народи. По більшій частині такі пісні співає окремий стан народу, що зберігає багатство народніх переказів для грядучих поколінь. Від ваги поетичного елементу у витворенні історичних оповідань залежне такж його значіння в історичних творах. Давні письменники широко користувалися народніми переказами, мітами й оповіданнями. З ними так тісно звязана початкова історія всіх європейських народів, що історія і переказ постійно переплітаються і мають взаїмний вплив на себе.

Форма літопису Першим мотивом народження літопису на східно-славянськiм ґрунті було бажання зберегти пам'ять про події. Як почалося у нас літописання, щодо цього розходяться думки учених. Вказували на готові византійські зразки або відшукували подібність з англосаксонськими літописами, мильно виводили початок літопису від великодніх таблиць, на яких робилися короткі замітки про важніші події відповідного року, але до однозгідної думки не прийшли.

А в тім для історика літератури це питання не має істотної ваги ось чому. Писання літописів відбувалося у нас тим робом, що на давніше оповідання напластовувалися пізніші вістки й коротші оповідання зводилися разом в ширше оповідання, яке захоплювало щораз ширші хронологічні й територіяльні рямки. Наслідком того в своїй навіть найдавнішій формі по рукописах XII—XIV в. літопис представляє собою вже літописний звід, себто компіляцію, зложену з літописних заміток і літописних оповідань; під літописною заміткою розуміється запис якоїсь події з хронологічною датою; літописне оповідання звичайно не має хронологічної дати, за те подає суцільне оповідання про якусь визначну подію. Кілька літописних зводів злучуються разом в одно ширше суцільне літописне оповідання і творять літописний збірник, зроблена з якого копія, більше чи менше близька до оригіналу, називається літописним списком.

Дослиди над літописами. Тому, що первісні елементи літописного письменства не дійшли до нас і найдавніші літописні тексти представляють уже зводи, довгий ряд учених старався шляхом наукової аналізи дійти до напластовань, означити ступінь і характер залежності одних літописних

IV.

ЛІТОПИСИ.

I. Походження літописів.

Приналежність літописів до літератури. Опис подорожі Данила Паломника до святої землі це не одинока пам'ятка початків оригінального наукового письменства в давній добі української літератури. Туди можна б зачислити й початки української історіографії. Одначе Ходження Данила Паломника не тільки подає опис подорожі та святої землі, але воно не вільне від почувань і вражіннь його автора. Цей бік опису, як і його легендарно-апокріфічний елемент надають йому форму мистецького опису й тим самим роблять його літературним твором. Ще у вищій мірі можна сказати це про літописи. Вони і в цілості мають поетичне забарвлення і містять велику силу характеристичних епізодів чисто поетичної творчості, як напр. народні поетичні перекази. Зрештою початком літопису являється розвиток національно-історичної свідомості, а це вже само собою творить предмет зацікавлення історика літератури.

Переказ в історії. Поетичний елемент в українським літописі з'явився з одного боку під впливом апокріфів і легендарної літератури, з другого боку під впливом вірувань і переказів, що жили серед українського народу в часі писання літописів. Тому літопис був першим літературним пам'ятником, де заговорило українське життя.

Як поодинокій людині, так і цілому народові вроджене бажання знати своє минуле. Підставу історичного знання дає епічна пісня, яку в такій чи іншій формі ма-

зводів від інших і в'яснити історію розвитку літопису від його початків. Найоригінальніші й найбистріші здогади бачимо у Шахматова. Він шукає перших слідів літопису в Новгороді, де в 1017 р. новгородські влади вписали новгородську Правду в літопис, що містив тільки дуже коротенькі вістки.

На дальший розвиток новгородського літопису вплинув київський літопис. Тут у Києві уже в 1039—1040 рр. появився перший літописний звід рівночасно з основанням митрополії й побудуванням катедрі св. Софії.

2. Найдавніший київський звід.

Участь Никона Великого. Найдавніший київський звід доходив до 1039 р. й кінчився статтею про посвячення в Києві церкви св. Софії митрополитом Теопемптом і про засновання митрополії Ярославом Мудрим, вкінці вихваленням його діяльності. Засновання київської митрополії було понукою до уложення найдавнішого українського літопису.

Однак спонукане митрополитом діло по якимсь часі затихло. Продовження ведення літопису перейшло до Печерського монастиря, де воно й наступило на основі устних джерел до 1073 р. Продовжив його Никон Великий. В кінцевій статті продовження Никона йде оповідання про сварку між Ярославичами та про прогнання Ізяслава. Зміст цієї статті навів гнів Святослава на Никона, бо він вніс до статті докори князям за те, що нарушили заповіт батька.

Біографічні дані про Никона. Про Никона знаємо, що він користувався в Печерському монастирі великим впливом. До печери до Антонія прийшов швидко від Теодосія і на бажання Антонія постриг Теодосія. Никон вибивався освітою споміж оточення; коли Теодосій давав поучення „духовними словами“, Никон говорив поучення братії, „вчитуючи з книг“. Імя Никона тішилося великою повагою, його все ставили поруч імен Антонія і Теодосія; не диво, що до його імени все додавали: великий. З причини непорозуміння з князем Ізяславом Никон усунувся 1061 р. до Тмутороканя, де прожив шість літ і заснував монастирь.

Увійшовши в зносини з тамошнім населенням, він на його прохання виправився в 1067 р. до Чернигова до Святослава, щоб відпустив сина на князювання в Тмуторокані. Тоді відвідав Печерський монастирь, де ігуменом був Теодосій, що дуже просив його вертати до Київа. Поїхавши з новим князем, Никон уладив справи тмутороканського монастиря, зробивши його взірцевим для Печерського. Вернувши до Київа, від 1069 до 1073 р. зредагував літописний звід на основі літопису Теопемпта з 1039 р. Причасний до сварки між Ярославичами, мусів знов утікати до Тмутороканя 1073 р. й вернув до Печерського монастиря вже по смерті Теодосія, за ігуменства Степана. Коло 1077—1078 р. Степана усунули насильно й ігуменом став Никон. Умер 1088 р. Бистра гіпотеза Пріселкова бачить в Никоні митрополита Іларіона, що в своїй боротьбі за незалежність української церкви впав жертвою побіди Царгороду й постригся в схиму 7 листопада 1053 р.

Зміст Найдавнішого київського зводу. Найдавніший київський звід починався оповіданням про початок Київа, далі подавав переказ про те, як запанував у Київі варязький князь Олег, невільний від впливу болгарського літопису переказ про те, як Олег ходив на Царгород, коли поставив кораблі на колеса й тим настрашив греків, — потім подавав переказ про вбивство деревлянами другого київського князя Ігоря, про похід вдови Ігоря Ольги з малолітнім сином Святославом проти деревлян. Було в Найдавнішій київській зводі і переповідження історичної пісні про напад на Ігоря — Мстислава Лютого з деревлянами. Переходячи до Ольги, при її хрещенні була подана перший раз дата; обставини її хрещення і смерть Ольги взяті з проложного житія св. Ольги, звідки запозичене й виславлення її. На основі народнього переказу було оповідання про похід Святослава проти хозарів і покорення вятичів, про два походи Святослава на болгарів, а між одним і другим походом було оповідання про відогнання печенігів від Київа. Подавши оповідання про війну Святослава з початку з болгарами, потому з греками за болгарським літописом, наш літописець оповідав про вбивство Святослава печенігами на підставі народнього переказу, на підставі того самого джерела про міжусобиці

синів Святослава й запанування Володимира, далі запозичив з письменного джерела оповідання про смерть двох мучеників християн-варягів, опісля на основі народніх переказів згадав коротко про кілька походів Володимира. З болгарського літопису, що оповідав про те, як Кирило Філософ навернув болгарського царя Бориса на християнство, Найдавніший київський звід запозичив оповідання про те, як Володимир випробовував віри, звідсіль узяв полеміку Філософа з магомеданами, латинянами й жидами, вкінці виклад прообразного значіння старого завіту й головних подій життя Христа на землі. Оповідання про хрещення Володимира й киян основане на народнім переказі та почасти також на згадках самого укладчика літопису. Оповідання про похід Володимира на Корсунь було зразу коротше ніж пізніше. Далі було на народнім переказі засноване оповідання про будову церкви св. Богородиці та про дарування їй десятини, а молитва Володимира перед даруванням десятини запозичена з письменного джерела. Вкінці йшла легенда про будову церкви Преображення у Василеві. При характеристиці Володимира слідно користування також народніми переказами. Від 1015 р. укладчик почав уже користуватися не тільки письменними джерелами й народніми переказами, але також згадками: про смерть Володимира під Берестовим, про його похорони, про вбивство братів Святополком, їх похорони, знайдення їх мощів, їх прославлення і чуда. З часу Ярослава укладчик вказав навіть незначні події з означенням років. Тут видко вже пробу дати опис минулих 25 літ князювання Ярослава. Найдавніший київський звід доведений до закладин і посвячення катедри св. Софії та кінчиться похвалою просвітньої діяльності Ярослава Мудрого.

Джерела. З письменних джерел Найдавнішого київського зводу найважливішу ролю відіграв болгарський літопис, що став для нього зразком і головною основою, звідки український літописець узяв методу та фразеологію. Крім того укладчикові були відомі народні перекази як в формі історичних пісень, так і в формі жрзових оповідань. Переказ про Кия, Щека, Хорива й їх сестру Либідь оповідав про них, що вони заснували Київ.

Зокрема Олег і Ольга були оповиті силою народніх переказів. Про Олега було кілька народніх переказів, які характеризували його як мудрого князя й підкреслювали ту хитрість, при помочи котрої він убив Аскольда й Дира та сам засів на київськiм престолі. Переказ про похід Олега на Царгород належить до окремого циклю оповідань про походи українців на Царгород. Скандинавську казку про норвезького героя Орвара-Одду нагадує переказ про смерть Олега.

Переказ про вбивство Ігоря деревлянами стояв у тіснім звязку з переказом про шікету Ольги в часі походу її та Святослава проти деревлян. Далі в Найдавніший київський звід увійшли перекази про війни Святослава, про сварки між Святославичами, про війни й бенкети Володимира, а з духовних легенд: про вбивство Бориса та Гліба, про будову церкви Богородиці Десятинної й церкви Преображення у Василеві.

Смерть Олега. В новій українській літературі переказ про смерть Олега перевірявав Степан Руданський.

Переказ оповідає, що Олег запитував чарівників і ворожбитів, як він умре. Один чарівник передповів князеві, що умре від коня, котрого любить і на котрім їздить. Почувши це, Олег сказав, що вже більше не сяде на того коня, та звелів годувати коня й більше не приводити його до нього. Так минуло кілька літ. По повороті з походу на греків Олег згадав про свого коня і запитав стайничого за нього. Одержавши відповідь, що кінь уже неживий, Олег розсміявся і почав насміхатися з чарівника, що ворожив йому смерть від коня. Він забажав поглянути на його кости, прийшов на місце, де лежав кінь, і наступив ногою на голову коня. „І вилізши з лоба, гадюка вкусила його в ногу й від цього розхорівся та вмер“.

3. Перший київопечерський звід.

Спосіб повстання. Першим київопечерським зводом називається поширений Найдавніший київський звід, продовжений Никоном. На початку була це тільки копія літопису з 1039 р., тільки місцями доповнена невеличкими вставками. Друга частина починалася від статті, яка описує смерть Ярослава Мудрого в 1054 р., й була самостійною працею укладчика, що користувався згадками й оповіданнями сучасників.

Між особами, що доставили Никонові матеріялів для літопису, між іншими був київський тисяцький воєвода

Янь Вишатич, про якого Повість временних літ говорить ось що під 1106 р.: „Умер Янь, добрий старушок, проживши 90 літ, в глибокій старости; він жив по божому закону й не був гірший від перших праведників; від нього саме чув і я багато річей, що й вписав у цей літопис так, як чув від нього; був бо муж добрий, і лагідний, і покірний, повздержливий у всякій річи; його ж і могила єсть в Печерськiм монастирі, в присінку, де саме лежить тіло його, положене 24 дня місяця червня“.

Під 1051 р., а не під роком оснoвання Печерського монастиря 1062, подана широка стаття з історією цього монастиря від найдавніших часів до 1073 р., коли укладався Перший київпечерський звід.

Никонові доповнення. У Найдавніший київський звід вставив Никон: переказ про напад хозарів на полян і про полянську данину мечами, подав вістку про побіду Святослава над ясами й касогами, про те, як корсуняне підкопали стіну, навозили землі з Володимирового валу, насипали її серед міста й побудували тут церкву, про інші палати й церкви в Корсуні, про похід Мстислава з Тмутороканя на касогів, про його бій з Редедєю і про вибудування ним церкви Богородиці в Тмуторокані, оповів про лиственську битву тогож Мстислава з Ярославом і подав характеристику Мстислава. Все те вставив Никон, бо він був ігуменом у Тмуторокані, знав сусідів його хозарів, ясів і касогів, певно був і в Корсуні, що торговельними й політичними інтересами був тісно звязаний з Тмутороканем. Та Никон не тільки доповнив, але й продовжив Найдавніший київський звід, а саме смертю Ярослава та його заповітом дітям, розділом держави між Ярославичами, вістками про війни з торками й половцями, довгим оповіданням під 1051 р. про те, „задля чого назвався Печерський монастирь“, оповіданням про печерських подвижників Дамяна, Єремію, Матвія й Ісакія, в котрім не було ще пізніших вставок про те, як Матвій побачив у церкві осла на місці ігумена Никона, що спізвився до церкви. Далі Никон оповів про тмутороканські події в 1064—1066 рр., про потвору-дитину, про планетників на основі оповідання Яня Вишатича й закінчив свою працю докорами Яросла-

вичам за те, що нарушили заповіт батька про братню любов, чим почав своє продовження.

Переказ про хозарів. З народніх переказів, якими користувався Никон, переказ про хозарів указує на первісну пісенну форму:

По смерті братів — оповідає літописець — хозари найшли полян, що оселилися на тих горах і в лісах, і сказали: дайте нам данину. Поляне подумали й дали їм від диму меч. Хозари віднесли його до свого князя й старшини, і сказали: ми найшли нову данину. — Де? — запитали вони. — В лісі на горах над рікою Дніпром. — Що це таке? — Вони показали меч. Тоді сказали хозарські старушки: Негарна данина, княже, ми дійшли до них, володіючи зброєю, гострою тільки з одного боку (себто шаблями), а у них зброя, гостра на обидва боки; вони братимуть данину від нас і від інших земель.

Боротьба Мстислава з Редедю. Про боротьбу Мстислава з Редедю передав літописець ось що:

В тімже часі був Мстислав у Тмуторокані й пішов на касогів. Почувши це, касозький князь Редедя вийшов проти нього й, коли стали обома полками проти себе, Редедя сказав до Мстислава: „Для чого губимо дружину між собою? Та зійдімся самі поборотись; коли ти віднесеш побіду, візьмеш мій маєток і мою жінку і мої діти та мою землю, а коли я віднесу побіду, візьму все твоє“. І сказав Мстислав: „Хай буде так!“ І сказав Редедя до Мстислава: „Не зброєю біймося, тільки борімося!“ І почали сильно боротися. А коли довго боролися, Мстислав почав знемогати, бо Редедя був великий і сильний. І сказав Мстислав: „О пречиста Богородице, поможи мені; коли бо віднесу над ним побіду, поставлю церкву в твоє ім'я“. І по цих словах ударив ним об землю та вийняв ніж і зарізав Редедю. Потім пішов в його землю, забрав увесь його маєток і наложив данину на касогів. І прийшовши до Тмутороканя, заложив церкву св. Богородиці й вибудував її; вона стоїть і до сьогодні в Тмуторокані.

4. Другий київопечерський звід або Початковий звід.

Час повстання. Перший київопечерський звід одержав продовження зразу в формі широкої статті про смерть Теодосія 1074 р., пізніше й щорічних записок, ведених до 1093 р. Коло 1095 р. повстав Другий київопечерський звід або Початковий звід.

Його передмова задержалася в Софійськiм Временнику, зложені в першій чiтвeртині XV в. Передмова виводить, що Київ названий по імені Кия, як Рим по імені царя Рима. На місці, де передтим приносили жертви бісам, повстали тепер золотoverхі камінні церкви, в яких повно

чорноризців. Далі укладчик просить „Христове стадо“ уважно вислухати його оповідання про те, які були давні князі і їх люде, як вони обороняли українську землю і підбивали інші краї, як вони не збирали для себе великого маєтку й не утискали людей вирами та продажами. Княжа дружина жила, воюючи з іншими краями, й не зверталася вона до князя зо скаргою на те, що має малу плату. Вони не вкладали на своїх жінок золотих намист, їх жінки ходили в срібних намистах. За ненаситість Бог навів тепер невірних на українську землю і все опинилося в їх руках. Вкінці укладчик упоминає стриматися від насилля і ненаситости.

Ця передмова відноситься до часу князювання Святослава Ізяславича, якого не любили ані кияне ані Печерський монастирь. Тоді не раз зруйнували половці Україну. Початковий звід і кінчився статтею 1093 р., повними трагізму роздумуваннями з приводу половецьких побід, і по ній стояло в деяких списках „амінь“. З жалем питав автор, чому князі сваряться між собою замість піти війською на половців, що руйнували українську землю. І автор намалював невеселу картину наслідків половецьких набігів на Україну: „Був великий плач у місті задля наших великих гріхів, за те, що помножилися наші беззаконня, Бог зіслав невірних на нас не з любови до них, але караючи нас, щоб ми стрималися від злих діл. Це бо є божий батіг, щоб ми стали покірніші й зійшли з злого шляху“.

За гріхи Бог зсилає кари навіть у свята. Половці „попалили села й гумна й багато церков запалили огнем. Хай же ніхто цим не дивується; де є багато гріхів, там показуються всякі видовища. Задля цього увесь світ запродався, задля цього гнів поширився, задля цього край був мучений. Тих ведуть полонених, а других розсікають, треті віддаються на пімсту та приймають гірку смерть, четверті дріжать, бачучи вбиваних, інші голодом заморюються і водною спрагою. Одна погроза, одна кара; за численні провини одержують рани й різні гризоти, і страшні муки: деяких вяжуть і ногами копають і на морозі тримають та карають. А це тим страшніше, що на християнським роді. Страх і непевність і біда поширилася“...

Джерела. Одним з джерел Початкового київського зводу був Новгородський літопис, звідки в Початковий звід дісталися вістки про події в Новгороді. Дальшим джерелом було грецьке оповідання про хрещення Володимира в Курсуні. З цього оповідання або так званої корсунської легенди запозичив Початковий київський звід опис ідолів поганина Володимира, вістки про жінки Володимира й численні його наложниці, про здобуття Корсуня, про попів і статуї, перевезені з Корсуня до Київа, про кинення Перуна в Дніпро, про передачу Десятинної церкви корсунським попам. Оповідання про смерть улюбленого слуги князя Бориса — угрина Юрія в статті про вбивство Бориса та всі згадки про благословення св. гори Атона запозичені з Житія Антонія. Далі укладчик Початкового київського зводу користувався Чернігівським літописом і літописами інших монастирів і міст, — а крім того компілятивним грецьким хронографом, Паримійником і іншими пам'ятками.

Пімста Ольги на деревлянах. З народніх переказів, якими користувався укладчик Початкового зводу, варто навести тут переказ про пімсту Ольги на деревлянах.

Деревляне не тільки вбили Ігоря, але ще постановляють оженити свого князя Мала з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава. Ольга удає, що хоче вийти за Мала на те, щоб підступними способами повбивати деревлянських послів. За її намовою деревлянські послі жадають за першим разом від князя, щоб несли їх на послухання до Ольги в човнах, в котрих вони приплали; їх несуть у цих човнах і вкидають у глибоку яму, де засипають живими. За другим разом деревлянські послі йдуть з волі Ольги перед послуханням у неї до лазні, де палять їх разом з лазнею. Опісля Ольга буцімто уладжує перед весіллям тризну на могилі свого чоловіка під Іскоростенем і, коли деревлянська старшина попилася, велить поубивати її. Вкінці Ольга йде походом на Деревлянську землю, але не може здобути її силою, тому уживає хитрости. Переказ користується старим і поширеним мотивом, що Ольга велить деревлянам покоритися і дати данину по три голуби й по три горобці від хати. Іскоростяне радо сповняють це бажання, а Ольга пускає на Іскоростень голубів і горобців з прив'язаним до них запаленим трупом і запалює місто.

Вбивство Люта. Переповідження народньої пісні або бодай народнього переказу представляє собою літописне оповідання про вбивство Люта:

„Свінелдич на імя Лют відбував лови. Вийшовши з Київа, він гнався за звірятами лісом. І побачив його Олег і сказав: хто це? І сказали йому: син Свінелда. І догнавши, вбив його; бо Олег також відбував лови. І з цього стала ненависть між Ярополком і Олегом. І говорив завжди Ярополкові Свінелд: іди на твого брата й візьми його волость“.

Літописець бачить у впливі Свінелда на Ярополка причину війни між князями-братами й безпосередно починає оповідати про війну між Ярополком і Олегом та про битву під Овручем. Своє оповідання про вбивство Олега кінчить літописець так:

„Від ранка й до полудня носили з рова трупи й вишняли Олега зпід тіл, і внесли його, й положили на килимі. І прийшов Ярополк, плакав над ним і сказав Свінелдові: Поглянь на те, чого ти хотів. І поховали Олега на місці коло города Овруча, і вєсть його могла й дь сьогодні коло Овруча. Й одержав його владу Ярополк“.

5. Літописець Нестор.

Повість временних літ. Шахматов здогадується, що уложений в 1093—1096 рр. Початковий київський звід повстав на розпорядок ігумена Івана. В 1112 р. Нестор, маючи понад 60 літ, взявся за уложення нового літописного зводу, названого *Повістю временних літ*. В основу *Повісти* Нестор поклав попередній звід, але доповнив і переробив його на підставі численних устних і письмених джерел; розложений по роках свій виклад довів до 1112 р. Тому, що попередній звід містив про початки України дуже скупі вістки, зачерпнені сливе виключно з народніх переказів, Нестор переробив початкові листки літопису, доповнивши їх низкою нових матеріалів: систематичним вибором з Гамартола та його продовжачелів усіх вісток, що відносилися до східнього славянства й Болгарії, позичками з хронографа при географічнім огляді земель української держави і при пробі звязати історію славян з всесвітніми подіями, випискою з життя Василя Нового про) напад українців на византійські землі та вмілим використанням неславянського оповідання про винахід славянського письма. Далі Нестор включив чотири умови українських князів з греками, а саме: умови Олега з царями Львом і Олександром з 907 й 912 рр., умову Ігоря з царем Романом і синами його Константином і Степаном з 945 р. та Святослава з Іваном Цимисхієм з 971 р.

Нестор не цурався і народніх переказів і оживив ними і свій етнографічний вступ і своє оповідання про Олега, Ольгу й Володимира. Він справився гладко з викладом подій кінця XI й початку XII в. З сильним підемом оповідає він про боротьбу Київа з степом і з повним драматизмом про напад половців на Печерський монастир, розграблений і спалений ними. Він живо описав зїзди князів у Витичеві та в Долобську. Вміючи погоджувати особисті вражіння, оповідання сучасників і письменні джерела, напр. він покликується на Методія Патарського, Нестор вповні заслужено став творцем Повісти временних літ і положив підстави найдавнішої історії України. Тут був явно тенденційний. Його тенденційність виявилася на оповіданні про покликання варягів, де він, насилуючи свої джерела, проводив думку про ідентичність Русі й варягів та про варязьке походження династії української держави.

Джерело сумнівів Несторового авторства. Всупереч віковій традиції, яка приписувала авторство чи уклад найстаршого українського літопису Несторові, довгий час в XIX в. учені відмовляли йому цього. Вказували, що оповідання про початок Печерського монастиря в Повісти під 1051 р. не є твором Нестора, бо воно істотно різниться з Житієм Теодосія, Несторове авторство якого зовсім певне. Можливо було б припустити, що Нестор з бігом часу на підставі нових вісток і нових легенд міг децю инакше оповісти про початок Печерського монастиря, як в Житії Теодосія. Одначе цьому противляться зовсім инші дані, які лишили обидва автори про себе в своїх писаннях. Автор Житія Теодосія говорить, що він не бачив Теодосія, що до монастиря прийняв його наслідник Теодосія — ігумен Степан. Тимчасом автор оповідання про початок Печерського монастиря твердить про себе, що він у сімнадцятім році життя прийшов до Теодосія, котрий прийняв його до монастиря.

Так само оповідання про перенесення мощів Теодосія з похвалою йому, яке читаємо в Повісти під 1091 р. і яке по свідоцтву Київопечерського Патерика Касіянівської редакції належить авторству Нестора, не є твором Нестора, бо автор похвали називає себе рабом і учеником Теодосія,

тимчасом Нестор не міг назвати себе Теодосіївим учеником. Протирічності між Несторовим Житієм Теодосія і Повістю єсть напр. в оповіданні про останні дні Теодосія і про вибір нового ігумена й таке інше. Вони доказують, що статті в Повісти, які оповідають про долю Печерського монастиря, не є писаннями Нестора, а походять від іншого автора-чорноризця чи інших авторів-чорноризців.

Але з другого боку вказані протирічності не дають ще права відмовляти Несторові й уложення Повісти вре-

Літописець Нестор.

менних літ. Між свідоцтвами, що говорять про авторство Нестора, на першій місці стоїть монах Печерського монастиря Полікарп, один з авторів оповідань Київопечерського Патерика. В Полікарповім оповіданні про затворника Микиту в числі інших монахів, що своїми молитвами прогнали бісів, які опанували Микиту, згадується: „Нестор, що написав літопис“. В побожних роздумуваннях По-

лікарпа при кінці оповідання про безкорисного лікаря Агапіта знаходиться також згадка за Нестора як автора літопису. Полікарп був письменником першої половини XIII в. й очевидно мав якісь причини признати Нестора укладчиком Повісти временних літ.

Один з редакторів Київопечерського Патерика вніс у нього кілька статей з Повісти та приписав їх Несторові, бо його уважав автором Повісти. В першій Касіянівській редакції стаття про початок Печерського монастиря має заголовок: „Нестора монаха Печерського монастиря оповідання, чому назвався Печерський монастирь“. В другій Касіянівській редакції Київопечерського Патерика крім цієї статті має імя Нестора в заголовку також стаття про перенесення мощів Теодосія: „Слово Нестора монаха Печерського монастиря, про перенесення мощів св. преподобного отця нашого Теодосія Печерського 14 серпня“.

Ще далі пішов Касіян. Він вставив імя Нестора в сам текст статей, де їх автор говорив про себе в першій особі. Такі далекі висновки поробив правдоподібно не тільки тому, що йшов слідом за авторитетом Полікарпа, але й мав під руками давній текст Повісти з означенням авторства Нестора. В XV ст. такі списки могли без сумніву існувати, бо до нас дійшли подібні списки з XVI—XVII вв., як Хлібниківський список і ті, котрі від нього походять, як Толстівський, Єрмолаївський, Краківський список і інші. Хлібниківський список має заголовок: „Повісти временних літ Нестора чорноризця Теодосієвого монастиря печерського“.

Так бачимо, що є свідоцтва, які не дозволяють відмовляти Несторові уложення Повісти временних літ, як з другого боку Повість временних літ з означенням Несторового авторства в її заголовку не давала права Касіянові приписати Несторові написання всіх статей, що увійшли в склад Повісти, бо ж вона є вислідом колективної творчості. Протирічності можна пояснити й тодішніми літературними методами й літературним характером Повісти.

6. Друга й третя редакції Повісти временних літ.

Вплив Повісти временних літ на нові зводи. Несторовою редакцією Повісти покористувався Полікарп в своїх оповіданнях про печерських подвижників XI й XII вв. Та ж сама перша редакція Повісти вплинула й на той давній

Фидѣмъ евоиго. яко мощно
 Фидѣти убо мѣ. немощно бо
 зрѣти убо мѣ. естество ама
 скаго. яко имоисивелниси
 и не в змотеши надѣти англіа
 го естество а вода шеть бо явѣ
 днѣ столпъ а блауень а шно
 фи столпъ а гнень то е место
 лпъ а вода шен днѣ ама гліа
 шепрени мильноши и в днѣ
 тако ис е а дленъ е мѣ которо
 е пока зываше. е му мѣ бо вѣ
 ти и вѣ. ма. в. е бо лѣ не сели
 ама глѣ а бо лѣ вѣ на и по племе
 ни и кѣ и су по статѣ. яко рѣ
 ама глѣ а прѣ то бо ю прѣ идеть и
 ама глѣ а твои в у а и то бо ю.

Игуменъ силнѣ е стрѣстами
 крапа. ма писаніи кнѣ вѣ си
 летописецъ ма а вѣ а са а вѣ а
 мѣ а прѣ яти. прѣ кна зиво
 лодимѣ рѣ. кна а ма а цю кму
 кѣ вѣ вѣ. а мѣ а то в ре ма и
 гумен а цю. оуста ми крапа.
 вѣ. р. к. ка. и ма и ста. ф.
 лѣ. а и мѣ е у тетѣ кнѣ вѣ кнѣ.
 то в у а п м и вѣ мѣ а рѣ.

звід, котрий був джерелом деяких поправок і доповнень у Хлібниківському списку XVI в. В основі тих літописних зводів, котрі дійшли до наших часів, лежать друга й третя редакції Повісти, злучені мабуть десь з початку XIV в. Вони кожда зокрема вплинули на уложення нових зводів, які мають свою основу в зводі, уложенім на початку XIV в.

В деяких списках по 1110 р. стрічається така приписка: „Ігумен Сильвестер св. Михайла написав ці книги літопис, сподіваючися прийняти від Бога любов, за князя Володимира, що княжив у Києві, а в тім часі я був ігуменом у св. Михайла в 6624 індікта 9 літо“ (1116 р.). Відношення ігумена Сильвестра до Повісти це є відношення редактора до готового вже памятника. Він виготовив копію Печерського літописного зводу для свого монастиря і цим робом поклав підвалини для літопису в монастирі св. Михайла.

Останній літопис продовжався бодай до кінця XII в., бо Іпатський список задержав статтю з 1199—1200 рр. про вибудування князем Рюриком камінної стіни під видубицькою церквою св. Михайла; стаття написана в самім монастирі та свідчить про ведення там літопису.

Що торкається Іпатського кодексу, він є волинського походження, своє закінчення одержав при кінці XIII або в XIV в. й має свою назву від імени костромського Іпатського монастиря, де переховувався, скопійований коло 1425 р. Однак не в Іпатському кодексі задержалися докладніше прикмети Сильвестрової редакції Повісти временних літ, доведеної до 1110 р., а в Лаврентіївському. Цей збірник названий так по імени писаря, черця Лаврентія, що списав його правдоподібно в самім Суздалі 1377 р.

Участь Василя в Повісти. Повість временних літ стала відома в Перемишлі на дворі Ростиславичів і, скорочуючи її в 1113—1116 рр., вніс в неї якийсь Василь, правдоподібно священник князя, високо драматичне оповідання про осліплення Василька й дальші події 1097—1099 рр. Що Василь не був киянином і не в Києві писав своє оповідання, доказ цього маємо в тім, що він, оповідаючи про осліплення Василька в Звенигороді, додав, що це „є мале місто коло Київа, яких десять верст і більше“. Для киянина це пояснення було б зайве, а в Перемишлі воно

було необхідне, бо недалеко відсіль серед червенських городів находився другий Звенигород. Василевим літописом покористувався в своїй перерібці Несторової Повісти Сильвестер для оповідання про події 1097—1100 рр. Сильвестрова перерібка з 1116 р. стала підставою третьої редакції Повісти, яка ще сильніше, ніж друга, підкреслювала ролю Володимира Мономаха й доводила літописне оповідання до 1117 р. Невідомий перерібник був очитаним, ученим і бувалим київопечерським монахом. Тісно зв'язаний з Володимиром Мономахом, він вніс у перерібку також його Поучення, написане найправдоподібніше 1100—1001 р.

Осліплення Василька Дуже симпатичні з діяльності Володимира Мономаха його змагання завести згоду між удільними князями й утворити союз їх усіх, щоб зберегти цілість української землі. Поладнати ці справи мав на ціли загальний зїзд князів у Любечі, правдоподібно урочищі цього імени під Києвом. Зїзд відбувся в осени 1097 р. На нього зїхалися Святополк, Володимир, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич, Давид Святославич і брат його Олег. Літописне оповідання вложило в їх уста такі слова: „На що губимо українську землю, сварячися самі з собою? А половці руйнують нашу землю й тішаться, що між нами внутрішня війна тріває до сьогодні; відтепер здобудьмося на однодушну згоду й бережим української землі. Хай кожний держить свою батьківщину: Святополк — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав — Святославове, а иншим ті міста, котрі їм роздав Всеволод, Давидові — Володимир, а Ростиславичам: Перемишль — Володареві, Теробовля — Василькові“. На знак згоди цілували хрест, „що як хто відтепер на кого піде, то на того підемо всі й хрест чесний“. І сказали всі: „Хай буде на нього хрест чесний і вся українська земля“. Поцілувавшись, розїхалися князі. Настала загальна радість. Тільки чорт смутився цією згодою. „І увійшов сатана в серце деяких мужів і почав говорити до Давида Ігоревича такі слова, що Володимир умовився з Васильком на Святополка й на тебе. А Давид повірив брехливим словам і почав говорити на Василька: Хто вбив твого брата Ярополка? А сьогодні думає на мене

й на тебе й умовився з Володимиром; тож продумуй про свою голову". Святополк затрівожився, зразу вагався, а пізніше повірив Давидові, що почав говорити: „Коли не піймаємо Василька, то ні тобі князювання в Києві, ні мені у Володимирі“. Припадок хотів, що Василько підійшов з своєю дружиною до Києва, повертаючи з походу у Волинську землю, а своє військо лишив на березі Дніпра недалеко Видубицького монастиря. Сам виправився до монастиря, повечеряв там з ігуменом і братією й увечері вернув до свого шатра.

Вранці прислав Святополк післанця з словами: „Не відходи від моїх іменин“. А Василько не приставав на це й говорив: „Не можу ждати, бо може буде війна вдома“. І прислав до нього Давид післанця: „Не ходи, брате, послухай старшого брата“. І не схотів Василько слухати. І сказав Давид Святополкові: „Чи бачиш, не памятає на тебе, коли є під твоєю владою; а коли відійде в свою волость, побачиш, чи не займе твої міста, Турів і Пинськ й інші твої міста. Тоді згадаєш мене. Тому приклич його сьогодні, вхопи й дай його мені“. І послухав його Святополк і післав по Василька з словами: „Як що не хочеш зостатися до моїх іменин, бодай прийди сьогодні, й поцілуєш мене й посидимо всі з Давидом“. А Василько обіцяв прийти, не знаючи підступу, який кував на нього Давид.

Василько сів на коня й поїхав. І стрів його дружинник його та сказав йому таке: „Не ходи, княже, хочуть тебе схопити“. Не послухав його, думаючи: „Як мене хочуть схопити, а недавно цілували хрест і говорили: як хто на кого піде, то на того піде хрест і ми всі“. І подумавши це собі, перехрестився та сказав: „Хай буде воля божа!“ І приїхав з малою дружиною до княжого двора; і вийшов проти нього Святополк, і пішли до світлиці, і прийшов Давид і сіли. І почав говорити Святополк: „Зостанься на іменини“. І сказав Василько: „Не можу лишитися, брате; вже я повелів шатрам іти наперед“. А Давид сидів немов німий. І сказав Святополк: „То поснідай, брате“. Й обіцяв Василько поснідати. І сказав Святополк: „Посидьте ви тут, а я піду, наладжу“. І відійшов, а Давид з Васильком сиділи. І почав Василько говорити до Давида й Давид ні говорив ні слухав...

Посидівши трохи, Давид вийшов до сіней, буцімто до брата Святополка. Як тільки він вийшов, увійшли до світлиці люде, закували Василька в подвійні кайдани й поставили коло нього сторожу на ніч. На другий день рано Святополк скликав бояр і киян на раду й там обвинувачував Василька в зраді, покликуючися на Давида. „Тобі, княже, треба берегти своєї голови, — сказали кияне;

тому, як що правду говорив Давид, хай Василько прийме кару; як що неправду говорив Давид, хай прийме пімсту від Бога й хай відповідає перед Богом". Ігумени почали просити за Васильком у Святополка. Та перемогло трюдження Давида, що довідавшись про це, почав заохочувати осліпити Василька: „Як що цього не зробиш, а пустиш його, то ні тобі княжити, ні мені". Святополк хотів пустити його, але Давид спротивився цьому. Для свого страшного пляну завезли Василька до Звенигорода, „малого містечка 10 верст від Київа", й там завели його до малої світлиці.

І коли сидів, Василько побачив, що торчин гострив ніж, і порозумів, що хочуть його осліпити. І закликав до Бога великим плачем і зітханням. І увійшли післанці Святополка й Давида, Сновид Ізечевич, стайничий Святополка, й Дмитро, стайничий Давида, й почали розстидати килим, а потім вхопили Василька й хотіли туди кинути його. І боровся з ними Василько, й не могли його кинути. Й увійшли інші та кинули його, і звязали його та, знявши дошку з печі, положили на його груди, й сиділи по боках Сновид Ізечевич і Дмитро й не могли удержати його, і приступили інші два та зняли другу дошку з печі, й сіли, і придавили його плече, аж груди затріщали. І приступив торчин, на імя Беренди, вівчарь Святополка, держачи ніж і хочачи вдарити його в око... І не трапив в око, а перерізав йому обличчя, і має Василько цю рану й сьогодні. А потім вдарив його в око й вииняв зіницю, а опісля в друге око й вииняв другу зіницю. І в тім часі був Василько немов мертвий. І звязали його та доложили на килим на возі немов мертвого й повезли його до Володимира. І коли його везли, стали з ним, переїхавши через здвиженський міст, на торговищі та стягнули з нього покривавлену сорочку й дали попаді випрати. А попадя випрала й надягнула на нього, коли вони обідали, й почала плакати попадя по нім немов по вмерлім. І збудив його плач, і він сказав: „Де ж я в?" А вони відповіли йому: „в місті Здвижені". І попросив води, а вони дали йому, й він напився води, і вступила в нього душа й він прийшов до себе, і помацав сорочку та сказав: „На що ви зняли з мене? Хай би я в тій сорочці кривавій смерть прийняв і став перед Богом".

А коли вони пообідали, рушили з ним швидко на возі по грудоватій дорозі, бо був тоді місяць грудень, названий листопадом. І приїхали з ним до Володимира шостого дня. Там посадили його в однім дворі й поставили тридцять мужів, щоб берегли його, та двох княжих дружинників.

Коли Володимир почув, що Василька піймали й осліпили, здригнувся й заплакав та сказав: „Цього не бувало в українській землі ні за наших дідів, ні за наших батьків такого лиха". Він завізвав Давида й Олега Святославича

словами: „Підіть до Городця, щоб поправити те все лихо, котре натворилося в українській землі й у нас серед братії, що пхнула в нас ніж; бо як цього не поправимо, то більше лихо настане в нас і почне брат брата заколювати й погібне українська земля й наші вороги половці придуть і візьмуть українську землю“.

Письменницький лист Василя. З оповідання Василя про осліплення Василька пробивається безпосередність, простота й драматичність. Василь оповів цілу історію із слів самого Василька, що з ним бачився в часі володимирського в'язнення. У Василька не було й думки йти проти братів-князів і відбирати у них міста, як підозрівали його, що він хотів зайняти „Турів і Пинськ і Бересте і Погорину“, що увійшов в умову з Володимиром, „щоб Володимир засів у Києві, а Василько у Володимирі“. Про це свідчить сповідь Василька перед автором оповідання.

Василь сидить і розмовляє з осліпленим князем. Василько сповідається перед ним, що не мав ніяких злих замислів на братів, тільки одинокою його метою була боротьба з Польщею та з іншими ворогами української землі:

І це я чую, що Давид хоче віддати мене ляхам; ще за мало наситився мої крові, ще більше хоче насититися, коли їм віддаю мене. Я бо ляхам багато зробив лиха й ще хотів зробити та помститися за українську землю. А як віддасть мене ляхам, не злякаюся смерті, те тільки скажу тобі по правді: Це Бог дав мені за мої високі гадки. Як прийшла до мене вістка, що до мене йдуть берендичі, печеніги й торки, я так сказав у своїм розумі, що як у мене будуть берендичі й печеніги й торки, я скажу своїм братам Володареві й Давидові: „Дайте мені свою молодшу дружину, а самі пийте й веселіться!“ І подумав я, що напад на ляхську землю за зиму й за літо, й заберу ляхську землю, і пімщуся за українську землю. А потім хотів я забрати наддунайських болгарів і посадити їх у себе. Потім хотів я проситися у Святополка й Володимира на половців: піду, сказав я собі, на половців, — або здобуду собі славу, або голову свою положу за українську землю. А іншої гадки не було в моїм серці ні на Святополка, ні на Давида. На це клянуся Богом і його приходом, що не подумав я чогось злого супроти моїх братів. Та за мої високі гадки, що як пішли до мене берендичі, звеселилося моє серце та звеселився мій розум, понизив мене Бог і покарав мене.

Зміст і джерела Повісті. В Іпатському кодексі Повість має такий заголовок: Повість чорноризця Теодосієвого монастиря Печерського про минулі літа, відки пішла укра-

їнська земля і хто в ній почав найперше княжити (Повість временныхъ лѣтъ чьрноризьца Федосиева монастыря Печерьскаго, отькуду есть пошьла Русьская земля, и кьто въ неи почаль пьрвѣе кьняжити). Свою Повість зачинає автор від Ноя, бо слідом за Біблією уважає, що від його потомків утворилися народи. Потім переходить до східно-славянських племен, подає історію розселення і характеристику їх, оповідає про початок української держави, про перших українських князів і події на Україні ставить у звязок з византійськими подіями. Хроніка Гамартола дала укладчикові перші хронологічні дати для української історії. З інших письменних джерел крім згаданих треба зазначити Св. Письмо, Палею, Ісповідання віри Михайла Синкела, писання Іпполита папи римського, Епіфанія Кипрського, Хронограф, Короткий літопис патріярха Никифора, літописи різних українських міст і інші.

Характер літопису. Зосередившись на подіях української держави, літопис оповідає про державні, громадські й адміністраційні події, про походи князів у чужі краї, про їх міжусобиці, про напади чужинців на українську землю, зокрема печенігів і половців, про будову церков і монастирів, про настановлювання митрополитів, єпископів і ігуменів, про заходи духовних і світських властей збільшити число книжок і поширити освіту. Менше вісток про внутрішнє життя, про звичаї й обичаї, про нахил народніх мас до забобонів. Явища природи цікавлять літописця як знаряд пророчих вказівок вищої сили.

Звичайна схема літопису це щорічний виклад, але літописець старається повязати якомсь події з собою. При тім усім він часто висловлює свою думку про поодинокі події, дає свою оцінку історичних осіб, виливає своє почування з приводу якоїсь події. Первісна причина всіх людських учинків це Бог, що вкладає в голови князів добру думку, що наганяє страх на невірних, що насилає різні нещастя на українську землю, щоб відвести християн від злих діл. Усі лихі задуми походять від чорта. Скрізь характеризує літописця цікавість; тому він старається можливо все пояснити, напр. назви славянських імен, назву Київа, Переяслава і т. д. Невільний від славяно-

фільства, він все таки з веселими чи сумними почуваннями зустрічає події життя української держави.

А коли додати щирість і близьку з нею об'єктивність літописця та його спокійний і рівний, місцями драматичний тон оповідання, і пригадати, що він послуговується не тільки народними переказами, але й приповідками й іншими формами народного поетичного вислову, зрозуміємо, що літописець міг захопити увагу читача своїм викладом. Своїми добрими прикметами не тільки в загальних рисах змісту та в основній ідеї, але й в деяких подробицях сходяться українські літописи з західно-європейськими хроніками, від яких стоять вище щодо широти почування і яким уступають під оглядом ступня освіти.

Боротьба українського хлопця з печеніжником. З народніх переказів цікаві передовсім останки давньої української лицарської поезії. На жаль уривок про боротьбу українського хлопця з печенізьким велетом задержався в літописі тільки в прозовім переповідженні.

Раз за князювання Володимира Великого вдерлися в межі української держави печеніги та спинилися по тім боці Сули. Володимир вирушив проти них і спинився по тім боці ріки. Печенізький князь предложив Володимирові розв'язати справу поединком. Володимир почав шукати добровольця. Довший час шукав він даремне; вкінці прийшов до нього старик, у котрого був син, що в гніві роздер руками чобіт. Князь утішився й велів прислати його. Щоб випробувати свою силу, молодий завзятець звелів роздразнити бика розжареним залізним прутом. Бик почав утікати. Тоді молодий герой вхопив бика рукою за бік і вирвав йому шмат шкіри з мясом. Виступив печенізький велет — „дуже великий і страшний“ і, коли побачив свого противника середнього росту, розсміявся. Почався бій. Українець здавив його руками до смерті та вдарив ним об землю. Тоді українське військо піднесло радісний крик, ударило на печенігів і побило їх. На тім місці Володимир поставив місто й назвав його Переяслав, бо перейняв тут славу. Побідник та його батько увійшли в близьке оточення Володимира.

Облога Білгороду. Єсть також переказ про облогу Білгороду.

Раз печеніги облягли Білгород. В місті вибух голод. Володимир не міг допомогти, бо у нього було мало війська. Тоді мешканці міста зібралися на віче, обговорили своє положення й хотіли здатися. Але один старик не згодився з цією гадкою і порадив зібрати від усіх по жмені вівса, пшениці, отрубів і т. д., приготувати кисіль, викопати в місті колодязь, поставити в нім діжку й налити в неї кисілю. За його радою викопали ще другий колодязь, поставили

в нім другу діжку й налили до неї меду. На другий день рано білгородці запропонували печенігам післати до них до міста десятьох мужів, щоб побачили, що в них діється. Коли вони виявилися, білгородці сказали їм, що даремне облягають місто, бо міщане одержують свою поживу з землі. Привели послів до колодязів, зачерпили з них кисілю та меду й дали їм покоштувати. Печеніги здивувалися і попросили дати їм того кисілю й меду, щоб могли дати покоштувати своїм князям. Покоштувавши кисілю й меду, печенівські князі зрозуміли, що Білгороду не візьмуть, тому й відступили.

Літопис як літературний пам'ятник. Значіння літопису як літературного пам'ятника дуже велике. Він зберіг нам поодинокі пам'ятники в оригінальній чи переробленій формі, або бодай полишив згадки про існування літературних творів, які до нас не дійшли. До того літопис це одинокий пам'ятник давньої української літератури, який не цурався народньої поезії. Християнське розуміння життя і християнський настрій автора не перешкодили йому перейнятися духом дружинної епічної поезії й захвати нам бодай її останки, хоч би навіть в прозовім переповідженні. В поучаючій і поетичній елементі, який містить літопис, міститься його не менше високе літературне значіння, як і історичне.

7. Київський літопис.

Іпатський кодекс. Повість временних літ лягла в основу кількох пізніших списків, уложених у Києві, Переяславі, Чернигові та в інших містах України, Білоруси й Московщини, між иншим незбереженого українського літописного збірника XIV в. З останнього як одного спільного оригіналу вийшли Іпатський список середини XV в., та Хлібниківський список XVI в., галицького походження. Крім Повісті временних літ увійшли в Іпатський кодекс: 1) Київський звід, уложений в київському Видубицькому монастирі св. Михайла, закінчений відомою похвалою великому князеві Рюрикові, 2) Чернігівський літописний звід; позички з якого находимо в статтях і вістках XII в., вкінці 3) Галицько-волинський літописний звід, що доводить події до 1290 р., з якого користав укладчик Іпатського кодексу, починаючи від сорокових років XII в. В Іпатській редакції маємо тільки список, що найближче стояв до свого прототипу — Київського літопису, а не маємо тут первісної форми цього літопису. На існування окремого Київського

літопису вказує те, що в такій формі користувався ним у своїм часі Татищев у Голицинському списку (Повѣсть-временныхъ дѣй); зрештою Київський літопис був відомий від тим іменем уже з початку XV в.

Зміст Київського літопису. Київський літописний звіт кінчиться в усіх списках 1200 р. Складається з щорічних коротших записок і ширших оповідань, які щодо свого характеру мають багато спільного з Повістю временних літ. Він повстав без сумніву в Київі. На це вказують подробиці при описі облог Київ, де наводяться і городні та двори бояр, і ворота, й усякі подробиці битви. Джерелом Київського літописного зводу послужили літописні записки й оповідання різних міст України, в першій мірі Київ. До 1146 р. головним джерелом були щорічні київські записки, головні такі, які торкалися Мономахів і різних київських монастирів. Взагалі ті події, котрі відбулися в Київі, представлені з більшою докладністю ніж інші.

Дальшу частину Київського літопису займає широке оповідання про події за князювання Ізяслава Мстиславича в Київі (1146—1154), писане його прихильником і товаришем походів, поперебиване іншими вістками, а це доказує, що воно не дійшло до нас в первісній формі. Одну з згаданих вставок творить оповідання про вбивство Ігоря Ольговича, зложене з двох повістей про нього. Це оповідання стрічається також окремо. Його автором міг бути чернець побудованого Ольговичами Симонового монастиря.

Далі йде період 1155—1174 рр., багатий дрібними вістками з уривковим характером, по нім докладніший опис подій 1175—1185 рр., повний драматичного оповідання, характеристик осіб і народу, моральних і релігійних сентенцій. Описуючи боротьби з половцями, літописець спиняється на описі їх побуту та звичаїв. Під 1185 р. знаходиться докладний опис походу князя Ігоря на половців; цей похід дав тему знаменитому Слову про похід Ігоря. В останній частині літопису подається ряд коротких вісток про різні князівства, зокрема про відносини до половців.

Джерела. Суздальське джерело доставило оповідання про єпископа Теодорця, про похід Андрія Боголюбського.

на Новгород, про смерть Андрія і дальші замішання в Суздальщині. Почавши від 1173 р., стрічаємо низку галицьких вісток, узятих з якогось західно-українського джерела, звідки запозичена й легенда про третій хрестоносний похід під 1190 р. Оповідання про будову монастирської стіни приписують ігуменові видубицького монастиря св. Михайла Мойсеєві, що його уважають і останнім редактором Київського літопису.

Характер. Як Повість временних літ, так і Київський літопис познайомлює нас з тодішнім народнім життям. Народ не відограє тут ролі пасивного свідка, але формує свої домагання. У XII в. народ брав участь в політичній житті й вічевий лад зберіг далі свою повну силу. Стиль оповідання переплітаний народніми та дружинними приповідками. Зокрема живі описи битв. Світський елемент переважає; церковно-історичних фактів подано менше; Моралізуючих заміток мало, небагато також цитатів з Св. Письма; єсть відсилки до біблійної історії, напр. до Книг царств.

У порівнянні з мовою Повісти мова Київського літопису ще ближча до живої української мови. Драматичністю викладу та взагалі мистецьким оповіданням Київський літопис не тільки дорівнює Повісти временних літ, але й перевищує її.

Похід Ігоря на половців у 1185 р. Побіч княжих міжусобиць битви з половцями творять основний зміст Київського літопису. В історика літератури найбільшу цікавість викликає з огляду на Слово про похід Ігоря докладне оповідання про похід Ігоря з Новгороду Сіверського на половців. Оповідання має сильне християнське забарвлення. Вичислення осіб, що взяли участь в поході, й ханів і чисельні дані вказують на те, що це оповідання писав сучасник. Ось зміст цього оповідання:

У вівторок 23 квітня 1185 р. Ігорь Святославич вирушив з братом Всеволодом, трубчівським князем, небіжем Святославом Ольговичем, рильським князем, сином Володимиром, путивельським князем, і чернигівцями, яких випросив на поміч у Ярослава Всеволодовича. Коли військо зблизилося до Донця, настало соняшне затьміння. Ігорь глянув на небо й, побачивши сонце, що стояло „як місяць“, показав дружині на те знамено. А вона похилила голови й сказала: „Княже, це не на добро таке знамено“. Все таки Ігорь

переправився через Донець у половецькі степи. Над Осколом він ждав два дні на Всеволода. Перший бій з половцями відбувся в п'ятницю в обідову пору над рікою Сюурлієм. Війська Ігоря віднесли перемогу, пробився до половецьких веж, зайняли їх становища й забрали багато полонених. Тут веселилися і хвалялися перемогою: „Наші брати ходили з князем Святославом на половців, не віддаляючися з української землі, а в половецьку землю не сміли увійти. А ми є в їх краю, ми розбили їх, а їх жінки й діти є у нас в полоні. А тепер підемо на них за Дон, і побемо їх цілком, а потім підемо аж до Лукоморя, куди не ходили ні наші діди, та придбаємо

Побіда князя Ігоря над половцями. Ігорь опановує табор половців з їх вежами (шатрами). (З Радивилівського літописного кодексу).

собі неабияку славу". Коли передовий полк повернув з погоні, Ігорь хотів пуститися з військом у дальший похід через цілу ніч, але Святослав заявив: „Я за далеко гонився за половцями й мої коні втомилися; як тепер знову поїду, лишуся серед дороги". Йому притакнув Всеволод і ухвалили переночувати. Однак на другий день, в суботу, досвіта половці почали наступати з усіх боків, як ліс. Князі не знали, хто на який відділ має нападати. „Словом усю землю їх ми на себе зібрали, говорив Ігорь: тут і Кончук, і Кза Бурнович, і Токсобич, і Колобич, і Етебич і Тертробич". Усі квапилися й хотіли пробитися до Дону. З початку битви Ігоря ранили в ліву руку. Билися до вечора та в ночі. В неділю рано чернігівці пустилися утікати. Ігорь, що задля рани бився на коні, кинувся спиняти їх і навіть здійняв шолом, щоб вони пізнали його, але вони не вер-

нули. Ігоря полонили. Бачучи, як хоробро бється його брат Всеволод так, „що й зброї йому не достає в руці“, Ігорь просив смерті для себе, щоб не бачити упадку брата! Всі князі дісталися в полон, а Кончак заручив за свого свата Ігоря. Тому, що українські війська „як сильними стінами, були огорожені половецькими полками“, мало восталося живих: 15 утікло, чернигівців ще менше, решта погонула в морі. Одержавши вістку про поразку, великий князь Святослав Всеволодович заплакав і нарікав на те, що непогамовані молоді князі „відчинили ворота в українську землю“. І дійсно половці заіли українську землю: Кончак обляг Переяслав, половці здобули місто Римів, Кза знищив і спалив Путивль. Тимчасом Ігорь жив у полоні досить свobodно. Його сторожа з двадцяти люда позволяла йому відбувати лови з яструбом, шанувала його й вповинала всі його прикази. Ігорь думав, що довго посидить в полоні, та звелів прислати собі священика з України. Одначе найшовся половчанин Лавор, що порадив Ігореві втікати з ним на Україну. Зразу Ігорь не довіряв йому, але син тисяцького й стайничий, що були разом з ним в полоні, намовляли князя до утечі. В ту пору вертали половці зпід Переяслава й князь уляг намовам та сказав Лаворові через свого стайничого, щоб переїхав на другий бік ріки Тора з конем для підводи. Під вечір половці напилися кумису й стайничий повідомив князя, що Лавор чекає. Піднявши стіну, Ігорь вийшов з полону, переправився в брід через ріку й сів на приготованого коня. Так вони перейшли через половецькі вежі й по одинадцяти днях дійшли до Донця. Відти князь вирушив до Новгороду Сіверського, а потім відвідав Ярослава в Чернигові, просячи його помочі, й поїхав у Київ до великого князя Святослава.

8. Галицько-волинський літопис.

Справа давніших літописних вісток про Галицько-волинську землю. В XIII в. Київ зійшов до другорядного значіння і носителями української державности стали західні українські землі, культурні осередки яких уже в другій половині XII в. поважно ривалізували з Київом. В тих культурних осередках зацвіло письменство, між иншим і літописи. Татищев згадує про волинського літописця ігумена Нифонта, але на якій підставі, не відомо. Повість временних літ має галицько-волинські вістки з XI в.; ще більше таких вісток заховав Київський літопис. Особливо докладно описане тут князювання Романа Мстиславича на Волині й Володимирка та Ярослава Осмомисла в Галичі. На перший плян виступають галицько-волинські справи в Галицько-волинському літописі, який обіймає 92 літ, від 1201—1292 р.; хронологію подій цього літопису розібрав критично М. Грушевський.

Зміст Галицько-волинського літопису. Щодо свого змісту Галицько-волинський літопис ділиться на дві нерівні частини. Перша з них (по 1261 р.) обіймає часи Данила, дуже прихильно відноситься до його діяльності й творить немов його приватний княжий літопис. Звичайно літопис займається князями від хвилі їх виступу на громадянське поле, а тут оповідання від самого початку зосереджується коло долі малолітніх Романовичів, на неї головню автор звертає увагу й просто говорить, що тема літопису це її історія. В цілім оповіданні слідна щира та глибока любов і пошана до Данила. Автор тішиться його перемогами, старався не пропустити нічого замітного про нього, постійно бажає показати, що це була особлива людина, не любить ворогів Данила, виказує їх недостачі, головню бояр, називає їх безбожними, нечесними, невірними, а на одного з них кидає проклин. Успіхи Данила приписує автор божій допомозі та все переконує читача, що Данило стоїть під божою охороною.

По нападі Бурандая літопис мало займається Даниловою діяльністю, за те на перший плян виступає його брат Василько. Причина ясна, бо ця частина писана у Володимирі особами, добре настроєними до волинських князів, на першій місці до Данилового брата Василька та його сина Володимира, при яким правдоподібно й був уложений Галицько-волинський літописний звід. Коли перша частина це суцільна цілість, в другій є вставки, які не належать до оповідання або запозичені з джерел, протилежних своїм характером. Коли з початку звід писаний з претенсіями на прагматизм, при кінці зближається він до звичайного літопису. В половині XIII в. є багато пинських записів, це правдоподібно останок літопису північної Волині, з якого правдоподібно запозичені також вістки в кінцевих роках Галицько-волинського літопису.

Джерела. Хоч Галицько-волинський літопис має суцільний характер, проте бачимо в нім кілька окремих оповідань, як опис битви над Калкою, опис Батиївого бойовища, оповідання про смерть Василька під 1288 р. Укладчик мав під рукою й офіційні акти. Що торкається чужих джерел, тут є сліди безпосереднього або посереднього користування грецькими хронографами, Грецьким

і Римським літописом другої редакції, зокрема хронікою Івана Малали, Св. Письмом і ин. Напр. сліди впливу фразеології Грецького літопису видко в характеристиці Романа Мстиславича, Данила, в описі битви над Калкою. Вкінці в Галицько-волинському літописі маємо багато вісток, що торкаються Литви, Польщі, Пруссії й Угорщини, отже укладчикам були відомі також західно-європейські джерела. Таким робом Галицько-волинський літопис сам стає не тільки одним з найважливіших джерел до історії України, Литви, Польщі й Угорщини, але декуди й одиноким джерелом для деяких частин історії України, Литви й Угорщини XIII в. Це джерело тим важніше, що його вістки походять від сучасників, часто писані слідом за подіями.

Характер. Близькість до Заходу відбилася на характері цієї літописної компіляції. Коли й в інших пам'ятках нашої давньої літератури затирається межа між православним і латинським світом, тут це виступає особливо виразно. Католик — це для літописця тільки християнин, а не чужинець. Задає своєї духової близькості з Заходом літопис має найбільше світського характеру з усіх тодішніх літописів. Докладні описи битви, розмірно мале число церковних справ, плястичні, яскраві й різкі характеристики осіб, своєрідний, гарний і поетичний стиль, що споріднює Галицько-волинський літопис із Словом про похід Ігоря, все те робить з нашого літопису найкращий пам'ятник нашого давнього літописного письменства.

Тут згадуються пісні, які співалися колись князям на славу їх побід, як Володимирові Мономахові, а також Данилові й Василькові за їх побіди над ятвягами, згадуються і їх співаки на княжих дворах, як Митуса. В Галицько-волинському літописі нема залежності від шаблонних форм византійських хронік. Правда, він виблискує риторичними прикрасами, але ці прикраси це вислід окремої літературної школи на Україні. Цікаве залюбування до уживання самостійного третього відмінка. Такі й подібні риси надають мистецькому бокові літопису деякої штучності.

А проте щодо мистецького боку наш літопис займає перше місце між усіма. На кождім ступні, при кождім описі автор старається намалювати нам картину, яка стає

живою перед нашими очима; цього досягав не раз одним влучним висловом. З незвичайною любов'ю змальована постать Данила; з приводу його подорожі до орди літописець говорить: „О гірша від усякого лиха татарська пошана! Данило, син Романа, був князем великим, що панував над українською землею, над Київом і Володимиром і Галичем, з братом над іншими краями, а сьогодні сидить на коліні й холопом називається, і данини від нього хочуть, життя не жде й погрози приходять. О зла честе татарська!“

Такі вислови диктує і гарячий патріотизм літописця, і його велика національна свідомість. Він дуже радо зазначає, де й чим заїмпонувала Україна чужинцям; напр. про вражіння, зроблене українським убранням Данила на німців і мадярів, написав таке: „Німці, дивлячися, дуже дивувалися, а король сказав Данилові: Не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов у своїм українським, споконвічним убранні — українським обичаєм своїх батьків“. З замидуванням підкреслює він славу Володимира Великого у війні з ляхами, хвалить Данила, що він має охоту йти в похід на Чехію тощо.

Від дотеперішніх українських літописів Галицько-волинський літопис відрізняється тим, що коли вони займалися не тільки українськими землями, але й чужими краями, які входили в склад української держави, Галицько-волинський літопис займається виключно справами українських земель, в першій мірі подіями Галицької й Волинської землі.

Легенда про евшан-зілля. Про стиль літопису хай говорить його початок, що містить поетичну легенду про степову траву евшан (турецька назва полину або чорнобілю), яку так гарно перевірявав Микола Вороний:

Так умер великий князь Роман, вічної пам'яті самодержавець всієї України, котрий побідив усі поганські народи мудростю розуму, поступаючи згідно з божими заповідями. Нападав бо він на невірних, як лев, а сердитий був, як рись, і нищив їх, як крокодил, і переходив їх землю, як орел, був бо хоробрий, як тур. Брав бо приклад з свого діда Мономаха, що знищив невірних ізмаїлтян, названих половцями, вигнав Отрока (половецького хана) в Обези, за залізні ворота, а Сирчан, зоставшиися над Доном, ожив від риби. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дін, зайняв усю їх

землю і відігнав мерзенних агарян. А по смерті Володимира лишився у Сирчана один співець Орь, і послав його в Обези з словами: „Володимир умер, вернися, брате, та йди в свою землю; говори ж йому мої слова, співай же половецькі пісні. Як не послухає тебе, дай йому понюхати зілля, названого евшан“. А коли той не схотів вертатися, ні слухати його, дав йому зілля. І понюхавши його, заплакав і сказав: „Та краще в своїй землі лягти кистями ніж на чужій бути славним“. І прийшов у свою землю, а від нього родився Коичак, що двигнувся на Суду, пішки ходячи, носячи котел на плечах. І за те пішов князь Роман на перебій і старався погубити чужинців.

9. Українські літописи як продукт українського духа.

Незалежність літописів від византийських хронік. Коли кинути загально оком на давнє українське літописне письменство, можна ствердити, що воно розвивалося сливе зовсім самостійно від византийських зразків, які лишили малий слід на українських літописах. Навіть у Галицько-волинським літописі з його прагматизмом слідні тільки наслідки книжньої лектури, своєрідної літературної школи, а не безпосередній вплив византийських хронік. В кожному разі, як і були які впливи византийських хронік, вони не сягнули даліше зверхніх стилістичних прикмет, не нарушили змісту й колориту наших літописів.

Правда, наші літописи мають спільне з византийськими хроніками християнське забарвлення, але християнське забарвлення наших літописів було впливом української дійсности. Від початку свого існування літописи зустрілися з поширюванням християнства в українській державі. Християнство було ще новиною і книжник користав з кожної нагоди заціпити християнські засади серед новохрещенців. Як тільки явилися тут зразки християнської побожности, монастирських подвигів і тісно звязаної з християнством любови до книжнього почитання, літописець мав природну причину хвалити такі приклади: тим більше підносив християнських подвижників і мучеників. У парі з тим ішли виступи літописця проти двоєвірря, проповідь миру й братньої любови, коли була мова про княжі міжусобиці, пояснювання як божої карі нападів кочовиків на українську державу тощо.

Словом — на кожному ступні літописець стрічав українську дійсність, що давала йому привід до християнських моралізуючих поучень. Частина літописів з такими поучен-

нями належать безумовно духовним авторам, хоч з другого боку маємо цілий ряд частин світського характеру: вони правдоподібно мали своїми авторами світських людей. Світські частини бачимо в Київському і Галицько-волинському літописнім зводі. Спільна прикмета духовних і світських авторів літопису та, що одні й другі були лояльні супроти княжої влади; з цього виходить, що наші літописи вийшли з кругів, близьких або бодай прихильних княжій владі та дружині.

Гарні прикмети наших літописів. З такого ходу розвитку наших літописів виплинули й ті добрі прикмети, котрими вони відзначаються: простота, свіжість, сила, той аромат життя, епохи, що віє від них і робить їх чи не найціннішою частиною нашого старого письменства, як каже М. Грушевський. Гарні прикмети українських літописів дивували чужинців. Уже Шлецера дивувала широта історичного світогляду, багатство джерел і загальна сила літературного таланту в наших літописах. У порівнянні з західними середньовічними літописами український Нестор видавався німецькому вченому феноменальним явищем як представник національної літератури.

Відмітили чужинці також живий, образований, поетичний стиль українських літописів. Зазначивши, що з давнього періоду дійшли до нас новгородсько-суздальські й українські літописи, Соловйов закріпив таку різницю між ними: „Новгородський літопис відзначається короткістю, сухістю оповідання; такий виклад походить поперше від убожества змісту: Новгородський літопис це літопис подій одного міста, одної волости; з другого боку не можна не закріпити й впливу народнього характеру, бо в речах новгородських людей, внесених у літопис, закріплюємо також незвичайну короткість і силу. Як видно, новгородці не любили розправляти, вони не люблять навіть договорювати свою річ, а проте добре розуміють один одного; можна сказати, що діло служить у них за закінчення речі... Навідворот оповідання південного літописця відзначається великою масою подробиць, жвавостю, образовістю, можна сказати — артистичністю; головно Волинський літопис відзначається особливим поетичним стилем. Не можна не закріпити тут впливу південної природи, характеру пів-

денного населення; можна сказати, що Новгородський літопис відноситься до полудневого — Київського й Волинського — як поучення Луки Жидяти (новгородського проповідника) відноситься до проповідей Кирила Турівського. А що торкається оповідання Суздальського літопису, воно сухе, не маючи сили новгородського викладу, й zarazом балакуче, без артистичности південного викладу; можна сказати, що південний літопис — Київський і Волинський — відноситься до північного Суздальського, як Слово про похід Ігоря відноситься до оповідання про Мамаєве бойовище". Соловйов жалував, що нема українських літописів з пізнішого часу, ніж дійшли до нас українські літописи, бо „тяжка робиться для історика його праця в XIII і XIV в., коли він лишається з одним північним літописом; поява грамот, число яких все більше й більше зростає, дає йому новий багатий матеріал, але все таки не виповняє того, про що мовчать літописи, — а літописи мовчать про найголовнішу річ: — про причини подій, не дають бачити звязку явищ. Вже нема живої драматичної форми оповідання, до якої історик привик в південнім літописі; в північнім літописі дві особи діють мовчки; воюють, миряться, але ні самі не скажуть, ні літописець від себе не додасть, за що вони воюють, наслідком чого миряться; в місті, на княжім дворі нічого не чути, — все тихо; всі сидять, запершися, і думають думу про себе; відчиняються двері, виходять люде на сцену, роблять щось, але роблять мовчки. Розуміється, тут виявляється характер доби, характер цілого населення, дівві особи якого виступають як представники".

З висловів інших великоруських учених згадаю ще ствердження Пипіна; в українських літописах дивує дослідника „широкий погляд з ясною історичною перспективою, живе, свідоме відношення до історичного переказу“, — та Ключевського. Він бачить в наших літописах критицизм і проби прагматичного обеднання рівночасних явищ, але однородних, і далі освітлення зібраного матеріалу з огляду на провідну історичну думку.

З великоруськими голосами погоджуються слова польського ученого Олександра Брікнера про наші літописи: „До XII в. належать найцікавіші пам'ятки київської

літератури, яким пізніша московська нічого не може виказати рівного, хоч вона їх наслідує або переймає. На початок тогож століття припадає остання редакція київського літопису (Повісти временних літ). Повстав він у монастирі, розвинувся в строго аскетичнім світогляді, любується в широких релігійних поученнях, влітає залюбки молитви й моралізуючі проповіді, але природне, свіже, плястичне оповідання, епічність епізодів, демократизм, подібний, як в библіах, любов до правди, багатство й докладність переказів заставляє кожний народ завидувати Україні її хронік. Південні славяне не можуть виказатися нічим подібним, а також і літописи сусідніх країв зостаються далеко поза ними, не зважаючи на кращу композицію, артистичний стиль і більшу ученість авторів... Зокрема епічною повнотою і багатством вісток відзначається твір з XIII в., західно-український, Галицько-волинський літопис".

П о в з і я.

1. Перехід до справжньої красної літератури.

Оповідання про Миколая Чудотворця. В житіях святих і в літописах з їх історичними оповіданнями маємо завязки української історичної повісти й оповідання. Завдяки появі історичних оповідань в наших літописах зберіглися в них і деякі наші найдавніші літературні пам'ятки, як напр. Поучення Володимира Мономаха дітям, правдоподібно написане з приводу походу Святополка та Святославичів проти Ростиславичів по витичівським зїзді. Окремого значіння набірають літописні легендарні оповідання, що зберігали пам'ять і славу місцевих героїв і святих української землі.

З письменства, звязаного з іменами святих, варто згадати ще про чотири оповідання про чуда Миколая Чудотворця; тема двох з них узята буцімто з українського життя. Одначе чудо св. Миколая Чудотворця з дитиною, втопленою в морі, це бліда й невдатна копія чуда св. Климента Римського з хлопцем у морі, не пізнішого від третьої четвертини XI в. Друге чудо св. Миколая, звязане з українським життям, має заголовок: Про половчина, що його віддав на поруку один християнин за викуп св. Миколі.

Це чудо містилося в тому. В одного киянина був полонений половчин, який не мав чим викупитися з полону. Той киянин пустив на волю половчина під умовою, що він доставить викуп по повероті до дому, за що поручив образ Миколи Чудотворця, котрий і приневолив половчина виповнити обіцянку по початковім його насміханні з дивної поруки й по передчасній утісі половчина, що йому вдалося одурити киянина.

Будова печерської церкви. Місцевий київський переказ у злуці з чудесними мотивами має оповідання Печерського

Патерика про будову церкви Успення Богородиці в Печерським монастирі з таким змістом:

У варязькій землі жив князь Африкан з двома синами Фріаном і Шимоном. Їх вигнав по смерті батька його брат Якун з їх батьківщини. Шимон став на службу у Ярослава Мудрого, потім у його сина Всеволода. Коли по смерті Ярослава Мудрого половці напали на українську державу, в похід проти них вибралися Ізяслав, Святослав і Всеволод. З ними був і Шимон. Перед походом усі чотирі зайшли до Печерського монастиря у Києві. Там Антоній передповів їм, що вони потерплять велику поразку, що багато буде вбитих, але Шимон вирятується і по своїй смерті буде похований в тій церкві, котру сам побудує. Віщування сповнилося. Коли ранений Шимон лежав серед трупів на землі, він підняв очі до неба й побачив там велику церкву, що привиджувалася йому й давніше. Звернувшись до Бога з молитвою рятувати його, він відразу видужав і, з'явившись перед Антонієм і Теодосієм, оповів їм свої пригоди після того, як покинув свій рідний край. Його батько Африкан зробив величезний хрест, що мав коло 10 ліктів, і вирізьбив на нім подобу Христа. На його крижі положив пояс, що мав 50 гривень золота, а також золотий вінок. Коли Якун вигнав Шимона, він узяв з собою пояс з Христа й вінок з його голови. Тоді з розп'яття почувся голос, який велів йому не вкладати вінка на свою голову, тільки нести його на приготоване місце, де преподобний побудує церкву Христовій матері; в його руки має Шимон зложити вінок, який преподобний завісить над вівтарем. По тих словах Шимон поплив на кораблі. На морі повстала страшна буря. Тоді Шимон звернувся з молитвою до Бога й побачив у висоті в повітрі церкву та дивувався, що це за церква. І почув він голос згори: „Це та церква, котру побудує преподобний в ім'я Божої Матері в такій великості й висоті, як бачиш: а вимірити цим поясом -- на 20 поясів у ширину, на 30 в довготу, а в висоту на 50; в цій церкві будеш ти положений“. По тих словах буря утихла. Оповівши це, Шимон заявив, що вже розуміє, яка церква йому з'явилася, і віддав преподобним пояс і вінок.

Останки пісень і перекази в літописах. В літописах бачимо також часто місця, що дишуть справжньою поезією. Останки пісень бачимо в таких оповіданнях, як про віщого Олега, про Ольгу та її пімсту над деревлянами, про Святослава, що був легкий, „як лісовий звірь“, про міжусобицю його дітей, про невдатну пробу Рогніди-Горислави позбавити життя Володимира Великого, про облогу Києва печенігами та про колодязь з кисілем і медом, про поєдинок українського хлопця з печенізьким велетом, про лицаря Мстислава та його боротьбу з Редедою, про битву Мстислава з Ярославом в ночі, в часі

сильної бурі, при Листвині, де Ярослав потерпів поразку й його швагер Якун варязький князь втратив свою верхню одіж. Поезією дише також опис війни Святополка з половцями на весні 1093 р.:

Змучені холодом, стомлені голодом і спрагою, вихуділі з біди на обличчі, почорнілі, йшли вони (себто українські полонені) незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами, пободеними на терні, та з сльозами говорили, між собою: „Я з того міста“, „я з того села“. Так розпитувалися і з сльозми оповідали про свою Батьківщину, підводячи очі до Всевишнього, що знає всі таємниці.

Багато з літописних оповідань мають сьогодні книжну форму, але їх первісна основа була поетична або бодай ходила як народній переказ. З бігом часу, як християнство стало основою народніх вірувань, християнська легенда заступила місце давньої героїчної епопеї, уломки якої маємо в таких оповіданнях, як оповідання про боротьбу українського хлопця з печеніжином.

2. Лицарський епос.

Оповідання про Дем'яна Куденеви́ча. Історичне значіння місцевих оповідань таке, що в них бачимо останки національного епосу. З Переяславом звязане оповідання про Дем'яна Куденеви́ча, приладжене до подій середини XII в.

Коли Гліб Юрївич пішов на заклик переяславців походом на Переяслав, переяславський князь Мстислав Ізяславич закликав Дем'яна до бою. Він вибрався тільки з чурою Тарасом і п'ятьма молодими своїми хлопцями, бо напад був несподіваний і всі порозходилися. З ними напав на військо Гліба й поубивав багатьох. Тоді перелякався Гліб і сказав, що він прийшов не битися, але миритися, і відійшов назад. Дем'ян вернувся до Переяслава, де Мстислав прийняв його з великою почесстю. Того самого року Гліб знову прийшов під Переяслав, але вже з половцями: несподівано вночі підійшов під місто, спалив передмістя й обляг город. В місті счинилося замішання і плач. Заскочений несподіваним нападом, Дем'ян виїхав на половців сам один без жадної зброї, а проте повбивав багатьох ворогів. Тим разом вцілили також його половці й він, знеможений, вернув до міста, хоч вороги, настрашені його хоробростю, почали втікати. Мстислав обіщовав йому дарунки й уряди, але він уже вмив і сказав князеві: „Людська марність. Хто мертвий, тому вже не треба ні дарунків, ні марних урядів“. По цих словах він умер і настав великий плач по нім у місті.

Найдавніші згадки про лицарський епос. Літописи заховали нам цілий ряд переказів про угрів, обрив, хозарів і т. д. В тих переказах можна також підозрівати колишні епічні пісні. Така лірично-епічна пісня повставала під впливом якоїсь визначної події громадського характеру та складалася з трьох елементів: з оповідання про саму подію, з вислову враження, яке подія викликала на співця, і з виславлення героїв події.

Деякі учені думають, що вже в часі написання давнього Життя Володимира існували поетичні оповідання про Володимира. Кирило Турівський говорить в одному із своїх писань, що „історики та красномовці (іншими словами літописці й поети) схиляють своє ухо до воєн і ополчень, які були між цісарями, щоб прикрасити їх словами“. Галицько-волинський літопис під 1251 р. подає, що коли король Данило та його брат Василько вернули по побіді над ятвягами, їм співали пісню слави. Польський літописець Длугош оповідає під 1209 р. про війну між польським королем Лешком і українським князем Мстиславом Сміливим. Коли Мстислав відніс побіду, українці висловляли свою радість гучними окликами: „О велике світило, побідник Мстислав Мстиславич! О хоробрий сокіл!“...

Пізніші сліди лицарського епосу. Наскільки останки давнього лицарського епосу задержалися до наших часів, вони звичайно прибрали вже форму прозової казки, як напр. оповідання про Перепета, про Кирила Кожемяку та вбивство ним змія тощо. Сліди давнього українського лицарського епосу лишилися в думках, напр. в думках про Олексія Поповича, про Байду, про Самійла Кішку. В напівдумі — напівлегенді дійшов до наших часів переказ про лицаря Михайлика, що підніс київські Золоті Ворота й узяв з собою до Царгороду, щоб не дісталися в руки татарви. Переказ відомий з кількох записів і літературних оброблень у великоруській і польській літературі. Один з варіантів переказу надрукував Панько Куліш в I т. „Записокъ о Южной Руси“. Його текст такий:

(Михайлик і Золоті Ворота). Як лихоліття було, то прийшов чужоземець, татарин, і ото вже на Вишгород бє, а далі вже й під Київ підступав. А тут Михайлик лицарь був, да як зійшов на башту да пустив з лука стрілу, то стріла і впала у миску тому татарину.

Той скоро сів коло скамі (лавки) обідати, тільки що поблагословивсь їсти, аж та стріла так і встромила в печеню.

„Е“, каже, „це ж тут є сильний лицарь!... Подайте“, каже, „міні того Михайлика, то я одступлю“.

От кияне шушу-шушу, і радяться: „А що ж? оддаймо!“

А Михайлик каже: „Як оддасте ви мене, то в останній раз будете бачить Золоті Ворота“.

Да сівши на коня, обернувся до їх да й промовив:

„Ой, кияне, кияне, панове громада!

Погана ваша рада:

Як би ви Михайлика не оддавали,

поки світ сонця, вороги б Київа не достали!“

Да взяв на ратище ворота, — так, як сніп святого жита візьмеш, да й поїхав у Царіград через татарське військо. А татаре його й не бачать. От, як одкрив ворота, то чужоземці ввалились у Київ да й пішли потопом.

А лицарь Михайлик і досі живе в Царіграді; перед ним стоїть стаканчик води, і проскурка лежить, більш нічого не їсть. І Золоті Ворота стоять у Царіграді. І буде, кажуть, колись таке время, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місце. І як, ідучи хто мимо, скаже: „О Золоті Ворота! стоять вам ізнов там, де стояли“, то золото так і засяє. А як же не скаже, або подумає: „Ні, вже не будь вам в Київі!“ то золото так і померхне.

Биліни київського циклю. Оцей переказ, найповніший варіант якого надрукований у „Малорусскихъ народныхъ преданіяхъ и разсказахъ“ Драгоманова, дає один з доказів, що сьогоднішні великоруські „биліни“ або „старини“ київського циклю є українського походження. На зложення билін на Україні вказують згадувані в них імена міст Київа й Чернигова, ріки Дніпра, а що головне, малюнки зовсім чужої великоросам природи. На українське походження великоруських билін вказують і ті історичні події, котрі лягли в основу змісту билін, головню боротьба зо східними кочовничими племенами. Мавмо довгий ряд доказів, що сягають до початку XVIII в., про існування у Київі традиції билінних лицарів, зокрема Ілі Муромця. Крім матеріялу, що прибрав форму казки, та згаданого переказу про Золоті Ворота сьогоднішнє свідощтво про українське походження билін київського циклю подають оповідання про княгиню Ольгу, які зберіглися в осередку старої Деревлянської землі в овруцькім повіті на Волині.

Причина щезнення билін на Україні. Коли київські биліни в більшості повстали на Україні, виринає питання,

чому вони там досіль не заховалися. Биліна дає поетичний відгомін події, що дійсно відбулася, і яко така співається на місці свого народження доти, доки не наступить нова подія, що силою свого вражіння заглушить попередню подію і відверне увагу сучасників, між ними й поетів, від давньої події, за те прикує її до нової події. Про нову подію повстає нова пісня, що в більшій чи меншій мірі випихає пісню про попередню подію. Коли ті події змінюються, як в калейдоскопі, й зокрема коли настають події, які все переходять своєю вагою, бо зосереджуються довкруги питання: бути — не бути, — тоді легко пам'ять про давні події затирається, тим більше, коли в нових обставинах життя ніщо не піддержує згадок про давні події. По часах, що дали тему билінам, прийшов ряд лихоліть на Україну: татарське, польське, турецьке, московське, кріпацьке тощо. Нові вражіння були такі сильні, що дали товчок до народження довгих серій нових пісень, передовсім козацького епосу. Крім того не зашкодить пригадати, що биліни це поетична творчість кляси дружинників і з упадком київської держави й її витвору — дружинної кляси не стало на місці народження билін їх носителів і декляматорів чи співців. Занесені з України в Московщину, биліни задержалися там тим краще, чим далше від культурних осередків лежала якась околиця і чим менше була вона виставлена на вражіння свіжих історичних подій.

Колядки з останками лицарського епосу. Мала частина давнього українського епосу, перехованого в колядках, задержала нам також останки лицарського епосу. Колядками називаємо святкові пісні-величання, звернені колись деколи до якогось поганського бога, пізніше до князя, через що ці обрядові пісні прийняли виразний епічний характер. Про облогу міста (Царгороду, Львова, Вишгороду, Камінця, Хотина, Дзвонова) ось що співає колядка:

Ой, славен, явен красний Н.
А чим же ти та прославився?
Що із вечера коня осідлав,
а вже к світові під Царівград став.
Ой, як бе, та й бе на Царівгород.
Царь ся дивує, хто то воює.
А міщане ходять, все раду радять,

що тому вояці за дари дати?!...
 Вивели йому коня в наряді;
 він коня то взяв, — не подякував, —
 не подякував, шапочки не зняв,
 шапочки не зняв, не поклонився,
 не поклонився й не покорився.
 Ой, як бє, та й бє на Царівгород.
 Царь ся дивує, хто то воює.
 А міщане все раду радять,
 що тому вояці за дари дати?...
 Винесли ж йому полумисок злата;
 він золото узяв, — не подякував,
 не подякував, шапочки не зняв,
 не поклонився й не покорився.
 Ой, як бє та й бє на Царівгород.
 Царь ся дивує, хто то воює.
 А міщане ходять, все раду радять,
 що тому паняті за дари дати.
 Вивели ж йому панну в коморі;
 він панну узяв та й подякував,
 подякував й шапочку зняв,
 шапочку зняв, ще й поклонився,
 і поклонився, і покорився.

Хоч назви міст і деякі побутові подробиці в цій колядці є продуктом пізнішого напластування, все таки основна тема належить до лицарської доби.

Похід Святослава на греків. Ця вище згадана колядка має дуже близько споріднений текст з літописним оповіданням про похід Святослава Ігоревича на греків і про посилення йому різних дарунків з боку грецького царя та його вельмож. В Іпатському кодексі це оповідання має таку форму:

І пішов Святослав війною під місто та розбив також інші міста, що стоять пусті й до сьогодні. І скликав царь до палати своїх вельмож і сказав їм: „Що зробимо? Не можемо стати проти нього!“ І сказали йому вельможі: „Вишли до нього дарунки, випробуймо його, чи любить він золото й шовкові, золотом ткані матерії!“ Вислали до нього золото й шовкові, золотом ткані матерії, й мудрих мужів і сказали йому: „Дивись на його погляд, його тварь і його вражіння!“ А він узяв дарунки, прийшов до Святослава, а той, коли греки прийшли з поклоном, сказав: „Уведіть їх сюди!“ І прийшли, і поклонилися йому, і положили перед ним золото й шовкові, золотом ткані матерії. І сказав Святослав, дивлячися на бік: „Поховайте!“ А дружина Святослава взяла й поховала. А царські послі звернули до царя, і скликав царь вельмож, і сказали висланці: „Ми прийшли до нього й дали йому дарунки, а він не глянув на них

і велів їх сховати". І сказав один: „Попробуй ще раз, пішли йому зброю". Вони послухали його й вислали йому меч і иншу зброю. А він це прийняв, почав любитися цим і хвалити, і цілувати царя. І прийшли посли знову до царя й оповіли про все, що сталося. І сказали вельможі: „Лютим цей муж задумує бути, бо не дбає про гроші, а бере зброю; плати данину!" І вислав царь послів з такими словами: „Не йди до міста, але візьми данину й що бажаєш". Мало що не йшов на Царгород.

Утворення відділу дружини. Инша колядка оповідає, як рано йшли молодці з церкви й раду радили. Постановили піти до ковальчика, до золотника, покувати собі мідяні човна, золоті весла й пуститися тихим Дунаєм під Царгород. Зачули там доброго пана, що платив добре за службу: на рік давав по 100 червоних, по коникові, по шабельці, по парі суков, по шапочці й по панночці. Ця колядка попередила повстання державного ладу на Україні або й сучасна йому. Цікава риса в ній та, що дружина виростає з громади, яка на раді обговорює похід і сама вибирається найти особу, котрій найметься на військову службу, — доброго пана, що під ним треба розуміти византийського цісаря. Церква замінила первісну поганську молитву перед походом.

Провідник дружини. Инші колядки малюють статного й хороброго провідника дружини, ще инші поділ добичі між провідником і дружиною по повороті з походу. Взагалі відносини до греків, віче, походи, князі, дома й одіж великокняжих часів, словом побут тої доби, малюється близько до дійсности. Ось напр. малюнок провідника дружини:

Ой, зпід гори да стоять тумани,
да то не тумани, — пара з коней йде!
Ой, там же військо, — аж землі важко,
ой, там у війську пана немає.
Ой, одозветься зличний паниченко,
славного отця і пані матки:
„Я ж в тому війську да паном стану,
велю гармати наворочати,
в Чернигов город велю стреляти!"
Ой, бє да бє він в Чернигов город.
Там його не знали ні царі, ні пани,
винесли йому миску червінців; —
він тоє забрав, шапочки не зняв, не подякував. —

Є й інші колядки з подробицями побуту княжих часів. Одна колядка малює похід вояків на три дороги, друга оповідає про відїзд пана в Сяндомір суд судити й має темою галицьке боярство, що робило суд на поручення князя і за це діставало нагороду селами. До часів Данила, головню його молодости, відноситься також кілька колядок, напр. колядка про пана Перемиського. Єсть колядка про Івана Берладника й інші.

Колядки з мітичною основою. Ще старші від колядок з збереженими останками лицарського епосу ті колядки, котрі заховалися в глухих кутах Наддністрянської України по обох боках Карпат і котрі оповідають про сотворення світу в дусі двоєвірної мітології.

Колядка з литовських часів. До часів лицарства за литовських князів відносить Драгоманів прегарну колядку, що починається так:

Павлечко коника сїдлає,
 Павлечко з дворика зїзжає;
 Павлечка батенько питає:
 — „Що ти, сину, гадаєш,
 на що коня сїдлаєш?
 Куди з двора зїзжаєш,
 синочку мій?“
 — Таточку мій!
 Що тобі до сього?
 Осїдлаю коня вороного
 га поїду до царя
 добиватись лицарства;
 хоч лицарства не добюсь,
 так я ума наберусь,
 таточку мій. —

По батенькові звертається з таким самим питанням матінка, братик, сестриця, миленька й Павлечко все дає ту саму відповідь. Такі колядки, як оця, дуже рідкі.

3. Інші народні пісні.

Найдавніша згадка про народні пісні. Крім колядок мали українці в тих часах різні роди інших пісень. Найдавнішу згадку щодо цього маємо про похоронні пісні й голошіння. Ця згадка походить з X в. Арабський письменник Ібн-Фоцлан бачив похорони руса й оповідає, як при цих похоронах згинула молода дівчина, що була невільницею

покійника. Останні дні свого життя була вона дивно весела: „дівчина пила кожного дня і співала весела й утішена“. Наблизився час похоронів. Тоді підняли її на стілець, де лежав покійник. Прийшли чоловіки з щитами й кійками та подали їй кухлик з гарячим напитком. Вона заспівала над ним і випила його. Товмач пояснив Ібн-Фоуланові, що вона попрощалася з своїми товаришками. Потім дали їй другий кухлик, який вона взяла й заспівала довгу пісню.

Сліди старовини в народніх піснях. Пісня не розлучалася з веселістю. Коли бенкетували, тоді заводили гри, танці, музику та співали пісні. Пісні співали при всіх важніших випадках людського життя, головню на весіллях і на похоронах. У весільних піснях стрічаємо багато слабих відгомонів української старовини. В таких словах весільних пісень, як „будемо бити да воювати, Марієчки не давати“ або

Припадь, припадь, Марисю, до стола,
обступили боярчики довкола,
кіньми грають, двір рубають,
шабельками витинають,
Марисуні шукають і ни..

бачимо сліди колишнього поривання дівчат, а саме в обороні молоді її родом від роду молодого, в збройній боротьбі між ними та в погоні матері й роду молоді за забраною боярами молоді, про що саме часто згадують українські весільні пісні.

Крім поривання другою основною формою шлюбу було купування жінки. Маємо виразні згадки в наших весільних піснях про те, як рід молодого торгує доньку у її матері та брата й купує її за гроші та дарунки, напр.

Ой, темно, темно в полі,
темніше на дворі,
там бояре ворітечка обняли.
Вийди, мати, й питай;
коли торгують, — то продай,
чорнії чобіточкі вимовляй...

Про брата співає пісня, щоб сів на крісло й домагався сам „собі червоного від пана молодого“, бо хто „червоним брязне, той собі дівку візьме“. Інша пісня співає, що

татарчин, братик, татарин,
 продав сестру за талар,
 русу косу за пятак,
 біде личко пішло й так.

Відгомін патріархального чи матріархального родового ладу бачимо в таких піснях, як:

Ой, роде, роде багатий,
 подаруй товариць рогатий:
 ви дайте, таточку, волики,
 а ви, мамонько, корову,
 а ви дайте, братчики, баранці,
 а ви дайте, сестрички, ягнички,
 ви, далекий родочку, червоні і т. д.

Так само обстановка князівсько-дружинного життя малюється у весільних піснях. Що більше, сам весільний обряд перетворився на ці князівсько-дружинні мотиви, бо молодий і молода виступають як князь і княгиня, окружені боярами, з старшими боярами на чолі, й численною дружиною.

Згадки про Романа Великого. І в інших піснях маємо згадки з дотатарських часів. Так одна гагілка співає про Романа Мстиславича. Співають її, бавлячися у „воротаря“. Є це діалог між двома партіями. Одна з них називає себе „людьми князя Романа, нашого пана“, й везе з собою „мизинне дитятко у сріблі, у золоті, на золотім кріслі“, друга з огляду на неприсутність князя Романа береже міста, до якого приїздять ті люде, й на їх пояснення пускає їх до міста. Під „мизинним дитятком“ треба правдоподібно розуміти малих сиріт князя Романа.

4. Найдавніші українські поети.

Професіональні співці. Професіональними носителями творів української усної словесности були скоморохи, до яких зараз по їх появі на Україні приєдналися тубільні музики, співці тощо, перейнявши у скоморохів і костюм, форму якого бачимо досіль на фресках сходів катедри св. Софії в Києві. Костюм скоморохів це коротка туніка з розрізаними полами або довгий перетягнений поясом каптан. Злившись з тубільними представниками українського мистецтва, скоморохи націоналізувалися і протягом віків плекали й розвивали ряд мистецтв. По-

борювані духовенством, скоморохи находили гостинне прийняття у простого народу й серед княжо-дружинної кляси; при дворах князів находилося в часі бенкету навіть окреме місце для скоморохів, назване „скомороше“.

На підставі згадок у билінах можна намалювати тип скомороха-поета. Пісня поета-скомороха, при акомпаніюменті гри на гусях, робила сильне вражіння на зібраних. Він співав про давнину й нові часи, уводячи в свою пісню приспиви, приспівки, й дотепні вислови та приповідки. Ціллю його пісні було виславлення давніших лицарів і сучасних князів.

З бігом часу в звязку з розмноженням княжих дворів і дружини, з розвитком поділу праці витворився окремий професіональний стан співців-поетів. На думку деяких учених саме про такого співця-поета згадує Галицько-волинський літописний звід під 1240 р., оповідаючи про „славного співця Митусу“, що давно з гордості не хотів служити князеві Данилові; на думку інших Митуса був церковним дяконом.

Боян. Та нема сумніву щодо іншого типу такого професіонального співця-поета, якого змалював нам автор Слова про похід Ігоря під назвою Бояна. В малюнку цього типу нічого не змінє і та обставина, чи уважати імя Бояна за власне, чи за рівнозначне напр. з кобзарем. Боян був напів божого походження, бо був внуком Велеса й поетом-пророком. Його гра на гусях і спів очаровували всіх, як спів соловія. Автор Слова про похід Ігоря жалує, що Боян не оспівав походу Ігоря проти половців. Відзначався Боян такою різносторонністю, що автор Слова про похід Ігоря говорить про нього, що його думка літала з швидкістю напр. вивірки по дереву, вовка по землі й орла під хмарами. Співав він головно про давні часи, про старого Ярослава, його брата Мстислава, зокрема про його поєдинок з Редедею та про красною Романа Святославича Тмутороканського. Коли Боян хотів уложити пісню в честь котрогось з князів свого часу, уносився фантазією до далеких часів і в своїй пісні сплітав артистично свій час з давнім часом. Творчість Бояна не мала характеру книжніх творів, тільки народньої пісні:

Боян не тільки укладав пісню, але й відогравав її на струнах; його спів захоплював душу немов спів лебедів, а гра його була немов надприродна, бо струни під його пальцями просто самі рокотали славу князям. Були в піснях Бояна також вислови вікової мудрости про людську долю й людські справи. Автор Слова про похід Ігоря наводить два такі вислови: ні хитрому, ні бистрому, будь він швидкий, як птах, не минути божого суду; тяжко тобі голові без плечей, лихо й тобі тілу без голови.

Та не зважаючи на увесь глибокий звязок пісень Бояна з народними піснями, його пісні істотно різнилися в основі, пляні та стилістичних методах від народніх пісень. Пісні Бояна відзначалися обдуманостю пляну й розкладу частин, ідеальністю угруповання дрібних історичних фактів. На лицарській основі Боян розвивав дружинний історичний епос.

Останки лицарського епосу в літописах. Маємо літописні потвердження, що дійсно був поет, який оспівував старого Ярослава, хороброго Мстислава й красного Романа, себто тих самих князів, котрих по свідоцтву автора Слова про похід Ігоря оспівував Боян. Предметом пісні було також літописне оповідання про битву під Листвином під 1024 р. Сліди поетичного оброблення задержалися найкраще в описі нічної битви в часі бурі. Серед пільми воляки не бачили себе й орієнтувалися тільки відблиском блискавиці на мечах ворога. „І серед ночі була пільма, і громи, і блискавиці, і дощ, і сказав Мстислав до своєї дружини: підемо на них! То нам є користь. І була січа зла та страшна; як заблиснули блискавиці, так світилася зброя, а наскільки блискавиця освічувала, настільки бачили мечі, і так один одного вбивав, і був пострах великий, і січа зла й сильна“. На поетичне оброблення вказують і такі подробиці, як оця: „Був цей Гакон гарний і військовий плащ у нього золотом тканий... і Гакон тут полишив золотом тканий військовий плащ“.

Про боротьбу Мстислава з Редедею вже була мова. З приводу смерті Романа Святославича літописець під 1079 р. зазначає, що „кости його й до сьогодні там лежать, сина Святослава та внука Ярослава“. Ці слова немов узяті з пісні, яка залюбки описує, як дощ мочить

у степу лицарські кости. Останки якогось епосу можна бачити в літописній записці про боротьбу Мстислава з половцями й заслання полоцьких князів. Поза обсягом Боянної творчості глибокий слід у народній пам'яті полишив по собі Роман Мстиславич. Правдоподібно були окремі пісні про боротьбу Романа з половцями, бо літописець, згадавши про пісні, співані з нагоди щасливого походу Данила на ятвягів, пригадав, що Роман „нищив невірних, як лев, аж половці страшили ним своїх дітей“.

5. Слово про похід Ігоря.

Відкриття Слова. Найяскравішим висловом дружинного історичного епосу й самотнім пам'ятником того роду, що дійшов до нас в цілості, лишилося Слово (Пісня) про похід Ігоря (Слово о пълку Игоревѣ, Ігоря, сина Святъслава, внука Ольгова). Відкриття рукопису з текстом цього пам'ятника завдячуємо оберпрокуророві Св. Синоду в Петербурзі гр. Олексієві Мусін-Пушкинові. У архимандрита монастиря Спаса в Ярославлі Йоїля закупив він разом з іншими рукописами збірник, де були: 1) Хронограф, 2) Літопис, 3) Оповідання про багату Індію, 4) Оповідання про Акіра Премудрого, 5) Слово про похід Ігоря і 6) Девгенієве діяння.

Зараз по відкритті пам'ятника зробили з нього копію для цариці Катерини II. При участі учених Малиновського й Байтиш-Каменського Мусін-Пушкин зайнявся пильно вивченням пам'ятника, вислідом чого було перше видання Слова про похід Ігоря в Москві 1800 р. В часі пожежу Москви 1812 р. згоріла бібліотека Мусін-Пушкина й рівночасно пропав рукописний збірник, що містив Слово про похід Ігоря. Згоріла також велика частина першого видання. Останнє мало заступити тепер рукопис. Але для першого видання Слова про похід Ігоря недокладно або й невірно відчитали його текст, — рукопис був нечиткий і текст Слова в нім був досить пізньою копією, не вчаснішою половини XV в. й не пізнішою XVII в. — Через те вийшли помилки при відчитанні чи скопюванні тексту або так звані темні місця, які й досіль місцями зовсім затемнюють тут і там думку Слова про похід Ігоря.

Досліди над Словом. Ці темні місця пам'ятника, як і його виїмковість, внесли голоси скептицизму в загальне захоплення, з яким зустріли цей твір по його опублікуванні: Каченовський і його школа відносили повстання пам'ятника до пізнішого часу або просто уважали його фальсифікатом, написаним недовго перед його відкриттям. Найважливішим аргументом був той, що не могли припустити, щоб до наших часів зберігся тільки один пам'ятник тої творчості, котру бачимо в Слові про похід Ігоря. Спори його оборонців і скептиків викликали велику літературу. Наслідком свого величезного значіння і складності своїх прикмет Слово викликало таку силу студій про його цілість і поодинокі питання, як жаден інший пам'ятник української літератури давньої доби. Оборонці Слова доказали, що Слово про похід Ігоря не є одинокий пам'ятник давньої літератури з тими високими літературними прикметами, котрими воно відзначається, й що воно вже в XV в. мало наслідування.

З признанням оригінальності Слова почався другий період студій над ним. На нього поглянули з становища тих теорій, котрі тоді панували в науці. Мітологічна школа пробувала студіювати Слово, виясняючи в нім елементи народнього світогляду, його мітичну течію. Студії, викликані цим напрямом дослідів, виказали, що Слово про похід Ігоря тому так дуже відрізняється від усієї давньої української літератури з виразним характером її духовно-церковного походження, що воно не вийшло споміж духовенства, а було твором світської людини. Однак Слово не основане на пережитках поганських вірувань, тільки ці вірування служать тут поетичними образами Слова, стають одним з засобів його поетичного боку. Учені з порівняно-історичної школи розглядали Слово в зв'язку з пам'ятками своєї і чужої літератури, з народньою поезією, з Гомеровими поемами, з піснею про Роланда, з повістю про Дігенеса Акрита.

Зведення до купи добутих вислідів різнобічних дослідів Слова входить уже в третій період багатой наукової літератури про цей пам'ятник. Словом — праці учених вияснили неодно темне місце, поставили Слово про похід Ігоря в історичну перспективу інших пам'ятників давньої

літератури й народньої поезії, дослідили мову та стиль цього пам'ятника.

6. Зміст і будова Слова про похід Ігоря.

Тема. Темі для Слова доставив похід чотирьох князів Сіверщини, а саме: Ігоря — новгородсіверського, Всеволода — трубчевського, Володимира — путивельського та Святослава — рильського проти половців. Недовго перед тим київський князь Святослав два рази виправився проти половців, побив їх і забрав у полон їх хана Кобяка. В тих походах не брали участі чотирі названі князі. Позавидувавши слави Святославові, вони постановили самотійно виправитися проти половців, що й зробили 1185 р.

Оповідання про цей нещасливий похід маємо в Іпатським літописним кодексі, довше, та в Лаврентіївським, коротше. Обидва літописні оповідання, перше з яких навели ми при обговоренні Київського літопису, різняться між собою. Різниця пояснюють тим, що одно оповідання походить від літописця Переяслава, а друге від літописця київського, видубицького. Оповідання літописів про похід Ігоря мають такі епічні риси, які випливають з сильного впливу народніх оповідань, може й окремих пісень, про похід Ігоря на літописні оповідання. Автор Слова держався взагалі дійсних подій, але топографічні подробиці походу Ігоря по літописному оповіданні не покриваються з топографічними подробицями Слова. Маючи більше близькості з Іпатським ніж з Лаврентіївським літописним зводом, Слово все таки не написане на підставі літописного оповідання, тільки автор при писанні свого Слова користувався іншою версією народнього оповідання про похід Ігоря, яка не найшла собі місця в літописі.

Найважливіша різниця Слова від оповідання в Іпатським літописним зводі є та, що поет не пояснює щасливих і нещасливих обставин в дусі християнських поглядів, але ставить їх у зв'язок з таємними силами природи. Про подію оповідає поет плинно, з розмахом, в загальних картинах, епічних. Тут недостає багато подробиць, нема навіть згадки про те, що з Ігорем був у полоні його священник, стайничий і тисяцький. Той епізод, коли ранений Ігорь, знявши шолом, навертає союзних ковуїв на бойовище,

переданий у Слові тільки натяком, що Ігорь полки завертає. Дещо вказує навіть на те, що поет не був учасником походу Ігоря на половців.

Вступ Слова. Крім вступу й закінчення Слово про похід Ігоря розпадається виразно на три частини: про похід Ігоря та його наслідки, про сон Святослава та його золоте слово, вкінці плач Ярославни та рятунок Ігоря. У вступі автор вияснює будову свого твору, його склад і поетичний характер. Його твір — це пісня, своєю формою однородна з стародавнім ладом Бояна. Автор почуває себе безсильним стояти на висоті поезії старовинного часу, але починає свою пісню просто від історичних фактів. Протиставлення характеру своєї творчості й Боянної поет зясовує ось як:

(Творчість автора Слова й Бояна). Чи не добре було б нам, браття, почати старовинним ладом повість про повний трудів похід Ігоря Святославича? А початися цій пісні по діях цього часу, а не по замислам Бояновим. Боян бо віщий, як хотів зложити кому пісню, носився вивіркою по дереву, сірим вовком по землі, сизим орлом попід хмари. Коли бо, кажуть, згадував незгоди давніх часів, тоді пускав десять соколів на стадо лебедів, а як тільки котрого сокіл доторкався, той лебідь починав пісню старому Ярославові, хороброму Мстиславові, що зарізав Редедю перед касозьким військом, красному Романові Святославичеві. Тож, браття, Боян не десять соколів на стадо лебедів пускав, тільки свої віщі пальці на живій струни покладав, а вони самі славу князям рокотали.

Поетичний плян автора свідомо допускає хронологічну непослідовність. Поет починає своє оповідання про нещасливий похід Ігоря на половців згадкою про затьміння сонця. Це пророче явище виносить він перед початок оповідання про похід. Цим робом поет хоче від перших слів заставити читача відчутти дальший перебіг і розвязку оповідання.

Затьміння сонця. Тоді Ігорь поглянув на ясне сонце й бачить: від нього тьмою покрите все його військо. І сказав Ігорь до своєї дружини: „Браття і дружино! лучче ж нам порубаним бути ніж полоненим бути. А сядьмо, браття, на своїх борзих коней, щоб поглянути на синій Дін!“. Запала князеві в голову охота відвідати Дін великий і та жадоба заслонила йому знамено неба. „Хочу — сказав він — спис надламати кінець поля половецького з вами, русичі; хочу голову свою положити, або шоломом напитись із Дону!“.

Похід Ігоря. Як мистець-поет автор схоплює своєю творчою уявою тільки найголовніші моменти події та коротко

й сильно змальовує моральні настрої дієвих осіб. Таким робом одержуємо характеристики Ігоря та його героїв, брата Всеволода та його дружини, картину переляку в половецькім краю, викликаного появою українських військ, малюнок неминучої небезпеки для українських князів, нарешті малюнки першої щасливої сутички, другого бою і третьої битви з нещасливим вислідом у зв'язку з війнами давнього часу. Вже в заспіві підніс поет сміливість Ігоря, що „скріпив розум силою своєю і погострив завзяттям свого серця, перейнявся духом лицарським і навів своє хоробре військо на землю половецьку за землю українську“. Його не відстрашило й затьміння сонця.

Трублять труби в Новгороді, мають прапори в Путивлі! Ігорь дожидає милого брата Всеволода... І сказав йому Буй-Тур Всеволод: „Ти мені один брат, один світ світлий, Ігорю, обидва ми Святославичі. Сідлай, брате, своїх борзих коней, а мої вже готові, наперед у Курська осідлані! А мої ж куряне — сміливі вояки: під трубами повиті, під шоломами виколихані, кінцем списа вигодовані; всі шляхи їм відомі, яруги їм знайомі, луки в них натягнені, сагайдаки відкриті, шаблі вигострені; самі ж скачуть неначе сірії вовки в полі, добуваючи собі чести, а князеві слави.

(Природа перестерігає Ігоря). Тоді Ігорь князь ступив у золоте стремено й поїхав по чистому полі. Сонце тьмою йому дорогу заступило; ніч застогнала йому грозою та пробудила пташки; звіриний свист зігнав їх у стада. Див кричить над деревом: велить надслухати землі незнайомій, Волзі й Поморрю й Посуллю й Сурожеві й Корсуневі, й тобі, тмутороканський бовване! А половці небитими шляхами погнались ік Донові великому; скриплять вози опівночі, сказав би, як сполошені лебеді. Ігорь на Дін військо веде. І вже його горе накормить птаство в лісі; вовки грозою грозять по яругах, орли клекотом на кости звірів кличуть, лисниці брешуть на червоні щити. О українська земле, уже за горою єси!

Довго ніч меркне..., зоря світлом засяла; мряка поля покрила; щебіт соловіїв уснув, говір галок пробудився. Русичі поля широкі червоними щитами перегородили, добуваючи собі чести, а князеві слави.

(Побіда українського війська). Вранці-рано в п'ятицю потоптали вони полки невірних половців і, розсипавшись стрілами по полі, погнали гарні дівчата половецькі, а з ними золото й шовкові тканки й дорогі оксамити. Підв'язками, опанчами й кожухами та й усякими половецькими дорогоцінностями почали мости мостити по болотах і драговинах. Червоний прапор, біла корогва, червоний бунчук і срібне ратище — хороброму Святославичеві... Дрімає в полі хоробре гніздо Олега, — задалеко залетіло! Не на наругу воно породилось, ні соколові, ні кречетові, ні тобі, чорний вороне, невірний

половчине. Гза біжить сірим вовком, Кончак іде слідом за ним ік Донові великому.

(Друга битва з половцями). Другого дня вельми рано криваві зорі світ звіщають. Чорні хмари з моря йдуть, — хочуть закрити чотири сонця, а в них дріжать-блискають сині блискавиці. Бути грому великому! Йти дощеві стрілами від Дону великого! Тут списам надламатися, тут шаблям притупитися об шоломи половецькі на ріці на Каялі, у Дону великого. О українська земле, уже за горою еси!...

Це вітри, стрибожі внуки, віють від моря стрілами на хоробрі подки Ігореві. Земля дуднить, ріки мутно течуть, курява поля покриває, прапори гомонять. Половці йдуть від Дону і від моря і від усіх боків обступили кругом українські війська. Діти бісові криком поля перегородили, а хоробрі русичі перегородили червоними щитами.

(Хоробрість Всеволода). Яр-Туре Всеволоде! ти стоїш у бою: прискаєш на військо невірних стрілами, гремиш об шоломи мечами булатними. Куди тільки Тур поскочив, своїм золотим шоломом посвічуючи, там лежать невірні голови половецькі, й шоломи оварські, поскіпані від тебе, Яр-Туре Всеволоде! Не зважав він, дорогі браття, на рани, забув за почеси, життя і город Чернигів, і батьківський золотий престіл і свою милу жінку, гарну Глібівну, звичай і обичай.

Перед поразкою. Може не зайвим буде тут дещо з'ясувати будову та зміст головню задля дальшого ходу думок. З виривків бачимо, що характеризуючи сміливість Всеволода, поет спиняється тільки на моменті, котрий найрізкіше відбиває його лицарський запал, а саме на моменті сполучення військ Ігоря і Всеволода. Подавши характеристики Ігоря і Всеволода, поет швидко переходить до змалювання переляку в половецькій землі з причини нападу українських військ на неї. Одначе неминучу небезпеку віщують Ігореві хижі птахи та звірята, що товаришать йому в поході. А заки прийде біда, українським військам удається частинна побіда, попереджена прегарним описом ночі й ранку. Але друга сутичка їм не вдається, бо попереджають її трізнні явища в природі, які й переживає поет разом з подіями.

Далі повинен би йти опис битви, але картину цілого війська заступає поет боротьбою самого Буй-Тура Всеволода. Та нічого не допоможе найбільше геройство там, де нема згоди. Причиною нещасливого висліду бою було те, що князі самі вирушили в похід без порозуміння з іншими сильними князями. А що початок такого самолюб-

ного поступування сягав до попередньої доби, поет перед описом поразки українських військ несеться думкою в давні часи з їх князями й міжусобицями, коли то на українській землі „засівались і виростали незгоди та сварки, гинуло життя дажбожого внука, — в колотнечах князів життя людей короталось. Тоді рідко де по українській землі ратаї погукували, але часто ворони кракали, розділяючи собі трупи, а галки свій говір говорили, збираючися летіти на поживу. Таке то бувало в ті війни та в ті походи“, але не чувати було про таку січу, яку поет далі описує.

(Поразка). Із ранку до вечора, з вечора до світу летять стріли розпечені, гремлять шаблі об шоломи, тріщать списи булатні в полі незнайомім, серед землі половецької. Чорна земля під копитами кістьми була посіяна й кровю полита, а тугою посходила по українській землі.

Що це мені шумить, що це дзвенить вранці-рано перед зорями? — Це Ігорь полки завертає, жаль бо йому милого брата Всеволода. Бились день, бились і другий, а третього дня к полуднев впали прапори Ігореві. Тут розлучились обидва брати на березі бистрої Каяли; тут кривавого вина не достало; тут бенкет докінчили хоробрі русичі: сватів попоїли, а самі полягли за землю українську... Никне трава від жалоців, а дерево з туги до землі похилилось.

Наслідки поразки. Далі змальовані наслідки нещасливого походу:

І вже, браття, невесела настала година: уже пустиня нашу силу покрила. Встала ураза між силами дажбожого внука, вступила дівою на землю Троянову, всплеснула лебединими крилами на синьому морі; плещучи над Доном, пробудила згадку про щасливі часи. Минулися бої князів проти невірних; сказав бо брат до брата: „це моє і то моє!“ — й почали князі про мале — „це ж велике“ — говорити й самі на себе незгоду кувати; а невірні з усіх боків почали набігати з побідами на землю українську.

Ой! задалеко залетів наш сокіл, побиваючи пташок, аж до моря... а Ігоревого хороброго війська вже не воскресити! За ним кликнув Кончак, і Гза погнався по українській землі, пожар кидаючи людям з полумінного рогу. І заплакали жінки українські та заголосили: „Вже нам своїх милих мужів ні мислю змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати, а золотом і сріблом уже нам ні трохи не подзвонювати!“ Та застогнав бо, браття, Київ з туги, а Чернігів ізза напастей; смуток розлився по українській землі, — журба потекла широко серед землі української. А князі самі на себе колотнечу кували, а невірні з побідами набігали на українську землю та брали собі данину по білці від хати.

(Перехід до другої частини). Тиї бо два сміливі Святославичі, Ігорь і Всеволод, уже розбудили ту неправду, котру приспав був батько їх, грізний Святослав, великий князь київський. Він був дійсно пострахом: побив своїми сильними полками й булатними мечами, напав на землю половецьку, притоптав гори й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а невірною Кобяка з Лукоморя від залізних великих полків половецьких неначе вихор вирвав: і погиб Кобяк в городі Київі, в дворці Святославовім. Тут німці й венеціяне, тут греки й моравяне співають про славу Святослава й дорікають князеві Ігореві, що втопив багатство на дні Каяли, ріки половецької, — насипали ж бо там українського золота. Тут Ігорь князь пересів із сідла золотого в сідло невольницьке. Сумно стало серед стін городів, поникла весела година.

Сон Святослава. В останнім уступі бачимо високомистецький перехід поета до другої частини Слова — про Святослава, в першій мірі про його зловіщий сон. Снилось князеві, що в Київі на горах з вечора вкривали його чорним накривалом на тисовім ліжку, черпали йому сине вино, змішане з отрутою, а на груди сипали порожніми сагайдаками невірних кочовиків великий жемчуг і пестили його. В його золотоверхій палаті були дошки без сволока, а всю ніч з вечора кракали ворони.

Бояре пояснили князеві, що це туга полонила його розум. Два соколи злетіли з батьківського золотого престолу, щоб добути город Тмуторокань або напитися шоломом з Дону. Але шаблі невірних підборкали крила соколам, їх же самих спутали в залізні пута. Померкли два сонця, обидва червоні стовпи погасли, а з ними два молоді місяці, Олег і Святослав, заволоклися тьмою. Неначе гніздо пардів половці простерлися по українській землі, українська сила потонула в морі, а половецький хан набрався великої сміливості. Місце слави заступила наруга, на місце волі прийшла неволя. Готські дівчата співають на березі синього моря і подзвонюють українським золотом.

Пояснення сну зробило глибоке вражіння на Святослава, задраснуло до глибини його серце та зворушило його до сліз. В такому настрою він промовив своє золоте слово. Найперше звернувся з докором до синовців:

(Докір Святослава синовцям). Тоді великий князь Святослав виронив золоте слово, змішане з сльозами, та й сказав: „О мої синовці, Ігорю і Всеволоде! рано почали ви половецьку землю мечами розторощувати, а собі слави добувати. Та нечесно ви перемогли, — неславно кров невірних пролили. Ваші хоробрі серця

з твердої криці сковані, а загартовані в завзятті. Чи це ви вчинили моїй срібній сивині? От, вже не бачу влади сильного й багатого брата мого Ярослава з численним військом, і з його чернігівською дружиною, з могутями і з татранами і з шельбирами і з топчачами і з ревугами і з ольберами: вони бо без щитів, з одними ножами, криком полки побіджають, дзвонячи в прадідівську славу. Але ви сказали собі: „Здобудьмося самі на відвагу! ми самі добудемо собі передню славу, а задньою поділимось самі!“

А чи дивота, браття, старому помолодіти? Коли сокіл лине, він підноситься високо за птицями: не дасть гнізда свого зобиджати. Та це лихо княже мені не підмога. На ніщо обернулись щасливі години. Це в Римові кричать під шаблями половецькими, а Володимир у ранах. Смуток і журба синові Глібовому!...”

Золоте слово Святослава. Друга частина золотого слова Святослава — властиве золоте слово — це лебедина пісня української київської держави, туга за її минулою славою і могутістю та сучасні політичні думи. Святослав звертається до князів за поміччю. Перший зворот до заокського князя Всеволода нав'язаний сумнівом в успішність цього прохання. Там утворилося вже нове політичне й національне тіло, чуже українській київській державі; хоч і вийшло воно з неї, але має інші, часто протилежні інтереси. Тому цей перший зворот стверджує тільки силу Всеволода та його спроможність, коли б до того була охота в нього або спільність інтересів:

Великий князю Всеволоде! не думкою тільки тобі перелетіти здалека сюди, щоб берегти батьківський престіл золотий. Ти бо можеш Волгу веслами розкрити, а Дін шоломами вичерпати. Коли б ти тут був, була б невільниця по ногаті, а невільник по різані. Ти можеш і на суші стріляти живими самострілами враз зо сміливими синами Глібовими.

Далі Святослав звертається до князя Рюрика, що стояв у близьких зносинах з великим князем київським, і до смоленського князя Давида — з огляду на недалеке сусідство та спільну небезпеку. В формі питання згадує їх колишню лицарську, вихваляє хоробрість їх дружин і закликає князів, щоб ступили у свої золоті стремени за обиду цього часу, за землю українську, за рани Ігоря, сміливого Святославича. Інший характер має поклик до галицького князя Ярослава Осмомисла. Тут з цілою силою пробивається надія на бажану поміч.

Галицький Осмомисле Ярославе! високо сидиш ти на своїм золотокороннім престолі! Підпер всі гори угорські своїми залізними вій-

ськами, заступив шлях королеві, зачинив Дунаєві ворота, мечучи труднощі через хмари, суди судячи до Дунаю. Погрози твої по всіх землях течуть: відчиняєш київські ворота, стріляєш із батьківського золотого престола султанів за землями далекими. Стрілай же, добродію, Кончака, поганого кощія, за землю українську, за рани Ігоря, сміливого Святославича!

Опісля іде поклик до знаменитого Романа Мстиславича Волинського, що його як хороброго лицаря характеризує Галицько-волинський літопис, і до Мстислава, сина Ярослава Луцького:

А ти, сміливий Романе й Мстиславе! хоробра гадка носить ваш розум на діло. Високо ти плаваєш на діло в завязтті, як сокіл на вітрах ширяє, хоча ти птицю силою перемогти. Є бо у вас залізні попруги під шоломами латинськими. Від них затряслася земля й багато країн: ханівщина, Литва, ятвяги, Деремела й половці покидали свої списи, а голови свої схилили під тії мечі булатні.

Ось уже вменшилося, князю, світло сонця Ігореві, а дерево не з добра листя поронило: по Росі й по Сулі городи поділили, а Ігорєвого хороброго війська вже не воскресити. Дін кличе до тебе, князю, й зове князів на побіду.

Після того Святослав звертається до синів Ярослава Луцького, названих у Слові Мстиславичами по дідові їх Мстиславові Великому, до Інгваря та Всеволода й до них включає третього брата Мстислава Ярославича.

О Інгварю і Всеволоде й усі три Мстиславичі, не злого гнізда шестокрильці! — ви бо не жеребом побід захопили собі владу. На що ж ті ваші золоті шоломи та списи ляцькі й щити? Загородіть полю ворота своїми гострими стрілами за землю українську, за рани Ігоря, сміливого Святославича!

Всеслав і його втуки. Наприкінці другої частини Слова поет сумує, що минулася давня слава, та співає пісню про Всеслава. Від Київщини думка несеться до полоцького князівства, колись славного за Всеслава. Тепер не можна сподіватися звідти помочі. Творчий і оригінальний перехід до таких думок: „Уже бо Сула не тече срібними течіями к городу Переяславу, Двина ж болотом тече до тих грізних полочан“, грізних колись, бо тепер панують над ними литовці.

Тільки один Ізяслав Василькович подзвонив своїми гострими мечами об шоломи литовські; перебив славу своєму дідові Всеславу, а сам під червоними щитами на кривавій траві ляг головою, побитий мечами литовськими, й схопив її (славу) на смертну постелю і сказав: „Дружину твою, князю, вже птахи крилами покрили, а звірі кров полизали.“ Не було там брата Брючислава, ні другого Всево-

лода; сам один видав душу-перлину з хороброго тіла через золоте намисто. Посумніли голоси, поникли радощі. Трублять труби городенські.

Городенські труби грають похоронний марш городенському князеві. Всі інші внуки Всеслава не гідні славної пам'яті свого діда.

Ярославе та всі внуки Всеславові! Схиліть уже прапори свої, вложіть в піхви мечі свої ушкоджені! — ви бо відпали від дідівської слави. Ви ж то своїми ксодотнечами почали наводити невірних на землю українську, на Всеславові вжитки, бо через незгоди прийшла на нас неволя від землі половецької.

Перехід до третьої частини. Зазначивши, що до потомків Всеслава нема користі навіть звертатися за поміччю, автор Слова спиняється над ідеєю божого суду. До цього дуже надавався приклад Всеслава, тому він і творить перехід від другої до третьої частини Слова.

На своєм віку Трояновім Всеслав кинув жереб про дівчину собі любу. Він вперся клюгами об коня, і скочив ід городу Київу, й доторкнувся ратищем золотого престола київського. Від них поскочив лютим звірем опівночі з Білгороду, повис у синьому тумані, а вранці понісся, вдарив панцерами й відчинив ворота новгородські, розбив славу Ярослава та скочив вовком до Немиги з Дудуток. На Немизі снопи стеляють головами: молотять ціпами булатними, на тоці каадуць життя, віють душу від тіла. Криваві береги Немиги не добром були засіяні, — засіяні кістками українських синів.

Далі характеризує поет Всеслава як князя, що людам суди судив, князям містами управляв, з одного боку та з другого як князя з віщою душею. Все таки не минув він своєї долі, справедливо бо співав про нього Боян, що ні хитрому, ні бистрому, будь він швидкий, як птах, не минути божого суду. Поет несеться думкою до щасливих часів Володимира Старого, якого не можна було прикувати до київських гір, і протиставить тим щасливим часам сучасність, коли тільки стогнати українській землі, згадавши щасливу годину й перших князів.

Плач Ярославни. На вступі до третьої частини Слова поет знову нарушує хронологію. Він немов забув про попередній перебіг оповідання, що вже скінчився похід Ігоря, що вістка про поразку й полон князів розійшлася вже по цілій українській державі, що українські жінки вже оплакали своїх мужів і матері синів, що на українську землю налягло вже нове горе — напад Кзи й Кончака. Поет починає третю частину плачем Ярославни, яка ні-

чого не знає про нещастя, бо говорить про битву Ігоря з половцями як ще нескінчену. Автор свідомо посвятив зовнішню послідовність подій в користь ідеального зв'язку, згідно з яким він виробив плян свого Слова. В третій частині він говорить про утечу Ігоря і плач Ярославни стоїть у такім відношенні до повороту її чоловіка, як бажання до виповнення, утечу Ігоря попереджає віщий плач його жінки на причілку Путивля.

Ярославна.

Чути голос Ярославни. Як зозуля на самоті рано кув-ридає: „Полечу — каже — зозулею по Дунаю, обмочу бобровий рукав у Каялі ріці, обітру князеві його рани на помарнілім його тілі“.

Ярославна рано плаче в Путивлі на міській стіні й каже: „О вітре вітрило! чому, добродію, супротивно вієш? Чому мечеш ханівські стріли своїми легкими крилами на войовників мого мужа? Хиба ж мало тобі віяти вгорі під хмарами, колишучи кораблі на синьому морі? На що ж, добродію, розвіяв ти мої радощі по тирсі?“

Ярослава рано плаче в Путивлі місті на стіні й каже: „О Дніпре-Словутице! ти пробив камінні гори крізь землю половецьку. Ти гойдав на собі човни Святославові,

несучи їх до війська Кобякового. Принеси ж, добродію, і мого мужа до мене, щоб я не слала до нього рано сліз моїх на море“.

Ярославна рано плаче в Путивлі на стіні й голосить: „Сонце ясне, тричі ясне! для всіх ти тепле й красне. На що ж, добродію, простерло ти гарячий промінь свій на військо мого мужа? На що в полі безводнім спекою зігнуло ти їм луки, — на що тугою їм сагайдаки заткнуло?“

Утеча Ігоря з полону. Віщий плач не може лишитися без наслідків. Ярославна кличе свого чоловіка й він вивольється з полону та втікає до рідного краю. Слідом за плачем Ярославни поет і переходить безпосередно до оповідання про утечу Ігоря. І всі явища в природі прихильні Ігореві, коли він утікає з полону й переходить через Донець; половецька погоня за ним не вдається.

Плаюнуло море опівночі: стовпи туманів несуться із мряками. Ігорю князеві Бог показує шлях із землі половецької на землю українську до батьківського золотого престоло. Погасли вечірні зорі. Ігорь спить, Ігорь не спить, думкою мірить поля від великого Дону до Донця малого. Жде кінь опівночі. Свиснув Овлур за рікою, велить князеві розуміти. Князю Ігореві не бути. Гукнула, стукнула земля, зашуміла трава: здвигнулися вежі половецькі. А Ігорь князь скочив горностаєм в очерет, і білим гоголем поплив на воду, ки- нувся на борзого коня, і скочив із нього босим вовком, і побіг ік лугові Донця, і полетів соколом під мряками, бючи собі гусей і ле- бедів на сніданок і на обід і на вечерю. Коли Ігорь соколом летів, тоді Овлур біг вовком, струшуючи собою студену росу: примучили бо своїх борзих коней.

(Розмова Ігоря з Донцем). Донець говорить: „Князю Ігорю! не- мало тобі величі, а Кончакові злости, а українській землі радості“. Ігорь каже: „О Донче! немало й тобі величі, що ти князя гойдав на своїх хвилях, що стелив йому зелену траву на своїх срібних бе- регах, що одягав його теплими туманами під тінню зеленого дерева, що беріг його гоголями на воді, чайками на течіях, а чорнятами на вітрах.

Ой, не така ріка Стугна: хоч вона слабі течії має, одначе по- жерла чужі течії й розлила повінь по кущах. Молодому ж князеві Ростиславичу Дніпро зачинив темні свої береги. Плаче мати Ростиславове по молодім князю Ростиславі. Посмутніли квіти від жалощів, а дерево з туги до землі похилилось.

(Погона). То не сороки скрегочуть, це слідом за Ігорем іде Гза з Кончаком. Тоді вже ворони не кракали, галки помовкли, сороки не скреготали, — вони тільки по лозині повзали, дятли ж стуком дорогу до ріки показують, і соловії веселим співом світання звіщають.

Каже Гза Кончакові: „Коли сокіл до гнізда летить, то соколя розстріляймо своїми золоченими стрілами!“. І відповів Гзі Кончак: „Коли вже сокіл до гнізда летить, то ми соколя спутаємо гарною дівчиною“. І каже Гза до Кончака: „Як спутаємо його гарною дівчи- ною, не буде нам ні соколяти, ні гарної дівчини, та й почнуть нас дзьобати птиці в полі половецьким“.

Закінчення. В закінченні Слова поет малює радість на українській землі з приводу визволення Ігоря, прикла- даючи до свого часу вислів Бояна: тяжко тобі голові без плечей, лихо й тобі тілу без голови.

Сонце світить на небі, Ігорь князь уже в українській землі. Дівчата співають на Дунаю: вються їх голоси через море до Київа. Ігорь їде по Боричеву до святої Богородиці Пирогощі... Всі краї раді, всі городи веселі.

(Слава героям). Коли ми заспівали пісню старим князям, потім треба заспівати молодим: Слава Ігореві Святославичеві, Буй-Турові

Всеволодові, Володимирові Ігоревичеві! Хай будуть здорові князі та дружина, що борються за християн проти полків невірних! Слава князям і дружині! Амінь.

7. Складові елементи Слова про похід Ігоря.

Слово як наслідування Боянові. В Слові про похід Ігоря так тісно сплітаються елементи книжні й народні, що часто тяжко повести розмеження поміж книжною і народньою течією. Через усе Слово тягнеться поетичний переказ, що деколи зовсім заслоняє історичні факти, а деколи зливається з ними. Історична подія дала зміст Слову, а поетичний переказ натхнув поета, при чім Боян заступив йому музу.

Правдоподібно під впливом Бояна розвивається в Слові ідея, що хід справ залежить від найвищих сил, які кермують світом, — віра в долю, в божий суд. Захоплений Бояном і його поетичною манерою, автор поеми перейняв у нього епічний світогляд, яким пересякнене наскрізь Слово про похід Ігоря і який став підставою високомистецького значіння Слова. Від Бояна перейняв поет також плян і стилістичні засоби. Поет не держиться своєї заяви, що матиме діло тільки з історичними фактами, але підпадає під вплив Бояна: не тільки користується його творчістю, але й сплітає свій час з добою Боянкової творчості. Як Боян, так і автор Слова любується в заспівах і приспівках; як попередник, так і наступник не зважає на хронологічну послідовність, але розвиває своє оповідання по уложенім згори пляні. Наслідуючи Бояна, автор Слова зберіг тим самим у своїм творі основу, плян, мотиви та стилістичні засоби Боянкової поезії.

Відкриваючи нам світську поетичну творчість, Слово про похід Ігоря переховало нам імена поганських богів: Дажбога, Хорса, Стрибога, Велеса, Дива, й поганські епітети, напр. вітри-стрибожі внуки, українець-дажбожий внук тощо. Спираючися на поетичну традицію цілих поколінь, Слово послуговувалося і виробленим стилем тої творчості, загально розповсюдженими образами, символами тощо. Тоді авторові Слова досить було натякнути на загально відому річ, сьогодні такі натяки справляють великі труднощі в їх поясненні, як і взагалі стиль Слова

стиснений, повний поетичних образів і символів, тому трудний і вимагає широких пояснень.

Книжний поетичний стиль. Два елементи сплилися в стилі Слова про похід Ігоря: стиль Боянної та взагалі традиційної поезії і стиль виробленої літературної школи, манери XII в. Він зродився з злуки впливів византійської книжної риторики й поетичної української творчості. Твори української літератури XII в. наближалися до себе щодо загальної схеми та пляну, а крім того уживали тих самих слів для вислову своїх думок, тих самих висловів і лучили їх з собою однакою способом, словом — мали подекуди спільний стиль, себто спільний засіб риторичних образів і поетичних окрас, спільні прикмети складні тощо.

Спільна літературна школа, що витворилася в Києві в XII в., відбилася на тодішніх творах духовного та світського змісту, але залежно від роду літературної творчості спільний стиль набірав окремих відтінків, дещо відмінних для житій, проповідей, літопису, світських і інших писань. Найбільше відмінний був цей стиль у таких творах, як Слово про похід Ігоря, бо сам рід літератури зневолював автора йти слідом Бояна й поетичної традиції з одного боку, з другого зближав його з літописами й історичними оповіданнями, зокрема з оповіданнями про воєнні походи й лицарські діла.

Сліди книжних джерел. Спільна літературна школа та своєрідні прикмети її стилю давали не раз понуку дошукуватися впливів на Слово про похід Ігоря, які й не були впливами зокрема на цей твір, але загально перейнятим добром. Однак видко в Слові також виразні позначки чужих впливів. Леопарди (пардуже гніздо) прийшли на Україну з византійським письменством, де порівняння половців з леопардами було загальне. В апокрифічному Слові про пророків приходить вислів про накладання „многоочитих пальців на живі струни“. В перекладених „Словах“ стрічаються вислови про лет думки орлом під небеса. В оповіданнях про Соломона стрічаємо подібні вислови, як в Слові про похід Ігоря: коли Соломона повідомили, що його царицю вивезли разом з гробницею, він затужив і „впав на землю і полетів під небеса ясним соколом і не найшов під небесними хмарами, і пішов по землі лютим

звірем і ніде не найшов, і поплив щукою в море, та не найшов". У перекладеній повісти Йосипа Флавія про зруйнування Єрусалиму знаходимо цілий ряд висловів, подібних або близьких до висловів Слова про похід Ігоря. Коли вже мова про чужі впливи на Слово, варто піднести, що своїми алітераціями й асонанціями воно нагадує старо-германську поезію.

Вислови Слова мають свої паралелі в писаннях Теодосія, митрополита Іларіона, Нестора, Кирила Турівського та в літописах. Одначе в дійсности вся подібність тих і інших творів, які порівнюються з Словом про похід Ігоря, зводиться до кількох подробиць оповідання, до окремих висловів і таких загальних рисів, які були спільні широкій масі літературних писань. Наслідком цього Слово задля своїх високих літературних прикмет займає зовсім виїмкове місце серед інших пам'яток тодішньої української літератури.

Народня течія в Слові. Від книжньої течії сильніша народня течія в Слові про похід Ігоря. Поет добре знав народню поезію і її методи, одначе ця добра знайомість народньої поезії у поета не перешкодила його зовсім самотійному відношенню до свого твору. В Слові про похід Ігоря, як також у творчості, заступленій Бояном, і в народній поезії, вся природа малюється в формі живих істот. В долі героїв Слова природа бере діяльну участь в горю й радості. Соняшним затьмінням і нічними погрозами природа перестерігає перед нещастям, яке грозить. Перед битвою вовки виють по яругах і орли скликають своїм клекотом звірів на кости. По поразці українських військ трава никне з жалю і дерева з смутку хиляться до землі. При утечі Ігоря природа дає поміч і виявляє свою радість з приводу неї. Як в Слові про похід Ігоря, так і в народній пісні кракання ворон це зловіщий знак:

Ой, краще, краще чорненький ворон
да на глибокій долині;
ой, плаче, плаче молодий козаче
по нещасливій годині.

Так само дерева, зокрема явір до води, хиляться вниз у народній пісні, коли на людину найде тяжкий смуток:

Стоїть явір над водою,
в воду похилився;

на козака невагодонька,
козак зажурився.

Єсть ціла українська пісня, основана на віруванні в таємне спочування природи душі людини. Навіть, коли в Слові про похід Ігоря обида сплескує лебединими крилами, щоб Україні звістити недолю, і це знаходить свою аналогію в українській народній пісні:

Ой, крикнула лебедонька на синьому морі!
Заплакали чорноморці та об своїм горі.

Як у народніх піснях, так і в Слові про похід Ігоря вживаються численні епітети, себто означення постійної прикмети, сливе невіддільної від іменників, до яких належить: борзі коні, синього Дону, сірії вовки, чистому полю, чорний ворон, стріли розпечені, на синім морі, в золотоверхім теремі, срібними течіями, Яр-Тур Всеволод тощо.

Любується Слово також у тавтології, себто повторенні слів одного й того самого коріння: труби трублять, одно світло світле, ні мислю змислити, ні думкою здумати. Крім цього в приспівках: О українська земле, ти вже є за горою; а Ігоревого хороброго війська не воскресити; за землю українську, за рани Ігореві, сміливого Святославича; Ярославна рано плаче в Путивлі на причілку.

Маємо також у Слові кілька родів паралелізму, себто поставлення побіч себе явищ душевного світу з явищами зовнішньої природи. Передовсім приходить позитивний паралелізм: сонце світиться на небі, Ігорь князь в українській землі. Негативний паралелізм маємо в таких порівняннях, як: не буря соколи занесла через поля широкиї, — стада галок біжать до Дону великого. Цей паралелізм дуже часто вживається в народній творчості:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
не буйні вітри в темнім лузі бушували,
козаки Хмельницького ховали,
батька свого оплакали.

Далі маємо приклади порівняного паралелізму, як напр. Ігорь скаче горностаєм по чагарнику, пливе білим гоголем по воді, зоскакує з коня босим вовком, летить соколом в мряці. Такий паралелізм, з ідентичністю порівнюваних явищ, зустрічаємо часто в народніх піснях:

Через темний ліс ясним соколом лети;
через бистрії води білим лебедем пливи;
через степи далекиї перепелочком біжи,
на моїм, брате, подвіррі ти голубочком пади.

Багато єсть у Слові прикладів і символістичного паралелізму, що виступає в формі символістичних картин, напр. картина затьміння сонця, нічна буря, сон Святослава та плач Ярославни, — або тільки як символістичне порівняння, напр. зозуля як символ смутку, соловій як символ радості, смерть як одружіння з могилою і т. д. Всі три роди символістичного малюнку битви: як бурі, хліборобської праці й бенкету, які приходять у Слові, часто зустрічаємо в народній творчості. Напр. малюнок битви як рілля, сійби, молочення і віяння:

Чорна рілля ізорана
і кулями засіяна,
білим тілом зволочена
і кровію сполочена.

8. Мова й форма Слова про похід Ігоря.

Мова. В тіснім звязку з такою сильною течією народньої поезії в Слові про похід Ігоря стоїть його мова й форма. Природня живість мови цього пам'ятника доказує, що її головні елементи взяті з тодішньої української народньої мови: Ще сьогодні, по стількох століттях, складня Слова народня. Автор звичайно уживає коротких, на народній лад збудованих речень, хоч є в Слові також довші, зложені речення. Доказують вони, що в автора боролися з собою дві течії з огляду на мову, народня і книжня.

На карб літературної освіти поета треба віднести багатство форм двійного числа й самостійного третього відмінка. Якась частина церковно-славянїзмів у Слові відіграє ту саму роль, що всякі аще, паче й подібні вислови в думках: вони надають урочистого тону. Коли ж і черпав поет з скарбниці церковно-славянської мови, брав він слова, що або були близькі до народніх або служили за окраси мови.

Сумному настроєві оповідання про нещасливий похід на руїників української держави відповідають і такіж слова. З цієї причини бачимо такий сильний відгомін по-

хоронних голосінь у плачі Ярославни. Як садиноким джерелом захоплення була творча душа українського поета, так у зверхні рядки, запозичені з літературних зразків, вкладав він барви з багатих засобів народнього поетичного вислову. Вічна свіжість і живість тих красок вказує на велику примішку діалекту околиці, де жив автор, бо тільки так можна пояснити незвичайне опанування мови в автора Слова.

Слово з погляду пізнішої думи. Форма Слова про похід Ігоря стоїть також в тісній зв'язку з народніми піснями. Є в ній місця, які дивують дослідників схожістю свого складу з складом народніх пісень. Зрештою воно в цілості має виразний ритмічний характер, а тільки в кількох місцях прозовий. Ось зразок:

Тогда пушашеть десять соколовъ на стадо лебедѣй;

которыи дотечаше,
та преди пѣснь пояше
старому Ярославу,
храброму Мстиславу,

иже зарѣза Редедю предъ пѣаки касожьскими,
красному Романови Святѣславичю.

Боянъ же, братіе, не десять соколовъ на стадо лебедѣй пушаше,
нъ своя вѣщиа прѣсты на живая струны вѣскладаше,
они же сами княземъ славу рокотаху.

Як бачимо, це є форма думи, метрика якої не знає стіп, бо кождий вірш без огляду на число складів творить цілість з одним наголосом, що надає думі ритмічності, напр.:

Стали бідні невольники на собі кров християнську zobачати,
стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:

ти, земле турецька, віро бусурманська,
ти, розлуко християнська!

Неодного ти розлучила з отцем, з матіррю,
або брата з сестрою,
або мужа з вірною жоною!

Таким робом в авторі Слова про похід Ігоря можна бачити предтечу пізніших авторів дум, уложених в тім самім дусі, тоні й метрі. Не різниться Слово і своїм закінченням від думи:

Страны ради,
гради весели.

Пѣвше пѣснь старымъ княземъ,
а потомъ молодымъ пѣти:

Слава Игорю Святѣславичю.

Буй-Туру Всеволоду.
Здрави князи и дружина!

Дума про Богдана Хмельницького кінчиться ось як:

А тільки його слава козацька-молодецька не вмере, не поляже:
та буде вона славна міжду друзями-молодцями
од нині й до віку.

Даруй, Боже, всьому миру живому і нам на здоровя
та на многі літа
од нині й до віка!

9. Походження й ідея твору.

Автор. Автор Слова про похід Ігоря був без сумніву сучасником цієї події, але не учасником нещасливого походу, бо така участь відбилась би якимсь способом у Слові. Тимчасом Слово дуже скупо оповідає факти з історії походу Ігоря, властиво тільки натякає на них. Коли б не було літописних оповідань про цю подію, багатьох натяків не можна б і зрозуміти. Коли б автор Слова належав до Ігорової дружини, зрадився б з своїм спочуванням для Ігоря, а цього нема в Слові.

Цікава річ, що автор присвячує багато місця великому київському князеві Святославові, викладає його сон і золоте слово, згадує про нього при всякій нагоді, протиставить його славу Ігоровій поразці тощо. Таке становище поета до великого київського князя й гаряча любов до цілоти української держави промовляє за авторством киянина, в кождім разі українця, людини, якій дорога була цілість і єдність української держави з столицею Київом.

Таким характером автора легко пояснити його виступ проти княжих міжусобиць і проти всяких починань без порозуміння з великим князем київським. Останній одинокий має право покликати всіх князів, що княжили на території української держави, вирушити проти ворога, напади якого ослабили її та зробили нездатною видержати татарську навалу.

Час писання. Слово написане 1187 р. В нім з'являється Ігорь уже по повороті з полону та єсть також натяк на поворот Ігорового сина Володимира з полону з Кончаківною, що сталося також 1187 р.; бодай в закінченні Слова поет проголосив славу також Володимирові. Крім

того в Слові згадуються як живі — князі Ярослав Осмомисл і Володимир Глібович, що померли 1187 р. Очевидно, що Слово написане перед їх смертю або вістка про їх смерть ще не дійшла до Київа.

Ідея твору. Поет хоче почати Слово від старого Володимира, бо його не можна було прикувати до київських гір тому, що Володимир Великий пильнував цілості української держави. Цілість української держави творить ідею Слова про похід Ігоря.

В другій половині XII в. київська держава знаходилася в повнім розкладі, бо з неї витворився цілий ряд політичних організацій з окремими економічними, політичними, а у великоросів і національними цілями. Боячися один одного, завидуючи один одному, суперничаючи один з одним, кождий князь старався ослабити свого противника та зосередити як найбільше влади в своїх руках. Страшні наслідки таких княжих міжусобиць для української держави та її широких хліборобських мас малює нам саме автор Слова, доказуючи на прикладі Ігоря, які страшні наслідки для української землі потягла за собою незгода й колотнеча удільних князів. Сумуючи з причини княжих міжусобиць, поет висуває князям перед очі спільного ворога-половців і проти нього рад би зєдинити всіх князів, що одержали свої уділи з території української держави.

Гарячий патріотизм бе з цілого твору автора та його окремих частин. Він спочуває горю народніх мас від воєнного лихоліття, тішиться побідою українських військ і їх добичею в золоті, сріблі й дорогоцінних матеріях Греції та Сходу й сумує з причини їх поразки. Поет рад би побачити один фронт супроти зовнішнього ворога та плаче, що того одноцільного фронту з часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого вже нема. Таким робом Слово про похід Ігоря це лебедина пісня найдавнішої української держави, плач Єремії з приводу її неминучого упадку.

Слово в повітніх перекладах. Живі поетичні елементи Слова про похід Ігоря захоплювали поетів XIX в., українських, великоруських і інших. Багато українських поетів переспівували частинно або в цілості Слово, як напр.

Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Панас Мирний, Василь Щурат, Богдан Лепкий і інші менше помітні; крім цього є кілька прозових перекладів, з них найкращий Омеляна Огоновського.

10. Значіння Слова.

Історично-літературне значіння Слова. Так бачимо, що Слово про похід Ігоря не тільки своїм змістом і його обробленням-формою, але й своєю ідеєю творить передорогоцінну окрасу цілої старої української літератури. Тема його вірна історичній основі й не менше вірний малюнок подробиць тодішнього дружинного, княжого й боярського побуту, військового життя, а попри це й спокійного життя по селах і містах, і картина весільного бенкету, хліборобської праці на полі тощо. Поет дав чудовий опис одного з багатьох походів українських князів на половців, змалював картини природи, представив душевний настрій живих людей, їх радощі та смуток, їх думки та змагання і все те натхнув своїм яскравим талантом з виразним ліричним забарвленням.

Можна підшукати паралелі Слова з сербськими піснями. Багато аналогій як щодо складу, так і щодо малюнку побуту має Слово в середовісних західно-європейських поемах. Воно й походить з того століття, коли зложилася пісня про Нібелюнгів, коли на Заході процвітала лицарська поезія в піснях трубадурів, мінестрелів і мінезенгерів. Зокрема в пісні про Нібелюнгів можна підшукати паралелі до Слова про похід Ігоря. Однак якщо шукати у всесвітній літературі аналогії до Слова про похід Ігоря, останнє найбільше зближене до французької пісні про Роланда. Щодо глибини почування Слово може стати нарівні з знаменитою південно-французькою піснею, але уступає їй у прозорості характерів і подій. За те Слово перевищує пісню про Роланда виразністю малюнків природи. Битви в Слові змалювані загальними рисами, без таких живих подробиць, які бачимо в пісні про Роланда. З аналогій варто відмітити, що в французькій пісні також гине французьке військо в Ронсевалі, також горює сумує Карло Великий, який мстить і бореться з невірними сарацинами. І провина Роланда, як і Ігоря,

була та, що він у своїй зарозумілості не хотів попросити помочи Карла Великого.

Коли цілість Слова гарна, то поодинокі епізоди виблискують рідкою красою, як напр. опис двох битв українців з половцями, високопатріотичний поклик поета до сучасних князів і високопоетичний плач Ярославни, — або вводять нас в життя найдавнішої доби, мало відомої нам через недостачу потрібного історичного матеріалу. Замітне Слово про похід Ігоря і своєю великою національною свідомістю і повною самостійністю. Хоч автор був начитаний у тодішній перекладній і оригінальній літературі, але своїм генієм утворив він вповні самостійний і оригінальний твір, що до віку чаруватиме своєю будовою, надзвичайною поетичністю, звязкістю і глибокою ідеєю любови рідної землі.

II. Вплив Слова на пізнішу літературу.

Вплив Слова на Задонщину. Хоч Слово про похід Ігоря заховалося до XIX в. виключно в однім збірнику, проте в своїм часі воно було популярне. На це вказує його вплив на інші пізніші літературні твори. Прикмети спільного стилю виказує і Галицько-волинський літопис, зокрема оповідання про наїзд Батия. Літературні методи Слова про похід Ігоря та його поетичне оброблення наслідують повісти про Мамаєве бойовище, себто група творів, що змальовують і оспівують куликівську битву 1380 р.

Куликівська битва дала сюжет для кількох літературних творів. У Москві повстала в короткім часі по битві літописна Повість, що в своїй первісній формі до нас не дійшла, й незалежно від неї нелітературна офіційна реляція про похід великого князя Дмитра Івановича. Деінде, правдоподібно при дворі серпухівського князя Володимира Андрієвича, зродився твір, що мав на цілі прославити цього князя і споріднених з ним Ольгердовичів; у науці він має назву: Слово про Мамаєве бойовище. Воно було відгомонам дружинного епосу. Побіч релігійного елемента Слово перейняте було войовничим духом: поетично виславляло князів і воєводу Дмитра Волинця, описувало рухи полків і саму битву, малювало ту гармо-

нію, котру поет бачив між своїм настроєм і природою, яка його оточувала й неначе спочувала йому. Таким робом воно містило риси, які споріднювали його з Словом про похід Ігоря.

На початку XV в. на підставі Слова про Мамаве бойовище та Слова про похід Ігоря повстало Софонієве „Повѣданіє“ або так звана Задонщина. Цим і треба пояснювати її невідільну залежність від Слова про похід Ігоря. У Задонщині бачимо довгу низку наслідувань Слова про похід Ігоря; з них деякі позбавлені всякого сенсу. Такі нісенітниці вийшли наслідком того, що великорос не розумів українського твору, його духа й мови. Вислів „о русьская земле, уже за шеломянемь еси“ автор Задонщини перекрутив на „земля вси русская.. за Соломономъ“, віщий Боян з Слова перемінений в Задонщині на „вѣщаный бояринъ“ і т. д.

Літописна повість, Слово про Мамаве бойовище й „Повѣданіє“ Софонія послужили підставою для так званого „Сказанія“, що лишило свій слід і в спільній українсько-білоруській літературі. Під кожним оглядом оригінальна українсько-білоруська перерібка, що дійшла до нас в тексті початку XVII в., має назву: „Книга о побойщї Мамаея, царя татарского, от князя владимерского і московского Димитрія“. Вона розпадається на 12 глав і творить коротке, гармонійне й ясне переповідження „Сказанія“. Зберігаючи змагання надати оповіданню поперед усього історичний характер, перерібка користується і свіжими матеріялами, запозичаючи їх правдоподібно в польських хроністів.

„Слово о погибели русьския земли“. Деяке наслідування Слова можна бачити також в „Слові о погибели русьския земли“, відкритім недавно в уривку, де малюється сумний стан української держави на передодні другого татарського нападу. Уривок починається словами: „О світло світле“. На початку уривку автор згадує могутність української київської держави: „Багатьома красотами ти збагачена: озерами багатьома, ріками й криницями дорогоцінними, горами крутими, горбами високими, дібровами чистими, полями дивними, звірми різними, птахами нечисленними, містами великими, селами дивними,

вертоградами монастирськими, домами церковними, князями грізними, боярами чесними, вельможами численними". Зазначивши, що українська держава була повна всього, що в ній поширилася православна християнська віра, й подавши її межі, автор малює вражіння її могутності у сусідів. Її боялися половці, „Литва не сміла виходити на світ із своїх болот, а угри укріпляли камінні міста залізними воротами, щоб через них не віхав великий Володимир (автор має на думці Мономаха, переносячи на нього риси Володимира Великого). А німці тішилися, що знаходяться далеко за синім морем. Буртаси, череміси, вядай мордва приносили великому князеві Володимирові данину медом, а жюр-Мануїл (византійський царь Мануїл Комнен) царгородський боявся Володимира й посилав до нього великі дарунки, щоб великий князь Володимир не взяв у нього Царгороду". Далі автор переходить до розпаду української держави на окремі уділи, зазначаючи, що наслідком того хвороба навістила християн. На цім кінчиться уривок; дальша частина з описом татарського нападу досіль не віднайшлася.

Слово про Лазарево воскресіння. Подібність з поетичними зворотами Слова про похід Ігоря слідна також в апокрифічному Слові про Лазарево воскресіння. Складається воно зо вступу й трьох сильно ушкоджених частин. Йде тут оповідання про праотців у пеклі. Вони довідуються про те, що померший Лазарь має воскреснути, й тому передають йому зворушливими словами свої муки в пеклі та прохання до Христа, щоб прийшов їх визволити. На стійність пам'ятника складаються: ідея, сила фантазії й високо-поетичного вислову, вкінці гарна й логічна будова Слова. Ось на доказ поетичности уривок з цього пам'ятника:

Ударив Давид у гуслі, кладучи свої пальці на живі струни й, сидячи в найнижчій аді, промовив: Заспіваймо весело, дружино, пісні сьогодні, а плач відложимо й утішимося. Це бо веселий час настав. Це прийшов час спасіння. Вже бо, чую, пастирі грають у вертепі й голос їх доходить до адових воріт і долітає до моїх ух. А вже чую тупіт перських коней, вже дарунки несуть маги від своїх царів небесному цареві, що сьогодні родився на землі...

В другій частині Адам висловлює свій жаль таким способом: „Не жаль мені, Господи, що я, живучи в грісі, пе-

реступив твою божу заповідь, але того, Господи, жаль, що ад насміхається і глузує з твого створіння". Дивніше, чим провинилися Ной, Мойсей, Давид, Ісаїя, Данило й Соломон? Той самий пророк Данило, котрий носив на собі дерев'яне ярмо як прообраз того хреста, що його Ісус ніс на Голгофу.

Третя частина оповідає, як Лазарь виповнив вложене на нього припоручення і як Ісус зійшов до аду й випровадив звідти праведників. І тоді Господь розбив мідні ворота та зламав залізні кайдани і сказав Адамові: „Ця правиця сотворила тебе від віку, вона ж виведе тебе з погуби“.

Наведені вище поетичні уривки з літописів і літературні пам'ятки, що стоять в зв'язку з Словом про похід Ігоря, показують, що воно не було одинокою у нас пам'яткою того роду, що була розвинена велика література того роду, з якої на жаль дійшли до нас тільки дуже скупі останки як свідочтва колишнього багатства.

VI.

Занепад літературного життя.

1. Погляд на дотеперішній розвиток літератури.

Причини пізнього виступу України на історичну сцену.
Український народ з'явився на виразній історичній сцені лише на тисячу літ пізніше ніж романські й германські народи на заході Європи. На жаль, оселившись на південно-східній частині східно-європейського низу, лишився він без безпосереднього впливу класичних культурних традицій, непереривному діланню яких західня Європа завдячує зародок своєї нової цивілізації.

На заході Європи швидко витворилася справжня школа, розсадниця знання і на його підставі самостійної праці думки. Класична культура в злуці з місцевими традиціями та школа пособляли розвиткові постичної творчости на Заході.

Що ж бачимо на Україні? В історичнім житті українського народу рішаюче значіння мали дві події: утворення київської держави та прийняття християнства. В житті української нації має сотворення першої української держави передовсім те значіння, що воно докінчило та припечатало об'єднання окремих українських племен в один український народ. Одначе утворена на відкритім з усіх боків низі перша українська держава мусіла витрачувати безліч народньої сили в боротьбі за своє існування з азійськими кочовиками й, роздроблена по смерті Ярослава Мудрого на кілька князівств, які вічно воювали з собою і далі дробилися, впала нарешті жертвою азійських диких орд.

Освічені шари та їх літературна творчість. Обставини сотворення першої української держави витворили також її правлячу — князівсько-дружинну клясу. Була це та кляса українського народу, котра витворила дружинний епос, збережений в скупих останках в нашій устній словесности в формі колядок, і полишила по собі такі твори, як Слово про похід Ігоря. Воно представляє собою вершок літературної творчости в давній Україні та свою виїмковість завдячує тій обставині, що небуденний поетичний хист його автора змалював тему фарбами, запозиченими з багатой поетичной скарбниці української землі. З княжого середовища вийшло Поучення Володимира Мономаха дітям, яке творить перехідне кільце від літературних творів чисто світського характеру до писань, які вийшли зпід пера духовенства, себто того стану, котрий принесло з собою перейняте з Болгарії византійське християнство.

Воно зблизило наших предків до християнського Заходу Європи й дало основу моральної свідомости нашого народу. З появою християнства появилася на Україні й письменність. Християнство також не тільки принесло перекладне письменство на Україну, але й витиснуло своє нестерте тавро на всіх родах української літератури найдавнішої доби з виїмкою Слова про похід Ігоря. Не принісши з собою школи на Україну, византійське християнство завоювало тут тим більший простір для мотивів християнського навчання і християнської легенди, які з свого боку мали вплив на витворення моральних понять у нашого народу та на поетичну фантазію. До впливів, які справляло принесене перекладне письменство, прилучався вплив безпосередніх церковно-релігійних зносин з Византією, в першій мірі паломництва. Таким робом наступила повна перевага релігійного елемента в давній українській літературі.

Ширення християнської релігії і заціплювання моральних понять серед новонаверненого на християнство українського народу викликали такі галузі нашого давнього письменства, як поучення, послання і житія святих. Багате письменство поучень і проповідей в більшости безіменне; в нім різко зазначилися дві течії, дві школи, два напрями,

один з характером простого поучення, представником якого являється Теодосій Печерський, і другий з характером риторичної, урочистої, панегіричної проповіді з представниками: митрополитом Іларіоном, Климом Смолятичем і Кирилом Турівським. Українська агіографія вийшла з київського Печерського монастиря і завершилася в давнім періоді нашої літератури Києвопечерським Патериком. В тодішнім агіографічному письменстві зайняв почесне місце своєю великою літературною індивідуальністю Нестор як автор двох житій. Релігійні потреби задоволяло також паломниче письменство, викликане паломництвом. Почин цьому письменству дав український ігумен Данило в своїм *Ходженні*, одним з найцінніших середньовічних описів святої землі.

Спільну творчість княжо-дружинної кляси й духовенства бачимо в наших тодішніх літописах, замінних з того погляду, що вони найкраще й найвсесторонніше відбили в собі тодішнє життя української суспільности, її змагання й ідеали.

Ідеї давньої літератури. Як релігійний елемент мав рішучу перевагу в давній українській літературі, так цьому відповідає і провідна ідея того часу: ширення християнства й поглиблення моральности серед української суспільности. Однак християнські ідеї братолюбства, милосердя і справедливости набирають в поученнях громадянського забарвлення: вони пристосовані до тодішніх суспільно-політичних відносин. Які ідеали ворушилися в серцях кращих представників княжо-дружинної кляси, бачимо з *Поучення Володимира Мономаха дітям*.

Хоча в порівнянні з провідною ідеєю всієї літератури давнього періоду — християнізацією і моралізацією української суспільности провідні суспільно-політичні ідеї немов сходять на другий плян, все таки вони сильно підкреслені в нашій давній літературі, головню в літописах і історичних оповіданнях. Любов до рідної землі, дбалість за її добробут, радість з її щасливих хвиль, успіхів і побід, смуток задля її нещастя, невдач і поразок — це все пробивається і з давнього українського поучення і послання, і з житія і Паломника, і з інших творів давньої української літератури, в першій мірі з *Слова про похід Ігоря*

та з літописів. Останні відбивають і ідеї з часу будови першої української держави і з часу її розкладу та занепаду, коли саме чуються накликування до солідарности в інтересі цілоти держави, коли бачимо виступи проти відокремлювання поодиноких земель від київської держави, проти дроблення тої держави, котру побудували „діди й батьки великим трудом і хоробростю“.

Давня література як відбитка національного характеру. Як усе тодішнє українське національне життя містило в собі зародки свobodного й сильного розвитку, було далеке від нетолерантности й замкнутости, які на приклад характеризували пізнішу Московщину, так і найдавніша українська література відзначається свobodною безпосередністю, виказує оригінальні завязки, зокрема щодо поетичної творчости. „Як давній Святослав з його чубом і звичаями степового наїздника — пише Пипін — нагадає нам в потомстві не московського великороса, але скорше українського козака, так ліричний епос Слова про похід Ігоря відізветься не в північній пісні, але швидче в українській думі, й сам факт утворення Слова міг бути дальшим ступнем епічного розвитку, перший ступінь котрого був вихідною точкою витвореної опісля в народній сфері биліни“.

Оригінальність і самостійність української літератури того часу була відбиткою українського національного характеру, залюбленого в героїчних подвигах, у боротьбах із степовиками. Тодішнє кипуче національне життя треба завдячувати зєднанню всіх українських племен для одної мети, обєднанню вищих шарів української суспільности довкруги прапора української державности, яка саме була невичерпаним джерелом і запорукою успіхів енергії й таланту української нації. Тому й українське письменство найдавнішої доби і тодішня наша культура — це витвір освічених кляс: дружинників, купців і духовенства.

2. Занепад літератури через татарське лихоліття.

Значіння упадку Київса в історії літератури. Одначе згадані освічені шари почали щораз більше підупадати в міру того, як висихало джерело, що оживляло їх, в міру підупадання київської держави наслідком її роздроблення

і набігів кочовничих орд. У боротьбі з останніми обнижався рівень української культури, а це тим більше, що населення України покидало не раз свою Батьківщину, загрожену азійськими ордами, й шукало безпечніших околиць для нової колонізації. Вкінці татарське лихоліття докінчило те, що приготавлялося протягом цілого століття передтим: припечатало упадок Київа. Правда, в міру ослаблення впливу та значіння Київа набирала сили нова українська держава на західніх українських землях — галицько-волинська, але хвилі татарського заливу так дуже підмулили підвалини цієї держави, що по кількадесятьох літах опісля вона впала жертвою західніх сусідів України: поляків і угрів. Утрата політичної незалежності України відбилася рішачим робом на дальшій розвитку української культури й одного з складових її елементів — літератури.

Галицько-волинський літопис про залив України татарвою. Два рази залляла татарва Україну: перший раз віднесла побіду над Калкою (1223 р.) й вернула до Азії, за другим разом знищила українську землю й зайняла Київ 1240 р. Давні літописи зберігли оповідання про битву над Калкою. Галицько-волинський літопис ось що оповідає про цю справу:

Прийшло нечуване військо: безбожні моавитяне, названі татарами, прийшли на половецьку землю. Коли ж половці піднялись на них, найсильніший з половців Юрій Кончакович не міг проти них устояти: і коли він утівав, багато їх перебито до ріки Дніпра, а татаре вернули в свої вежі. Коли ж половці прибігли в українську землю, говорили українським князям: „Як що ви не допоможете нам, нас сьогодні порубали, а вас порубають завтра!“ І по нараді всіх князів у місті Києві ухвалили таке: „Краще нам стрінити їх на чужій землі ніж на своїй“...

Зібралось українське військо, переправилось через Дніпро, зайшло далеко за Дніпро, до ріки Калки, де зустріло головні татарські сили, й була побіда татар „над усіма українськими князями така, якої не бувало ніколи“.

Коли в 1237 р. татарські орди залили великоруські землі, окремі татарські відділи пішли на Переяславщину й на Чернигівщину. Тодіж хан Менке на чолі відділу татарів приступив і під Київ, став над Дніпром, подивляв красу й великість Київа та пробував намовити киян, щоб

піддалися, але ні князь Михайло ні кияне не послушали намови й не хотіли віддатися. Та сумна доля не минула Київа, вона відтяглася тільки до 1240 р., коли головні татарські сили, підбивши великоруські землі, завернули в 1239 р. на Україну та в найближчій році зайняли Київ. Галицько-волинський літопис оповідає про цей напад татар так:

В 1240 р. прийшов Батий на Київ з великою силою, з великим множеством свого війська, окружив місто й обступила його татарська сила й був город у великій облозі. І був Батий під городом і його вояки облягли місто, й не можна було нічого чути від рипу його возів, від великого реву його верблюдів і іржання табунів його коней. І була переповнена українська земля військом...

Під проводом воеводи Дмитра кияне взялися відважно до оборони столиці України. Батий приступив до Київа від Ляцьких воріт коло Дніпра й поставив там машини до розбивання стін. Коли татаре били таранами день і ніч в стіни города, зробили вилім; кияне під проводом Дмитра кинулися боронити вилому: „тут треба було бачити, як ламалися списи, і як розбивалися щити, як стріли затемнили світло“, але татаре відогнали оборонців і опанували стіни. Не помогли також нічого нашвидку зроблені укріплення довкруги Десятинної церкви, бо були несильні, й другого дня стали відразу добичею татар. В розпуці кияне почали ховатися на хори Десятинної церкви разом зо своїм добром і навала була така велика, що величезна церква впала. Батий зайняв Київ, вибив масу народу, одначе помилував воеводу Дмитра за його хоробрість і взяв його до свого двору.

Поїздки українських князів до орди. Через Волинь і Галичину пішло Батиїве військо на Угорщину, звідки по сливе однорічним побуті з весною 1242 р. вернуло через Галичину, Волинь і Київщину назад у степи. Один перед другим князі почали їздити до зверхника української землі — татарського хана, щоб одержати від нього потвердження своїх князівських прав. Про поїздку одного з них — чернигівського Михайла маємо окреме оповідання, заховане в рукописі XIV—XV в. Вибравшись до орди, князь Михайло як християнин не згодився перейти між двома огнями, себто відбути обряд очищення від усяких злих гадок, і віддати честь богам ханської дина-

сті, навіть коли йому загрозили смертю за образу ханського маєстату. Князя Михайла разом з його боярином Хведором затовкли татаре кулаками й ногами на смерть. Православна церква канонізувала їх як мучеників за християнську віру.

Галицько-волинський літопис має оповідання про подорож князя Данила до орди. До нього й Василька прислав татарський воєвода Могучій своїх послів з домаганням дати Галич. Данило найшовся у великім клопоті, бо не укріпив ще своєї землі городами, й вибрався до Батия. Літопис описує його молитву в київськiм Видубицькiм монастирі й подорож аж над Волгу до Батия.

Тоді покликав його Батий, але Бог визволив його від їх злої жорстокости й чародійства; він поклонився їх звичаєм і увійшов до їх намету. Сказав йому Батий: „Даниле, чому ти давно не прийшов (подорож відбулася в грудні 1245 р. та в січні найближчого року)? Та коли ти сьогодні прийшов, то добре. Чи пеш наше чорне молоко, наш напiток, кобилячий кумис?“ А Данило відповів: „Досі не пив, а коли сьогодні велиш, то випю“. Тоді сказав він: „Ти вже наш татарин, пий наш напiток“. Випивши, Данило поклонився їх звичаєм, вимовивши свої слова, та сказав: „Іду поклонитися великій княгині Баракчиновій“. А той сказав: „Іди!“ Отже пішов і їх звичаєм поклонився, а Батий прислав боклаг вина та сказав: „Не звик ти пити молока, то пий пиво!“ О гірша лиха татарська пошана!

Татарське лихоліття і народня творчість. В лицарськiм епосі маємо слід того, як відбилося татарське лихоліття на народній свідомості, в переказі про лицаря Михайлика й Золоті Ворота. В лицарі Михайлику, що захистив Київ, Куліш бачить саме київського воєводу Дмитра. В народній пісні татарське лихоліття XIII в. зіллялося з пізнішими татарсько-турськими нападами, що продовжалися до XVIII в., і через це тяжко відрізнити те, що можна віднести до XIII в. Зрештою в ті часи не можна говорити про татарське ярмо над українською землею в такiм розумінні, як воно тяжіло над Московщиною. Українські князі, зокрема король Данило, швидко прийшли до себе по першiм перестрахи й почали самі нападати на татар. Те саме робила й литовська династія. Справжнє татарське лихоліття зависло над українською землею щойно в останній чвертині XV в.

3. Відгомін татарщини в пам'ятках письменства.

Московищина побідила Київ зброєю, а Київ Московщину культурою. Здобуття Київа Батиєм прискіпило те, що розпочалося зруйнуванням Київа Андрієм Боголюбським в 1169 р., а докінчилося перенесенням столиці київського митрополита з Київа до Володимира над Клязмою в 1299 р. Не тяжка річ була для ворога зруйнувати Київ, тяжче представлялася справа створити власну культуру, зокрема літературу для великоросів. На це порадили собі великороси тим робом, що прийняли готову українську культуру й літературу та принорували її до свого відмінного національного характеру. Побіджений збройною силою великоросів Київ побідив їх своєю культурною силою. Дуже яскравим прикладом того, як українські рукописи попадали на північ, напр. у Новгород, можна уважати відривок списка Апостола XIII в. з бібліотеки петербурзької духовної академії; він походить з рукописів давньої новгородської бібліотеки при св. Софії й перші два його зшитки є галицько-волинського походження.

Переїняття української культури з боку Московщини завдячуємо збереженню наших літературних пам'яток. Саме тій обставині, що великороси переписували, переробляли й компілювали твори української літератури, ми й завдячуємо їх збереженню до нашого часу, бо руйнуючи українську землю й палячи її міста, татарва з димом пустила українські бібліотеки. Без сумніву багато літературних творів перенесли на великоруський північний схід і українські виселенці, головно ті освічені „перелетні птахи“, котрі в найтяжчій хвилині України лишали рідну країну на безбаш.

Письменники, що належать до двох літератур. При такім стані справи історик української літератури має часто діло з письменниками, що розпочали свою діяльність в українській літературі й потім перейшли до чужої, великоруської, польської або іншої. Приклади таких письменників маємо також в татарській лихолітті, напр. Серапіона. В більшості випадків це стояло в тіснім звязку з тою обставиною, що Київопечерський монастир в давній добі й Київомогилянська академія в середнім періоді україн-

ської літератури доставляли кандидатів на визначні становища також для великоруських і білоруських земель.

Настрій письменства з часу татарського лихоліття.

Що торкається українського письменства татарського лихоліття, напрям його не змінюється в порівнянні з до-теперішнім часом, як доказує це напр. характер Галицько-волинського літопису. Правда, повага хвилини відбилася понурим настроєм на літературних пам'ятках того часу. Під тяжкими ударами злої долі люде почали заглядати в свою душу, очищали її від гріхів і каялися. Але іншого впливу, тим більше такого, щоб відтоді розпочинати якусь нову добу письменства, рішуче не мало татарське лихоліття.

Покутницький настрій відбився на тодішніх проповідях. Горе, яке впало на українську землю, духовенство пояснювало як кару за двоєвірря. Виступи против останків поганства на Україні бачимо у вставках у проповідях Григорія Богослова й Івана Золотоустого та й у таких оригінальних проповідях, як Слово одного христілюбця й ревнителя по правій вірі. З останньої проповіді довідуємося про ряд поганських богів і про службу тим богам: „короваї їм ламають, і кури їм ріжуть, огневі моляться, називаючи його Сварожичем“. На духовенство нарікає христілюбець, що воно не тільки не протиділо такому двоєвіррю, але й часто само готове було „робити те саме“.

Київський митрополит Кирило II. Проповідь такогуж характеру творить і Правило київського митрополита Кирила II., що увійшло в склад Кормчої. В часі обїздки своєї епархії Кирило запримітив різні недостачі в христіянськїм житті своїх вірних: вислідом цього й було Правило, до якого долучене також поучення духовенству. Останнє можна зустрінути й окремо як Поучення єпископа священникам.

Зміст. На початку проповіді автор говорить про нещастя, які впали на українську землю як кара за гріхи вірних, що не виповнили правил св. отців. Тому митрополит радить вистерігатися бісових забав, уладжуваних у святкові дні; в часі таких забав билися навкулачки й нераз убивав один одного. Митрополит домагався, щоб не ховати всіх тих, котрі не виповнили б його Правила, а священників позбавляти духовного становища за похорон убитих в часі таких ігрищ. Від священників домагався Кирило, щоб вони відзначалися високими

прикметами морального життя, отже щоб береглися від п'янства, обжирства, сварок, позвів, читання фальшивих книг, за те жадав від них виповнювання обов'язків тощо.

4. Серапіон.

Серапіон. Двоєвірря доторкнувся в своїх проповідях і Серапіон. По свідоцтву Воскресенського літопису в 1274 р. приїшов з Київа митрополит Кирило та привів з собою архимандрита тамошнього Печерського монастиря. Цього архимандрита й висвятив на єпископа Владимира, Суздаля і Новгороду Нижнього. Той самий літопис записав рік його смерті 1275: „Вмер владимірський єпископ Серапіон, а був дуже вчений в Св. Письмі. Його поховали в церкві св. Богородиці у Владимірі“.

Серапіонові проповіді. Серапіонові приписують сім проучень, але з них певно належить йому тільки п'ять. Здається, це тільки мала частина того, що він написав, бодай виголосив, як здогадуватися з слів проповідника: „Я багато разів говорив вам, браття і діти“, „багато говорю вам“, „завжди сію на ниву ваших серць боже насіння“... На те, що сьогодні відомі нам тільки скупі останки письменської діяльності Серапіона, вказує і та обставина, що з його п'яти проповідей автор монографії про Серапіона Петухов, зрештою несправедливо, тільки одну кладе на київський час, а чотири на час побуту Серапіона у Владимірі, хоча цей побут не тривав і два роки.

Відгомін сучасних нещасть в проповідях Серапіона з часу побуту його на Україні. Не можна навіть припустити, щоб Серапіон замовк на яких 30 літ, бо перша проповідь походить з 40 років XIII в. На ній помітне сильне вражіння землетрусу, який навістив Київ 1230 й 1236 рр. Це й доказ, що недовго після того часу ця проповідь написана. Ось уривок з першої проповіді Серапіона:

Чи чули ви, браття, що сам Господь Бог говорить в Євангелію, що в останніх часах будуть затемнення сонця і місяця і зв'язд і землетруси і голод? Те, що тоді сказав Господь Бог, сьогодні здійснюється при останніх людях. Скільки разів бачили ми, як сонце проладало й місяць затемнювався, і зв'язди змінювалися у своїм світлі... А сьогодні бачили ми своїми очима й землетрус. Земля, що на божий приказ відразу ствердла та стала нерухомою, сьогодні порушається, хитається нашими гріхами, не може носити нашого беззаконня... Не говорить уже нам Господь своїми устами, але самим

ділом наказує — трясє й хитає землею, хоче обтрясти з землі беззаконня і численні гріхи, як листя з дерева. Коли б хто сказав: „і давніше бували землетруси“, — то я скажу: так, землетруси бували, але що по тім сталося у нас, чи не голод, чи не пошести й чи не численні війни? А ми все таки не каємося, поки з божого допущення не прийшов на нас немилосердний народ: і нашу землю спустошили, і наші города полонили, зруйнували святі церкви, наших батьків і братів перебили, знущалися над нашими матерями й сестрами... В який час бачили ми такі наглі смерті? Одних, котрі не встигли розпорядитися щодо свого дому, нагло поривала смерть, другі, з вечора здорові, йшли спати та вранці вже не вставали...

Коли згадка про татарську навалу не пізніша вставка, в такім разі цю проповідь виголосив Серапіон уже з приводу татарського лихоліття. Свого роду продовження цієї проповіді творить третя проповідь Серапіона, доказом чого хай послужить оцей уривок:

Тоді навів на нас Господь Бог народ немилосердний, народ лютий, народ, що не пощадить ні молододі краси, ні немочі стариків, ні молодости дітей. Рушили ми на себе гнів Бога нашого... Зруйновані божі церкви, зневажені свячені начиння, подоптані святині, святителі дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних черців кинено на жир птахам. Кров наших батьків і братів, як многа вода, напоїла землю. Щезла сила наших князів і вовводів; наші хоробрі, перейняті страхом, утікли; багато наших братів і дітей відведено в полон, наші села запустили й поросли хабазьям. Наша величність спокірніла, краса погибла; наше багатство дісталось їм у користь; наш труд одержали в спадщину невірні; наша земля стала добром чужинців; і самі ми стали знеславлені у всіх тих, котрі живуть в сусідстві нашої землі, посміховищем для наших ворогів, бо ми самі звели на себе, як дощ з неба, гнів божий...

Проповіді Серапіона з часу його єпископства. Не тільки зміст першої і третьої проповіді вказує на їх київське походження, але й та обставина, що проповідник, промовляючи до своїх слухачів, уживає слова „браття“. Тимчасом три інші проповіді мають замість слова „браття“ слово „діти“. Друга проповідь на тему покути навіть зазначає, що отець поучає свої діти. Що її треба віднести на час єпископства Серапіона, вказує згадка в проповіді про те, що зближається 40 літ від того часу, коли з нападом татар прийшли тажкі дні на східно-славянські землі з голодом, пошестями й іншими бідами. Виступи проповідника проти чарів і забобонів у четвертій і пятій проповідях промовляють також за тим, що їх написав Серапіон на півночі; зрештою в пятій проповіді є згадка про

руїну Дурацця на східнім побережжі Адрійського моря в 1273 р., отже проповідь походить з часу єпископства Серапіона.

Характеристика Серапіона. Одначе в усіх проповідях Серапіон являється типовим письменником київської школи. Правда, не чужа була йому й штука риторики, але свої проповіді він призначував для широких мас, звідсіль і походить їх життєвий і популярний характер. Беручи тему до проповідей з сучасного положення свого оточення, малюючи життя і настрої своїх вірних у своїх писаннях, Серапіон зробив свої проповіді цінним історичним джерелом. Всі його проповіді відзначаються простотою, з усіх їх пробивається любов пастиря до свого стада. А коли до того додати, що його стиль відзначається пластичністю поетичних картин і вмільним підбором вислову, крім того вмільстю підпорядковувати подробиці основному плянові проповіді, то й одержимо ті прикмети, котрі визначають проповідям Серапіона одно з кращих місць між проповідями давньої України.

5. Збірники й компіляції.

Збірники як ознака занепаду письменства. Чотирі відомі проповіді Серапіона зберіглися в збірнику „Златая Цѣпь“ (Золотий Ланцюг) XIV в. й також почасти в Ізмарагді та Златоусті, пята проповідь приходить в Пайсїївськїм збірнику XIV—XV в. Такі збірники це характеристична ознака занепаду українського письменства в давній добі. Правда, вони існували в нас від початку нашого літературного життя, бо прийшли на Україну з Болгарії разом з прийняттям християнства, правда також те, що в такі перекладні збірники входили також українські оригінальні вставки й писання, але все таки в перших віках нашої літератури були ті збірки бодай новістю, вносили щось свіже, до того часу невідоме, в українське письменство. А тепер такі збірники творилися з оригінального й перекладного письменства через переживання вже відомих писань, через перероблювання, компілювання і наслідування, а це все характеризує вже час занепаду літератури, бо де нема творчости, там нема також справжньої літератури.

Головно XIV в. і перша половина XV в. це є час повної переваги таких збірників і компіляцій. Довгі віки читалися такі збірники в церкві та вдома; для домашньої лектури служив головно Ізмарагд, переспіваний в своїх істотних думках за нашого часу Іваном Франком. Нові проповіді писалися рідко й невибаглива українська публіка задовольяла свої духові потреби тими збірниками, котрі освятила церковна практика й обичай.

„Златая Цѣпь“. До важніших між збірниками й компіляціями належить збірник з заголовком: „Книгы, глаголемыя Златая Чепь, на поученіе всѣмъ крестьяномъ“ (Книга Золотий Ланцюг для поучення всіх христіян). По поученнях про віру й любов ідуть відділи про піст, сусіда, монастирі, єпископа, попів, князів, приятелів, рабів, жінок і т. д. Нерідко чути тут струну людяности у відношенні до сиріт і служби тощо. З творів українських проповідників увійшли в цей збірник писання Кирила Турівського й Серапіона.

Ізмарагд. Проповіді Кирила Турівського й Серапіона так само, як і проповіді Теодосія Печерського, увійшли також ще в інший збірник, що не ранше XIV в. появляється в двох формах. Повний список має заголовок: „Книга, глаголемая Измарагдъ, въ нейже всяка ухищренія божественныхъ писаній истолкована святыми отцы“ (Книга Ізмарагд, в якій всякі мудрости святих писань вияснені святыми отцями). Ізмарагд утворився з Пролога.

Всіх проповідей в Ізмарагді звиш 150; половина з них має славянських авторів. У найдавнішій списку

НАРЦАЖИЛИ
ГРАДЪ ИТОЦЖИВА
ШЕОЦУЕНИКЪ
СИМАМ
ВЪВЪТОРІА. 2. ПЕ
ИЦАБ ѠМОЛМА
ЪОНОВРЕКАТА
СВѢТЪСТВОИ
ШАФАРИСЕН
ИЖЕИЦИНА
КА. ПРІКОШЛОУСЕ
БЕ. ВИДІТЕТАКОМ
КАТАПОЛЬЗАНСТЬ.

Луцьке Євангеліє XIV в. (Почерк відмінний від давнього уставу. Початкова буква дає звіриний орнамент XIV–XV вв.).

Ізмарагду маємо між иншим поучення про користь читання книжок, під якими треба розуміти святі книги. Вони бо кращі пісень і „мають незабутню пам'ять“. Одначе є такі люде, котрі, читавши без розуму, „завернулися з правого шляху“, стали єретиками, що хотючи „для всіх бути добрими“, увели вже багатьох у погибіль. Після того йдуть поучення про позамогильне життя; зацікавлення цим родом поучень можна пояснювати появою в XIV в. чуми або „чорної смерті“, яка в середині того століття спустошила Європу й викликала з одного боку релігійний рух і єреси, з другого боку кидала людей від аскетизму до всяких розкошів. Хабарництво, розпуста, п'янство й обжирство це звичайна тема докорів у проповідях Ізмарагда. Вкінці є тут і проповіді, що торкаються жінок, дітей і невільників. Погляд на жінок в поученнях Ізмарагда зложився під впливом Біблії, проповідей отців церкви й византійських творів пізнішої доби.

Толкова Палея. З компіляцій тих часів треба згадати ще Толкову Палею або „Бытіе толковое на Іудея“. Є це толковий старий завіт, при чім вияснення звернені головно проти жидів як носителів старого завіту, якому протиставляється новий завіт. Автор, виходячи з символістичного вияснювання поодиноких картин і місць тексту, покориствувався кожною нагодою для виступів проти жидів. Толкова Палея починається сотворенням світу й первісно доходила до початку панування Соломона. Її оповідання скомпільоване на підставі Біблії й апокріфічних вісток і творів, а екзегетична частина на основі богословських творів різних авторів.

Повстання Толкової Палеї треба поставити у зв'язок з жидівськими впливами на Україну, виразними вже в до-татарських часах. Так напр. в Житії Теодосія Печерського оповідається, що він нераз у ночі виходив з монастиря і йшов у жидівську дільницю міста, щоб дискутувати з жидами про віру, бачив бо в цім подвиг щиро віруючого християнина. Легенда про хрещення України говорить про жидівських місіонарів, які пробували навернути Володимира на жидівство. Безпосередно з жидівських джерел прийшли на Україну Талмуд, Мідраші й пізніша жидівська література, а крім того деякі легенди й апокріфи, напр.

про Соломона й Китовраса, та притчі, як напр. притча про сліпого й кульгавого, що нею покориствовався Кирило-Турівський.

Хронограф. На зацікавлення жидами вказує й один з хронографів, а саме так званий „жидівський“. У византійській літературі хронографом називався такий твір, що давав огляд загальної історії людства, починаючи звичайно від сотворення світу, поступово переходячи в історію християнства та вкінці в історію Византії як представниці справжнього християнства. Приводом поспробувати утворити компілятивний хронограф послужили византійські хроніки Івана Малали Антіохійського й Юрія Гамартола.

Обидві ці хроніки увійшли в склад трьох хронографів. Перший з них це Грецький літописець першої редакції (Літописець Еллінській и Римській), другий Грецький літописець другої редакції, в яким є імена українських князів Аскольда й Дира та цитується український літопис про похід Олега й Ігоря на греків. Третій хронограф, що існував уже в 1262 р., вибірав з своїх джерел головне, що мало якийсь зв'язок з історією жидівського народу; відсіля і походить його назва „жидівський“. Хронограф цей користувався книгою Битія, Шестодневом, Старовинностями Йосипа Флавія, хроніками: більше поетичною Малали й рідше Гамартола, та й іншими книгами старого завіту й додав наприкінці Олександрію; зложений він на українській або білоруській землі.

На полеміку з жидами вказує і трактат XV в. проти жидів „Пророчество Исаіино объ отверженіи (відкиненні) жидовъ“, перероблюване кілька разів пізніше.

6. Вплив відродженої літератури південних славян.

Літературний рух відродженої Сербії й Болгарії. З кінцем XIV в. оживився вплив південної славянщини на українську літературу. Стояло це в зв'язку з політичним розцвітом і вершком культурного розвитку в сербів і болгарів. За Степана Уроша Дечанського й зокрема за його сина Душана Сербія досягнула найбільше значіння. В Болгарії, що поділилася на кілька князівств, які ворогували між собою, в західній частині краю почав самостійне

управляти князь Шишман, основник нової тубільної династії Шишмановичів.

В Сербії сильний літературний рух бачимо в XIII—XIV вв. на далматинському побережжі, де перехрещувалися славянська, византійська й романська культури. Тут між иншим перекладено в тім часі на сербську мову з грецької мови Олександрію (звідсіть так звана сербська Олександрія), з латинських оригіналів повісти про зруйнування Трої (так звана Троянська притча) та про індійське царство, пізніше перекладено італійську поему як Повість про Бову королевича. Знову ж Болгарії судилося мати в Івані Олександрі Шишмані наслідувача колишньої діяльності царя Симеона. Іван Олександр Шишман радо замовляв для своєї бібліотеки переклади з грецької мови та збірки з цікавіших давніше перекладених статей. Деякі книжки були ілюстровані, напр. Хроніка Манасії, куди попали й ілюстрації зо східно-славянської історії.

Коли царь Іван Олександр поділив своє царство між двох синів, один з них вибрав на столицю Тирнов, а другий Відін. І саме особливо в тирновському царстві бачимо великий літературний рух, що почасти відродив літературні традиції доби першого болгарського царства й рівночасно відбив у собі висліди пізнішого византійського впливу XII—XIV вв. в часах залежності Болгарії від Византії. На чолі того руху став типовий представник византійської освіти XIII—XIV вв. на південно-славянському ґрунті тирновський патріарх Евтимій. У нього бачимо пробу приспособити висліди византійської освіти його часу до болгарського письменства й рівночасно переробити на новий лад староболгарський літературний матеріал. Здалека від змагань Евтимія ожили й народні елементи давньої болгарської літератури. Одначе не вони стали висловом відродження національної традиції, тільки проба відродити давню церковно-славянську літературу. Тому в тирновському царстві появилися переклади Хронографа Івана Зонари з грецької мови, східної повісти про Стефаніта й Іхнілата, Маргарита Івана Золотоустого, Златоуста й инших.

На XIV в. припадає і розцвіт болгарських монастирів і чернецтва; тоді саме й виробилася ідеалістична теорія

аскетизму. Манастирі були розсадниками не тільки духовної, але також світської освіти. Одначе наставники болгарської церкви переходили атонську школу. Там на Атоні вироблялися богословські системи для всього православного світу. Звідти сама Візантія одержувала патріархів, не тільки південні та східні славяне наставників своїх церков.

Київський митрополит Кипріяни. Атонську школу перейшов болгарин з походження київський митрополит Кипріяни, родом з болгарської родини Цамблаків; був стрием пізнішого київського митрополита Григорія Цамблака. Обидва вони перейшли атонську школу, здобуваючи собі широку освіту, обидва стояли в близьких зносинах з тирновським патріархом Евтимієм. Цамблак був правдоподібно уроженцем Тирнова й вихованцем Евтимія. З писань, приписуваних Кипріянови, певно належить йому Житіє митрополита Петра, колишнього черця Спаського манастиря в Двірцях коло Жовкви. Житіє стрічається також в українських рукописах. Хоч осідок митрополита вже був перенесений з Київа на Московщину, Кипріяни жив довший час в Київі, бо не міг погодитися з московським князем. Умер 1407 р.

Григорій Цамблак. Перед своєю смертю спровадив Кипріяни до себе свого братанича Григорія, але вмер, коли Цамблак був щойно в дорозі, на Литві. З'являючися в українських землях, Цамблак мав уже за собою славу богослова та проповідника, яку здобув собі в Молдаві, висланий туди в церковно-дипломатичній місії. Правдоподібно Кипріяни робив Цамблакові надію на митрополичий престіл. Але по смерті Кипріяни став митрополитом Фотій, якого не любили в литовській державі. Витовт жадав

Григорій Цамблак роздає просфори. (З хроніки Райхенталя).

від Царгороду окремого митрополита для українських і білоруських земель, що входили в склад литовської держави. По відмові Царгороду Витовт скликав собор єпископів і вищого духовенства, князів і бояр з українських і білоруських земель Литви й Польщі до Новгородка, де й вибрали митрополитом Григорія Цамблака. Цю посаду займав Цамблак усього кілька літ і в 1418 р. щез з української землі; місцеві джерела говорять про його смерть, а молдавські кажуть, що прийняв схиму з іменем Гаврила, поселився в нямецькім монастирі й зайнявся книжними працями.

Справа окремої митрополії для православних Литви й Польщі була наразі відложена, бо Витовт погодився з Фотієм. Останній лишив слід у письменстві як автор численних, хоч з літературного боку слабих проповідей і поучень. Між иншим він переробив і давню проповідь про божі кари.

На український період життя Григорія Цамблака припадає шість проповідей: на вербну неділю, Вознесіння, Преображення, Успення, Воздвиження й на св. Димитрія, Ісповідання віри, написане на день його посвячення й виголошене в часі рукоположення 15 листопада 1415 р., й чотирі панегіричних писань. Хоч був одним з блискучих представників пізнього византийського риторства, його писання були у нас мало популярні, а більше відомі в Молдаві. З його панегіричних писань одно вихваляє Кипріяна, себто надмогильне слово, сказане в Києві в осени 1409 р., друге вихваляє тирновського патріарха Евтимія, а два доторкаються участі Григорія Цамблака в констанцькім соборі в 1418 р., а саме привітня промова папі Мартинові V, виголошена в латинськім перекладі в Констанці 25 лютого 1418 р., й похвальне слово отцям, котрі зібралися на тойже собор, виголошене в латинськім перекладі в останніх днях лютого тогож року.

Середно-болгарський вплив в українськім письменстві. Не тільки південно-славянські духовники, але й монахи ширили вплив південно-славянської літератури на українську та взагалі східно-славянську, наслідком чого остання значно змінила свій зміст і зовнішній вигляд. Появилися нові переклади, що різнилися від давніших перекладів,

нові редакції поодиноких літературних пам'яток і навіть нові твори, досіль зовсім тут невідомі. Цей новий вплив можна пізнати по нестертим таврі, яке лишив він на мові пам'яток тодішнього нашого письменства, пізнати його по середно-болгарських язикових прикметах, отже по заміні *я* через *а* (моленіа, добрыа, добраа), по уживанні *ъ* замість *ь* або *е* в середині слів і *ь* замість *ъ* на кінці слів, у появі великого юса й т. ин.

7. Письменський відгомін змагань до релігійної унії.

Безуспішність заходів Цамблака коло релігійної унії.
З побутом обох болгарів Кипріяна та Григорія Цамблака на українських і білоруських землях стоять в тіснім звязку також перші серйозніші проби заведення тут церковної унії. На весну 1396 р. вибрався Кипріян в свої західні епархії, був у Витовта на Білоруси, потім поїхав у Київ, відти на Волинь і в Галичину. В осени того року зїхався Ягайло з Кипріяном і відбув з ним конференцію в справі зєднання східно-славянської церкви з римською. Урадили удатися до патріярха й подати йому проект вислати своїх відпоручників на синод, що мав би зійтися десь на Україні або Білоруси й перевести злуку східньої й західньої церкви.

І хоч з цих заходів нічого не вийшло, Ягайло не покидав своєї думки. Для її здійснення і наступив вибір окремого митрополита для українських і білоруських земель в особі Григорія Цамблака, що для цієї ціли взяв участь у констанцькїм соборі. Там вітав папу Мартина V промовою, збереженою в латинськїм перекладі в хроніці Райхенталя. Від володарів Литви й Польщі висловив тут Цамблак бажання, щоб унія увійшла в життя шляхом гідним, чесним і звичайним, а саме на вселенськїм соборі, на якїм делегати обох сторін вияснили б справи віри. Друге панегіричне писання з цього приводу задержалося в церковно-славянськїм текстї: є це „Григория архиепископа киевского и всея Руси слово похвалное“. Тут запропонував членам констанцького собору зійтися і вияснити гідним способом релігійні різниці, обертаючися в сумнівних випадках до книжок, які полишили по собі богомудрі мужі.

Однак заходи Цамблака були так само безуспішні, як безуспішною лишилася участь митрополита Ісидора в флорентійському соборі в 1439 р. та приступлення його до унії. В цілорічних подорожах по українських і білору-

Четвероевангеліе XV—XVI в. бібліотеки духовної академії у Києві.

ських землях 1440—41 р. він переконався, що там не було ніякого спочування унії, і тому навіть не задержався в цих землях, коли мусів утікати з ворожої для унії Московщини.

Окремий київський митрополит. В часі неприсутности Ісидора вибрано нового митрополита Йону, якому зразу підлягали також українські й білоруські епархії. Але 10 літ пізніше в 1458 р. папа прислав на митрополита україн-

Четвероевангеліє XV—XVI в. бібліотеки духовної академії у Києві.

ських і білоруських земель уніята Григорія Булгара й відтоді московські митрополити титулували себе митрополитами московськими та всієї Русі, а українці й білоруси по смерті Григорія почали вибирати своїх митрополитів, котрі титулували себе митрополитами київськими та всієї Русі.

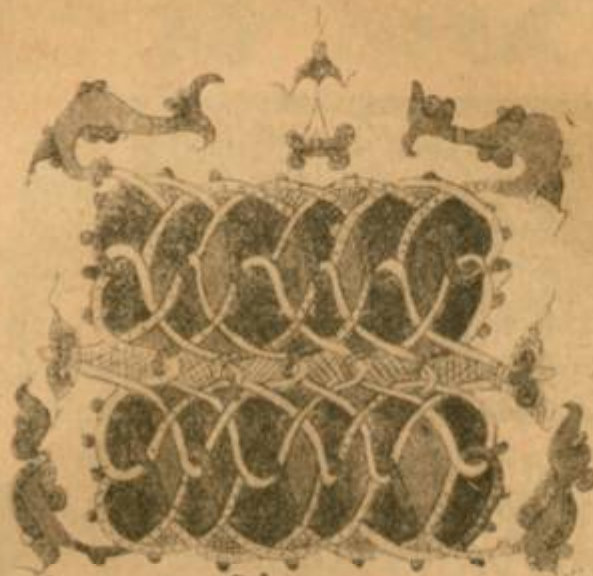
Загорівське Євангеліє (володимирського повіту на Волині).

Послання Місаїла. По смерті Григорія православний собор, зложений з єпископів, княжат, панів і визначних мужів, правдоподібно хотячи обсадити митрополію, вислав на весні 1473 р. якесь послання до папи. Минуло три роки, папа не відповів нічого на послання і в марті 1476 р. вислано до нього друге послання, підписане кандидатом на митрополію Місаїлом (з роду князів Пструцьких або Пстручів) з гуртком православних княжат і панів. Послання дає зразок пізнього византійського риторства, написане неясно й дуже многословно, переповнене такими прибільшеними й незвичайними компліментами, які ще через часте їх повторювання викликають несмак у читача. Можливо, що така зверхня його форма, яка гарно свідчить про теологічну й діалектичну зручність ритора-автора, мала на цілі засипати папу компліментами, щоб як найменше дати дійсних уступок. З причини свого убогого змісту, балакучости, розтягнености, напушистости й повторень одного й того самого Послання Місаїла це пам'ятник невисокої вартости, а літературного інтересу надає йому виключно та обставина, що українська література того часу бідна пам'ятниками.

Зміст. Досить довга перша частина Послання Місаїла це одна непереривна низка найбільше вишуканих похвал папі. Висипавшись з компліментами папі, автор чи автори зазначають, що нема різниці між греками й римлянами та „російськими слав'янами“, тимчасом вони довідалися, що східно-слав'янську церкву представляють перед папою яко невірну. Автори Послання порівнюють обвинувачів українського й білоруського народу з безводними хмарами, які проганяють вітри, з безплідними деревами, зоспіненими хвилями моря тощо. Подавши в другій частині вістки про самих себе й визнання своєї віри, автори Послання наводять як свій погляд — погляд католиків на папу як всенайсвятішого пастиря і старшину всіх святих отців і православних патріархів, що більше, вони навіть натягають на католицький спосіб свої православні догми, та все таки підкреслюють, що кождий має мати непорушеним обичай і устав своєї церкви. Від папи повинен кождий християнин учитися лагідности та смирности.

шуючи ворогів, потрапить у голову й побачить перед собою трупа; то знову стративши голову в запалі, пхне ногою й поламає хребет або ребрянні кости, які заслоняють нутро. А милосердний пастирь свобідний і далекий від того всього; лагідно бо споглядаючи на

ВШЕЩІСЯ ПЛОДЪ БЛАГОУС
ВШЕЩІСЯ ПЛОДЪ БЛАГОУС

ВНАУЧЕЛЪСЯ СЛОВА ИМО
ВЪКЪ КТОРЪ И КТОРЪ
СЛОВА СЪВЪКЪ И КОНИКЪ
БОУ. ВЪЛТЪ КЪ ША И КЪ
ГОЖЕ И ТОЖЕ КЪ. ЕЖЕ
КЪ. ВТОЖИВАТЪ КЪ
ИЖИВОЕ КЪ КЪ УЛЪКО

СЪСТОУЮ. И ВЪЛИКОУЮ И ПЪ. НАУ

Загорівське Євангеліє (володимирського повіту на Волині).

своє стадо, тихо порушаючи устами або духовним криком накликаючи стадо, доводить до того, що воно держиться купи й не розбігається більше. Він навчає не лишати й кривого, але брати його на своє плече. Привикши бо до такого звичаю, вівці біжать слідом

за солодким голосом пастиря, а від чужого тікають, і так ступаючи перед ними радісними ногами, євангельським шляхом наставляє їх на

Турійське Євангеліє (ковельського повіту на Волині).

апостольські та пророчі поля, і часто обертаючися та бачучи їх добру віру, що вони йдуть, множаться і добре годуються, веселиться, бо сподівається прийняти від пана стада не тільки повну нагороду,

але й заслужену пошану. А коли настає спека від соняшного палу й потрібно великого холоду, він виводить їх на висоту євангельських гір і дозволяє їм мати усяку свободу, також відти посилав їх перед себе на небо".

Такі й інші прикмети находять автори Послання у папи. Тому папа може довести до союзу мира, хай тільки вишле в наші землі двох знаменитих добrorозумних мужів, котрі знали б добре закон і обичаї обох церков і котрі щиро придержувалися б постанов флорентійського собору: з них одного віроісповідника східньої церкви та другого західньої. В другій частині виложеної істотний зміст Послання, бо в третій частині укладчики Послання просять від папи як верховного пастиря для себе різних духовних дібр і ласк, а кінцеву частину виповняє прохання о відповідь.

Віднайдення Послання. Відшукав це Послання і предложив віленському магістратові для потвердження та вписання в акти уніятський митрополит Іпатій Потій, який і видав його в 1605 р. в оригіналі й окремо по польськи на доказ давнини унії українських і білоруських земель з Римом п. з. „Посельство до папежа римського Сикста IV оть духовенства и оть князять и пановъ рускихъ зъ Вилни року 1476 мѣсяца марта 14 дня черезъ пословъ въ томъ же листе нижеименованныхъ“. Сучасні православні письменники проголосили це Послання підробленим, але новіша критика признає його автентичним.

8. Упадок духовної творчости.

Ще один відгомін прихильности до унії. З кругів, прихильних унії православної церкви з римською, вийшла в XV в. й „Молитва Господу Богу нашому Ісусу Христу, къ святѣй Тройци єдиносущнѣй, къ святому архистратигу Михаилу и Гаврилу и ко всѣмъ святымъ и къ святѣй госпоже Богородици“ з апокріфічним елементом, який тягнеться червоною ниткою через увесь зміст молитви.

Релігійна полеміка. З релігійної полеміки того часу маємо збірки давніх річей не місцевого походження; грецьких оригіналів не віднайдено для двох великих полемічних трактатів проти опрісноків. Обмежається списом латинських ересей, вибраних з византійських полемічних

писань, і тому не має ніякої вартости „Слово“ якогось Григорія митрополита, „како держать вѣру нѣмци“.

Упадок оригінальної творчости. Про упадок оригінальної творчости свідчить уже той факт, що Київопечерський монастирь, який був одним з наймогутніших осередків давньої української освіти, здобувся тільки на нові редакції Київопечерського Патерика. Бо ж не можна зачисляти до літератури позбавлене всяких літературних прикмет аскетичне поучення печерського ігумена Доситея з кінця XIV або початку XV в. про порядок відмовляювання молитов, практикований на Атоні й на Україні, як відповідь на питання ігумена одного північного монастиря.

Що й у часі того занепаду творчости не бракувало гарних стилістів на Україні й зокрема в київському Печерському монастирі, доказує дороблений печерським старцем Пафнутієм літературний вступ до прозаїчних розпорядків у завіщанні князя Андрія Володимировича з 1446 р.

Це я раб божий князь Андрій Володимирович приїздив до Київа з своєю жінкою та з своїми діточками, і були ми в домі Пречистої, і поклонилися ми пресвятому образу ії та преподобним і богоносним отцям печерським, і благословилися ми у отця нашого архимандрита Миколи й у всіх святих старців, і поклонилися ми могилі свого батька Володимира Ольгердовича, і могилам своїх дядьків, і могилам всіх святих старців у печері, й роздумав я в своїм серці: скільки то могил, а всі тиї жили на цім світі, а пішли всі до Бога, й подумав я: поволі й нам туди піти, де батьки й браття наші...

9. Так звані литовські літописи.

Вплив права київської держави на право литовської держави. Взагалі XIV, XV й перша половина XVI в. це найменше досліджений час в історії української літератури й будучі пильні дослідники певно не пожалують вложеної на такі досліди праці. Підбиваючи українські землі, Литва не чіпала їх ладу та правових норм. Давнє київське династичне право заховало й за литовських часів свою силу хочби вже тому, що Литва не мала власної кодифікації права. Через те литовська адміністрація і суди проводили в життя і практику право „Руської Правди“. Порівняння пам'яток литовського законодавства XV—XVI вв., уставних грамот, „Судебника“ великого князя Казимира й Литовського Статуту першої редакції з 1529 р., вказує ви-

разно на формальну подібність різних постанов з „Руською Правдою“. Головно „Судебник“ Казимира з 1468 р. дуже близько споріднений з нею. Звичаєве право, сперте на юридичну традицію, що одержала колись свій вислів у „Русь-

Мініатюра з рукописного Євангелія 1507 р.

кій Правді“, стало основним джерелом Литовського Статуту. Крім того бачимо тут уже впливи й польських кодифікацій XIV—XV вв. і окремих сучасних законів, також німецького магдебурзького права, по якому судили

в міських судах. Слабі в першій редакції Литовського Статуту, німецькі впливи далеко сильніше відбилися в його другій редакції з 1566 р. Не зважаючи на глибокі зміни,

А кє іамого Бога несто івѣтхю ісправѣ рудивостѣ и ісправѣ попомки
 сто: и сумнѣныє своє перѣрѣ штица иакоги, стѣ аѣ роиовѣ ниголи
 не шже шгиваюти ієро великоє і прав рудивое з аофмоє хоробѣи амѣд
 наптомѣ правѣ ииѣ приістаюста івѣи бофѣ помофѣ. А єстѣ ииѣи
 не ісправѣ рудивѣ бофѣ ма хѣи. А пѣиарѣ зімѣиєи маєстѣ пордѣиєд
 и ісправѣи иєловѣ рѣиіици ви ииєстѣи виіпкѣи и позѣиєи спѣати
 амѣишнѣиєд єзѣиіиомѣд иєловѣи а прѣиіаєстѣи маєстѣ на вѣрѣдѣд єво
 пѣиіаіієи стѣици иєловѣи ма м. прѣиієгаю пѣиѣд богу вѣт роцѣи є рудино
 аиу наптомѣ ииѣд ісправѣ рудивѣ во рѣдѣи бога єиєтѣиєтѣиє права пѣиіаіієи
 и во рѣдѣдѣ иовѣиѣи а иєпорѣвѣд єтѣи роцѣд нигого не прѣиіаєд а рудино ииѣи
 тѣиієи хѣи є рѣдѣд за пѣиієи вѣати и рѣдѣиєтѣиєтѣиє ієи и по ієдѣиєд євѣрѣдѣи и іспра

З Литовського Статуту.

елемент староукраїнського державного права виступає ще яскраво навіть у третій редакції Литовського Статуту з 1588 р., що того самого року вийшов друком у Вільні.

Походження так званих литовських літописів. Зокрема до будучих дослідів належить ствердити ступінь участі українців у так званих литовських літописах, себто літописах, розвинених на давній українській літописній традиції й витворених спільною працею і на спільній літературній мові українців і білорусів, які увійшли в склад великого князівства литовського, звідки й походить невластива назва літописів.

Редакції так званих литовських літописів. Вони представляють собою чотирі редакції. Найдавніша редакція літопису це збірка механічно злучених окремих творів, куди увійшли: оповідання про боротьбу Кейстута з Ягайлом, оповідання про князювання Витовта й покорення українських і білоруських князівств, оповідання про битву з Теміркутуєм на Воркслі, оповідання про Поділля, похвала князеві Витовтові, оповідання про боротьбу Свитригайла з Жигмонтом і щорічні записки, роблені в Смоленську й на Україні. На те, що батьківщиною цієї найдавнішої редакції був Смоленськ, вказують не тільки смоленські записки, але й місцеве смоленське забарвлення літописного оповідання і смоленське джерело Похвали князеві Витовтові. Цим джерелом є записка в збірнику проповідей Ісаака Сирина, з якої цілі устуні буквально подібні до літописного тексту похвали, а в інших змінена, що правда, форма, але приходять ті самі вислови. Перший вказав на це М. Грушевський, що й звернув увагу на якісь сліди ритмічної чи краще циклічної будови в смоленській записці з 1428 р., котра стала джерелом для похвали великому князеві Витовтові:

Тогда бяху крѣпко служаще ему велиции князи...

честь и дары подаваху ему

и також служажу ему и вѣсточные великии цари татарьскии,

такоже и нѣмецькии великии князи служажу ему

со всѣми грады своими и землями,

еще же и инии велиции князи служатъ ему —

господарь молдавської земли, також и басарабської земли.

Такоже и чеськое королевство служаще ему.

Найдавніша редакція повстала в половині XV в.

Друга редакція додала до тексту першої редакції легендарну історію великого князівства литовського давніших часів і продовжила оповідання першої редакції короткими записками до другої половини XVI в. Третя

редакція це ширша редакція, що доповнила вістки попередньої редакції масою мотивів, епізодів і оповідань як з усної, так і з літературної традиції й виповнила прогалини середньої редакції щодо подій від середини XV до початку XVI в.

Повний звід так званих литовських літописів появився не ранше половини XVI в. Сюди увійшли народні оповідання й перекази про первісну історію Литви до князювання Міндовга, про зміну князів від Войшелга до Гедиміна, про оснування Вільни, про напад Ольгерда на Москву, про чудо від св. хреста, про ворожнечу Витовта з Москвою, про старання Витовта одержати корону, далі позички з українських літописів про Міндовга, Войшелга, вбійство Товтівіла й Тройнати та про Тройдена, вкінці поодинокі оповідання й щорічні записки. Крім тих оповідань, котрі вже увійшли в короткий звід, у ширший увійшли ще такі: про битву під Дубровоною, про сварку Сви-тригайла з Ягайлом, про вбійство Жигмонта, про боротьбу Михайла Жигмонтавича з Казимиром і про боротьбу Казимира з тевтонами й Юрієм Подібрадом. Оповідання цієї четвертої редакції наслідком багатства подробиць колоритніше й щодо свого викладу цікавіше, має повістевий характер і тим самим більшу літературну вартість.

В цих українсько-білоруських літописах видно вже новий стиль, ближчий до урядового стилю литовської держави ніж до стилю давніх українських літописів. Він зовсім світський, свобідний від церковної манери й византійського риторства, за те стоїть під впливом польської лексики та стилістики.

Цими літописами користувалися польські хроністи Длугош, Бельський і головно Стрийковський при писанні своїх хронік. У хроніці останнього є до 180 позичок з цих літописів.

Так званий Короткий київський літопис. У протиставленні до цього нового світського стилю зовсім на ґрунті давніх літописів стоїть так званий Короткий київський літопис. В цім рукописі короткий витяг з давніших літописів продовжений новими записками волинськими або поліськими з кінця XV в. Займаючися багато церковними

справами, Короткий київський літопис вказує на своє походження з церковних кругів.

Здається, пізніше додано до давніших записок цікаве оповідання про литовсько-московську війну та про перемогу князя Константина Острозького під Оршою над Москвою в 1515 р. Оповідання кінчиться похвалою полководцеві литовських військ. Острозький порівняний між іншим з „великим царем індійським Пором“, з Авієм, сином Ровоама, „що воював з десятьма колінами ізраїлів і вбив з них сильних людей за один день п'ятсот тисяч“. Його діло наслідував Острозький, що побив москалів не за цілий день, але в трьох годинах вісімдесят тисяч і т. д. Похвала кінчиться славою, яка нагадує нам ритмічну будову Слова про похід Ігоря і дум:

великославному государю королю Жикгимонту Казимировичу
 буди честь і слава навіки —
 побідившему недруга свого великого князя Василія московского,
 а гетману его вдатному князю Константину Івановичу Острозскому
 дай, Боже, здорове і щастє вперед ліпшеє:
 как нині побил силу великую московскую,
 аби так побивал силную рать татарскую,
 проливаючи кров їх бессурменьскую.

10. Книжній засіб.

Книжній засіб першої половини XVI в. Ця пам'ятка ритмічної будови походить зперед середини XVI в. і бажання автора, щоб Острозький побідив сильні татарські війська, й сам спосіб вислову цього бажання вяже його твір з творами, які зродила козаччина в формі свого епосу — дум. Це вже входить в обсяг середньої доби української літератури.

Тимчасом на закінчення огляду давньої доби варто поглянути, який книжній засіб передав п'ятнадцятий вік шістнадцятому. Показчик цього засобу подає нам опис бібліотеки супрасльського монастиря. Його заснував на початку XVI в. митрополит Йосип Солтан і заложив разом монастирську бібліотеку, постягавши книги з різних місць української й білоруської землі. В 1557 р. зладжено каталог цієї бібліотеки. В цій описі при низці книжок зазначено, що це „старі“ книги, отже походили з першої

третини XVI в., далі йшли нові книги, зібрані від 1532 р., й найновіші, що дісталися до бібліотеки вже по її описі.

На 215 скаталогованих книжок було коло 50 чисто церковно-богослужбних: євангелій, апостолів, псалтирей, часословів, тріодей, ермолоїв, октоїхів, службників, молитовників тощо. Значну рубрику займають толкування Св. Письма: євангелій, апостолів, псалтирей, апокаліпсиса та служби. З назв старозавітніх книг виходить, що цілої Біблії не було до часу виходу з друку Скоринової Біблії. З писань св. отців єсть тут ряд збірників проповідей Івана Золотоустого, Григорія Богослова, Василія Великого, писання Діонісія Ареопагіта, Кирила Єрусалимського, Івана Синаїта, Григорія Двоєслова, Єфрема Сирина, Ісаака Сирина, Івана Дамаскина, Теодора Студита, Івана Антіохійського, Григорія Синаїта, листи Кирила на Юліяна, Григорія Амиритського „на Ервана“, авви Доротея, моралістичні збірники Антіоха й Никона, Діоптра монаха Пилипа. Містить спис і багато збірників поучень, уложених систематично з різних авторів, і релігійно-моральних підручників з житій і поучень, напр. учительні євангелія, систематичні збірки поучень, прологи, минеї, патерики, між ними й Київопечерський Патерик, дві книги житій святих Метафраста, житія Івана Богослова, Івана Золотоустого, Паїсія, Атанасія Атонського й інші. Далі було тут кілька канонічних книг, один збірник релігійної полеміки з латинянами, а з легендарно-апокріфічного й повістєвого письменства два примірники повісти про Варлаама й Йоасафа, житіє Андрія Юродивого, Василія Нового, Завіти дванадцяти патріархів. В однім збірнику разом з повістю про Варлаама й Йоасафа було також Ходження Данила, другий твір оригінальної української літератури побіч Київопечерського Патерика. З історичних книг були тут історичні біблійні книги, Палея, „Плѣненіє єрусалимское“, „Временник, із Константинова временника виписан“ і „Книга Царственник з літописцем“, а природничу літературу заступав Козма Індикоплов.

Каталоги інших бібліотек мало в чім доповнюють цей спис бібліотеки супрасльського монастиря.

Характер цього книжнього засобу як причина занепаду літературної творчости. Правда, довга низка цих кни-

жок, але все таки поза Київопечерським Патериком і Данилом Паломником він веде нас властиво туди, звідки ми вийшли, до перекладного письменства, розуміється, доповненого придбаннями також пізніших віків. До того це письменство крайно одностороннє й далеке від пекучих потреб життя. І в цій односторонності тодішнього книжнього й тим самим освітнього засобу, в береженні церковної традиції перед усякими сторонніми впливами, головню західними, в страху перед боротьбою і тим самим в недостатчі ініціативи для організації та громадської й політичної діяльності криється причина занепаду оригінальної творчості, наслідком чого тим буйніше процвітала компіляційна робота. Справа пішла на краще щойно тоді, коли Україну обхопив рух обновленого життя в західній Європі.

II. Розвиток літератури на Україні й на Заході.

З огляду на те, що в середній добі української літератури треба дуже часто порівнювати прояви українського письменства з аналогічними західно-європейськими, годиться тут коротко зазначити, як представлявся розвиток української літератури давньої доби в порівнянні з західно-європейським літературним розвитком. В найдавнішій добі доля української літератури різко відрізнялася від долі західно-європейських літератур. На Заході від самого свого народження літератури черпали теми для своїх творів з багатої народньої поезії. Звідсіль зачерпнули поети матеріал до своїх романів про Карла Великого та про його паладинів, про Артура й лицарів круглого стола, про хитрого Лиса Микиту тощо. За те на Україні ми бачили, як духовенство з цілою силою виступило проти усної словесности й вона в спіла полишити свої сліди розмірно невеликі й нечисленні в Слові про похід Ігоря і в літописах, бо в очах духовенства була вона поганська й чортівська.

Коли в західню Європу пішов Гомер, Софокл, Платон і Аристотель, Україна дістала з Візантії через південних славян тільки те, що могла прийняти й що мала грецька література византійського періоду, себто замість літератури клясичної Греції головню оповідання про Христа

та святих, богословські статті й поучення, все те з виразним аскетичним характером, Християнин мав усім своїм життям на землі заслужити собі небесне щастя; щоб його досягнути, повинен був відректися усіх світових утіх і вдовольень, які перешкоджали спасінню душі, й найкраще зовсім відгородити себе від світу монастирськими мурами й яко монах стати ідеалом християнства — зовсім посвятити себе службі Богові. Ширенню таких засад мали служити й пам'ятки письменства, що оповідали про те, як жили святі й пустинники та якої слави діждалися вони від Бога за своє відречення від світу. А що византійський аскетизм заперечував науку й Византія не дала Україні зорганізованої школи, вплив аскетичних писань на життя давньої України був величезний і всесильний.

Різницю між українською нивою і західно-європейською для свіжого посіву можна бачити на долі східних повістей на західно-європейським і на східно-славянським, зокрема українським ґрунті. Вони, як тут, так і там не мали діла з місцевою дійсністю, але цікавили читача тим, що несли його в світ фантазії, в світ казки. Однак на Заході східні повісті й романи знаціоналізувалися, увійшли в найтісніший зв'язок з місцевою дійсністю і не тільки стали добром письменства, але й у великій мірі в частинах або й у цілості перейшли в скарбницю народньої поезії. Тіж повісті були на Україні довгі століття, але тут вони ані не зукраїнчилися ані не викликали наслідувань і полишили — з малими виїмками — тільки слабкі сліди в українській і взагалі східно-славянській народній поезії.

Правда, західне християнство несло всюди, де приймалося, свою офіційну латинську мову, а східне християнство зробило виїмку для болгарської мови. Однак ця полекша в розвитку літератур тих славянських народів, котрі прийняли східне християнство й разом з ним церковно-славянську літературну мову, в їх початках відомстилася велико шкідливими наступствами в їх дальшій розвитку. На заході латинська мова не могла зостатися на довший час пануючою в національній літературі, французькій, англійській, німецькій, чеській чи польській: права латинської мови завоювала швидко жива французька, англійська, німецька, чеська чи польська мова, бо ж у нероман-

ських народів латинська мова навіть не мала нічого спільного з живою західно-європейською мовою.

Інакше стояла справа з церковно-славянською літературною мовою на Україні. Вона була дуже близька до живої української мови. Діставши готову зрозумілу мову, українські письменники і грамотії не відчували необхідності піднести рідну мову до ступня літературної. Рідній мові зробили вони тільки ту уступку, що церковно-славянську мову принорували до української вимови, витворили окрему — українську редакцію церковно-славянської мови. Початкова вигода відбилася фатальними наступствами в дальшому розвитку української літератури: впоїла в наших грамотіїв — тим більше, що ними були головно духовники — погляд, що рідна мова не надається на знаряд письменського руху, тим більше не випадає нею писати церковні й богословські книги. Які болючі наступства викликав такий погляд у письменським житті українського народу, показує літературний розвиток Галицької, Буковинської й Угорської України ще в XIX столітті.

Поки Україна творила окрему державу, чи то київську, чи галицько-волинську, власна державність була тим середовищем, без котрого ми не мали б ні Слова митрополита Іларіона, ні опису подорожі Данила Паломника, ні високих літературних прикмет українських літописів, зокрема Галицько-волинського літопису, ні Слова про похід Ігоря, все те пам'ятників, або рівних літературною стійністю сучасним пам'ятникам західно-європейських літератур або яких навіть не мали найближчі нам сучасні західно-європейські літератури. Однак коли підмулені припливом азійських орд, зокрема половецьких, основи української державности захиталися під заливом татарви, не стало середовища, що пособило б народженню літературних пам'ятників, рівних попереднім, не то таких, які перейшли б літературною стійністю пам'ятки української літератури XI й XII в.

Замість еволюції літературного життя, його форм і ідей бачимо застій і занепад. Ось один приклад. В українським письменстві давньої доби маємо ряд поучень проти п'янства, головно в зв'язку з співанням тропарів при чарці, св. Василія і мильно приписуване Теодосієві Печерському

поучення. На тему проповіді проти п'янства стрічається від XV в. дуже популярне в нашій старій письменстві „Слово о високоумномъ хмельъ“.

Тут хміль радить усякій людині, священничому станові, князям, боярам, слугам, купцям, багатим і убогим, жінкам, старим і молодим: „не освоюйте мене“, та згадавши про свій славний рід, перечисляє все, що він робить з тим, хто з ним заприятелює: наперед зробить з нього грішника, що не молитиметься до Бога, не встане на молитву, не спатиме в ночі, наложить журу на його серце: „а коли він встане з похмілля, голова болить його, очі світу не бачуть, а розум його не йде ні на що добре, а їсти не хоче, горло його сухе, пити хоче, випити чарку одну й другу з похмілля й багато інших і так напивається кожного дня“. А наслідки цього? Князь тратить розум, лютує на людей, не цілу ніч, спить до полудня, нема кому управляти людьми, бояре кривдять сиріт і вдовиць і за їх сльози люде проганяють князя з князівства. Боярин стає злобним, немилосердним і лакомим на срібло, за що князь проганяє його. Зле виходить на п'янстві купець, княжий слуга, селянин; в останнього запустіє село, він сам попаде в злидні, а його жінка й діти в неволю. Взагалі хто тільки подружиться з п'янством, не схоче робити свого діла, тільки схоче пити й не буде йому добра. А як пізнається з п'янством жінка, яка б ні була, коли зачне впиватися, п'янство зробить її грішницею, збудить в ній грішні думки, й від Бога буде відлучена й у людей в посьміху, краще не родилась би. В питті треба бути поміркованим, бо п'янство споганює душу та зверхній вигляд людини.

Горілчана література тягнеться у нас до XIX в., але рідко вона прибирала форму сатири чи якогось хоч згрубша літературного твору. В копії половини XVIII в. маємо „Лѣкарство на болящихъ немощію пьянства или Бахуса новоизобрѣтенное“. По рецепті вірші підхмеленим:

треба дубовим суком спину шмаровати,
а трасучіся руки у сук ізв'язати.

Щоб не трісла голова, треба скувати її залізним обручем,
закинути п'яного в яму, щоб не бачив неба, й лічити його

три дні поволі, сухарь даючи на день йому, не більше.
По трьох днях треба

помазати його маслом тим, що з береззя,
так, щоб помазаний ні всидів, ні влежав.

Така курація добра тільки в літі, а в зимі принево-
лити стояти пів години на морозі в одній сорочці, щоб
п'яниця прохолодився. А як хто другий раз підхмелиться,
треба лічити його при помочи „мартового міха“,

закинуть його туди без всякого сміха;
зашить той міх зверху і положить долі
і в два в'юни його лоскотать доволі
но сім міху, щоб болізьнь не прикрилась
або в яким кутку не затаїлась.
І так сей міх віджене хоробу:
не буде боліть тим до самого гробу.

Тут уже бачимо трактування п'янства як загальну
хибу, не конкретні випадки п'янства, й ціла вірша прони-
зана українським гумором, якому й відповідає курування
підхмеленого.

Так бачимо, що Україна тягнулася кілька століть по-
заду за Європою. Розвиток французьких невеличких вір-
шованих оповідань побутового характеру, так званих
фабльо, серед яких щодо свого змісту й тону чергува-
лися між собою сатири, іділли, навчаючі оповідання та
грубі фарси, припадає на XIII в., німецьких швенків на
XIV в. і початок XV в. Розвиток італійської новели довів
до того, що в XIV в. з'явився там Боккачіо з своїм зна-
менитим Декамероном, а в Англії сучасник Боккачія Чосер
в своїх Кентерберійських оповіданнях перевищив Боккачія
реальним малюнком дійсності та сполученням повістяр-
ського й драматичного таланту. При кінці XVI в. слава най-
більшого драматурга Шекспіра була загальна, а українці
щойно познайомилися з драмою при помочи поль-
ських драматичних релігійних вистав, відомих у захід-
ній Європі найпізніше в XII в.

Коли порівняти культурний і літературний розвиток
України з такимже розвитком Польщі, до татарських на-
падів культура й література останньої дуже далеко лиши-
лася поза українською. Щойно наслідком занепаду укра-
їнської літератури від половини XIII в. польська література
здобула рішучу перевагу над українською в XVI в. З сла-

вянських літератур одна чеська вела перед. В XV в. вона навіть на ціле століття випередила німецьку літературу. Вплинули на це різні обставини, в першій мірі діяльність Івана Гуса й її наслідки, гуситські війни й секта чеських братів. Ті часи національного чеського героїзму й приготували золотий вік чеської літератури в XVI в.

Культурний розвиток західньої Європи уможливила у великій мірі Україна, захищуючи своїми грудьми її спокійне життя перед нападами азійських орд, головно половців і татарів, а від кінця XV в. перед поновленими нападами татарів і турків.

Синхроністичні таблиці письменства
давньої доби.

Ч А С	ІСТОРИЧНА АБО КУЛЬТУРНА ПОДІЯ
326	Заснування Царгороду
392	Християнська церква признана у Византії державною
кінець VIII в. — поч. IX в.	Початок першої української — київської держави
827—869	Св. Константин — Кирило
852—888	Царь Борис у Болгарії
860	Напад Аскольда на Царгород і перше хрещення України
863	Кирило уложив кирилицю
коло 865	Прийняття християнства в Болгарії
879—914	Олег
885	Смерть св. Методія
893—927	Болгарський царь Симеон
898	Константин Болгарський уложив Учительне Євангеліє
914—945	Ігорь
916	Смерть Климента, ученика Методія
927	Византія признала незалежність болгарської церкви
945—972	Ольга і Святослав
971	Византія прилучила східню Болгарію
980—1015	Володимир Великий
988—989	Всенародне хрещення України
1015—1054	Ярослав Мудрий
1018	Византія прилучила західню Болгарію Шишмановичів
1024	Битва під Листвином
1035—1038	Родився Теодосій Печерський
1037	Перенесення митрополії з Переяслава до Києва
1051	Вибір Іларіона на київського митрополита
1053	Постриження Никона

Ч А С	ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
XI в.	Переклад Фотіївого Номоканона або Корм- чої Книги
XI в.	Руська Правда
1037—1050	„Слово о законѣ и благодати“ Іларіона
1039	Найдавніший київський літописний звід

Ч А С	ІСТОРИЧНА АБО КУЛЬТУРНА ПОДІЯ
1054—1078	Ізяслав
1057	Неранше родився Нестор
1062	Заснування Печерського монастиря
1073	Смерть преподобного Антонія
1074	Смерть преподобного Теодосія
1074—1078	Нестор прийшов до Печерського монастиря
1077—1078	Никон став ігуменом
1078—1093	Всеволод
1078	Замучено Гліба Святославича
коло 1080	Пісня про Роланда
1088	Смерть Никона
1091	Відкриття і перенесення мощів Теодосія з печери до церкви
1093—1113	Святополк II
1097	Зїзд у Любечі
1106—1108	Подорож ігумена Данила до свя- тої землі
1108	Установлено загальне соборне свято Тео- досієві Печерському
1113—1125	Володимир Мономах
1125—1132	Мстислав
1130—1134	Родився Кирило Турівський
1132—1139	Ярополк
1139—1146	Всеволод II
1146—1154	Ізяслав II
1147—1154	Клим київським митрополитом (з перервами)
1141—1152	Володимирко Володаревич

Ч А С	ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
1056—1057	Остромірове Євангеліє, найстарша пам'ятка церковно-славянської мови східно-славянського типу.
1069—1073 коло 1072	Никон зредагував літописний звід Пам'ять і похвала князеві Володимирові, приписувана Якову Монахові
1073	Закінчення Київопечерського зводу
1073—1076	Два Збірники Святослава, найстарші пам'ятки церковно-славянської мови українського типу
1081—1088 коло 1087	Несторове Читання про Бориса та Гліба Оповідання про перенесення мощів св. Миколая до Барі
коло 1089	Житіє преподобного Антонія
перед 1091	Несторове Житіє Теодосія
коло 1095	Початковий київський звід
1100—1101	Поучення Володимира Мономаха дітям
1111—1200	Київський літопис
1112	Несторова редакція Повісти временних літ
1113—1116	Василева перерібка Несторового літопису
1116	Сильвестрова редакція Повісти временних літ
1118	Третя редакція Повісти временних літ
1130—1151	„Вопрошаніє Кириково“

Ч А С	ІСТОРИЧНА АБО КУЛЬТУРНА ПОДІЯ
1149—1157	Юрій
1153—1187	Ярослав Осмомисл, галицький князь
1154—1174	Андрій Боголюбський
1157—1169	Вибір Кирила Турівського на єпископа
1169	Війська Боголюбського зруйнували Київ
1176—1194	Святослав II Всеволодович чернігівський
1185	Похід князя Ігоря Новгородсіверського на половців
1199—1205	Роман Мстиславич, галицький князь
1200—1340	Друга українська, галицько-волинська, держава
1200	Університет у Парижі
1205—1264	Данило, (1205—1245 боротьба за Галичину)
1223	Битва над Калкою
коло 1225	Постриження Полікарпа
1226 (22 мая)	Смерть Симона
1239—1240	Татаре зруйнували Україну
1240	Татаре здобули Київ
1253	Коронація Данила в Дорогичині
1264—1301	Лев I
1274	Серапіон став єпископом у Владимірі над Клязмою
1275	Смерть Серапіона
1299	Перенесення столиці київського митрополита з Київа до Владиміра над Клязмою
1301—1308	Юрій I
1303	Заснування митрополії в Галичі
1308—1323	Лев II і Андрій
1323—1340	Юрій II
1316—1341	Гедимін
1341—1377	Ольгерд
1340—1385	Любарт

Ч А С	ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
1175	Слово про князів
1182—1199	Перерібка Моленія Данила Заточника
1187	Слово про похід Ігоря
кінець XII в.	Похвальне слово св. Климентові
1199	Похвала князеві Рюрикові
1201—1292	Галицько-волинський літопис
1225—1226	Послання Симона до Полікарпа
коло 1234	Печерський Патерик
коло 1238	„Слово о погибелі русьскія земли“
по 1240	Перше відоме поучення Серапіона
1251	Пісня слави Данилові й Василькові
1274	Правило митрополита Кирила III
коло 1293	Закінчення Галицько-волинського літопису
1305	Спільний літописний звід

Ч А С	ІСТОРИЧНА АБО КУЛЬТУРНА ПОДІЯ
1348	Карло I заснував університет у Празі
1348—1353	Декамерон Боккачія
1362	Литва зайняла Київ
1363	Литва зайняла Поділля
1364	Казимир Великий заснував академію в Кракові
1385	Польсько-литовська унія
1382—1430	Витовт Кейстутович
1387	Польща анексувала Галичину
1393	Упадок Болгарії під ударами турків
1407	Умер митрополит Кипріян
1415—1418	Григорій Цамблак
1430—1432	Свитригайло
1440—1454	Оленько Володимирович
1436—1458	Митрополит Ісидор
1439	Флорентійська унія
1448	Винахід друку
1453	Упадок Візантії
1454—1470	Семен Оленькович, київський князь
1458	Утворення окремої київської митрополії
1458—1473	Митрополит Григорій Булгар
1467—1515	Менглі-Гирай
1471	Народження ереси „жидовствуючих“ в Новгороді
1491	Швайпольт Фіоль у Кракові
1507—1508	Михайло Глинський
1509	Похвала дурноти — Еразма з Роттердаму
1515	Йогож Письма темних людей
1515	Побіда Константина Острозького під Оршою

Ч А С	ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
1377 по 1380	Лаврентіївський літописний звід Слово про Мамаєве бойовище
на поч. XV в. 1406	„Повѣданіє“ Софонія або Задонщина Арсенівська редакція Київопечерського Патерика
1418	Привітня промова Цамблака папі Марти- нові, похвальне слово отцям
1423 коло 1432	Новий спільний літописний звід Софійський Временник
серед. XV в.	Іпатський літописний кодекс
1460	Перша Касіянівська редакція Київопечер- ського Патерика
1462	Друга Касіянівська редакція Київопечер- ського Патерика
1468	„Судебник“ Казимира
1476	Посланіє Місаїла
1499	Переклад усієї Біблії за новгородського митрополита Геннадія
1515	Похвала князеві Константинові Острозь- кому

Важніша література предмету.

Скорочення: ASP. = Archiv für slavische Philologie; В. = Варшава; ВВ. = Византійській Временникъ; ВЕ. = Вѣстникъ Европы; ВУИ. = Варшавскія Университетскія Извѣстія; Д. = Діло; ДНР. = Древняя и Новая Россія; ЖМНП. = Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія; ЖС. = Живая Старина; ЖСл. = Жите і Слово; З. = Зоря; ЗАН. = Записки Имп. Академіи Наукъ; ЗНТШ. = Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові; ЗНУ. = Записки Имп. Новоросійскаго Университета; ЗУК. = Записки Українського Наукового Товариства в Київі; ИАН. = Извѣстія Имп. Академіи Наукъ; ИВОА. = Извѣстія Второго Отдѣленія Имп. Академіи Наукъ; ИК. = Изборникъ Кіевскій; ИОАН. = Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ; К. = Київ; КС. = Кіевская Старина; КУИ. = Кіевскія Университетскія Извѣстія; Л. = Львів; ЛАК. = Лѣтопись занятій Археографической Коммисіи; ЛИОНУ. = Лѣтопись Историко-филологическаго Общества при новоросійскомъ университетѣ; ЛНВ. = Літературно-науковий Вістник; ЛРД. = Лѣтописи Русской Литературы и Древности; М. = Москва; НЛСМ. = Научно-литературный Сборникъ Галицко-русской Матицы; Од. = Одеса; ОЗ. = Отечественныя Записки; П. = Правда; ПДП. = Памятники Общества любителей древней письменности; ПО. = Православное Обозрѣніе; ППС. = Православный Палестинскій Сборникъ; ПС. = Православный Собесѣдникъ; ПУМА. = Памятки української мови і літератури; РФВ. = Русскій Филологическій Вѣстникъ; РШ. = Русская Школа; С. = Странникъ; СОАН. = Сборникъ статей Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ; Спб. = Санктпетербург; СС. = Статьи по славяновѣдѣнію; СХО. = Сборникъ Харьковскаго Истор.-фил. Общества; ТКА. = Труды Кіевской Духовной Академіи; УА. = Українсько-руський Архив; УЗВО. = Ученыя Записки Второго Отдѣленія Имп. Академіи Наукъ; УЗКУ. = Ученыя Записки Казанскаго Университета; ФЗ. = Филологическія Записки; Х. = Харків; ХЧ. = Христіанское Чтеніе; ЧОМУ. = Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при московскомъ университетѣ; ЧОН. = Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца; ЭО. = Этнографическое Обозрѣніе.

Подані побіч скорочень числа означають томи по загальному численню, подані ще інші при них зазначення подають зошит чи

випуск тому; так само числа при роках означають даний зошит чи випуск зазначеного річника.

Бібліографічні показчики.

Витбергъ Ф. Указатель книгъ и статей по вопросам преподаванія исторіи русской литературы въ среднихъ учебныхъ заведенияхъ. Спб. 1903. — Владиміровъ П. Литература Слова о полку Игоревѣ со времени его открытія по 1894 годъ. К. 1894 (Відб. з КУИ.). — Грушевський М. Литература освітньої справи в давній Україні, перекладного й оригінального письменства в III т. його „Історіи України-Руси“. — Гудзій Н. Литература „Слова о полку Игоревѣ“ за последнее двадцатилѣтіе (1894—1913 гг.). Критико-библіографическій обзоръ. Спб. 1914. (Відб. з ЖМНП.). — Комарницкій В. Опытъ краткаго критико-библіографическаго обзора нѣкоторыхъ трудовъ по исторіи русской литературы. В. 1911. — Котляревскій А. Древняя русская письменность. Опытъ библиологическаго изложенія исторіи ея изученія. (Сочиненія, IV). — Мезіеръ А. Русская словесность съ XI по XIX столѣтія включительно. Библиографическій указатель произведеній русской словесности въ связи съ исторіей литературы и критикой. Книги и журнальныя статьи. Часть I. Русская словесность съ XI по XVIII в. Спб. 1899. — Никольскій Н.: Матеріалы для повременнаго списка русскихъ писателей и ихъ сочиненій (X—XI вв.). Спб. 1906; Матеріалы для исторіи древне-русской духовной письменности. Спб. 1907. — Огівенко І. Українська мова. Библіографічний показчик літератури до вивчення нашої мови. Порадник студентам, вчителям і всім, хто бажає найкраще вивчитись української мови. К. 1918. — Перетцъ В. Новые труды по источниковѣднью древне-русской литературы и библиографіи. Критико-библіографическій обзоръ. Серія 1-ая. I—XLVI. 12. Вторая серія. I—XLIII. 12. (Відб. з КУИ.). — Смирновъ І. Указатель описаній славянскихъ и русскихъ рукописей отечественныхъ и заграничныхъ книгохранилищъ. Сергійв Посад, 1916. — Шляпкинъ И. Исторія русской словесности. (Программа университетскаго курса съ подробной библиографіей). 2-е вид. Спб. 1915. — Яцимирскій А. Обзоръ новыхъ изслѣдованій и изданій по исторіи русской литературы, (РШ. 1906, 11—12, 1907, 11—12, 1908, 1, 2, 12, 1910, 2—3). Пор. переклад і доповнення В. Дорошенка в III кн. „Нашої Школи“ за 1910 р. п. н. „Огляд новіших розвідок і видань по історіи старої української літератури“.

Описи рукописів.

Абрамовичъ Д. Описание рукописей Спб. Духовной Академіи. Софійская бібліотека. I—III. Спб. 1905, 1907, 1910. — Барсуковъ Н. Рукописи Археографической Коммисіи. Спб. 1882. — Березинъ В. Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся въ бібліотекѣ Музея при Кіевской Духовной Академіи. К. 1884. — Бычковъ А. Описание славянскихъ рукописей, принесенныхъ въ даръ Имп. Публичной Библіотекѣ А. Ѡ. Гильфердингомъ. Спб. 1869;

Описаніе церковно-славянскихъ и русскихъ рукописей Имп. Публичной Библіотеки. Ч. I. Описаніе церковно-славянскихъ и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публичной Библіотеки. Спб. 1882. — Витошинскій Е. Указатель именной и предметный къ труду А. В. Горскаго и К. К. Невоструева: „Описаніе... В. 1914. — Востоковъ А. Описаніе русскихъ и словенскихъ рукописей Румянцевскаго Музеума. Спб. 1842. — Георгіевскій Г. Рукописи. Собраніе Н. С. Тихонравова. М. 1913. — Горскій Александръ. Невоструевъ Капитонъ. Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библіотеки. Отдѣлъ I. Священное писаніе М. 1855. От. II. Писанія святыхъ отцевъ. 1. Толкованіе священнаго писанія. М. 1857. 2. Писанія догматическія и духовно-правственныя. М. 1859. 3. Разныя богословскія сочиненія. (Прибавленія). М. 1862. От. III. Книги богослужебныя. М. 1869. — Дмитріевскій. Описаніе рукописей и книгъ, поступившихъ въ Церковно-Археологическій Музей при Кіевской Академіи изъ Нѣжинской греч. Михайло-Архангельской церкви. (ТКА. 1884, IV). — Добрянскій Ф. Описаніе рукописей Виленской Публичной Библіотеки церковно-славянскихъ и русскихъ. Вільна, 1882. — Иларій и Арсеній іером. Описаніе славянскихъ рукописей бібліотеки Свято-Троицкой Сергіевой Лавры. М. 1878—9. — Калайдовичъ К. и Строевъ П. Обстоятельное описаніе славянороссійскихъ рукописей, хранящихся въ Москвѣ въ бібліотекѣ... гр. Э. А. Толстова. Съ палеографическими таблицами почерковъ съ XI по XVIII вѣкъ. М. 1825. — Калужняцкій Е. Обзоръ славяно-русскихъ памятниковъ письма, находящихся въ бібліотекахъ и архивахъ Львовскихъ. (Труды третьяго археол. съѣзда, II). — Крыжановскій Г. Рукописныя евангелія кіевскихъ книгохранилищъ. Изслѣдованіе языка и сравнительная характеристика текста. К. 1889. — Кримський А. Про Румянцевський музей у Москві. (ЖСл. I—II). — Лилеевъ М. Описаніе рукописей, хранящихся въ бібліотекѣ Черниговской Духовной Семинаріи. Спб. 1880. — Леонидъ архим. Систематическое описаніе славянорусскихъ рукописей собранія гр. А. С. Уварова. Т. I—IV. 1893—4. — Лопаревъ Х. Описаніе рукописей Имп. Общества Любителей Древней Письменности. Ч. I—III. Спб. 1892, 1893, 1899. — Масловъ Сергій: Обзоръ рукописей Библіотеки Императорскаго Университета св. Владиміра. К. 1910; Описаніе рукописей Историческаго Общества Нестора Лѣтописца. К. 1908; Рукописи Софійської катедри в Київі. (ЗНТШ. LXXII). — Никольскій А. Описаніе рукописей, хранящихся въ Архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго Синода. Т. I. Спб. 1904. Т. II. I в. Спб. 1906. II в. Спб. 1910. — Орловъ А. Библіотека Московской Синодальной Типографіи. Ч. I. Рукописи. I в. Сборники. М. 1896. — Отчеты Императорской Публичной Библіотеки. Спб. — Отчеты Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго Музеевъ. М. — Петровъ Н.: Описаніе рукописей Церковно-Археологическаго Музея при Кіевской Духовной Академіи. I в. К. 1875. II в. К. 1877. III в. К. 1879; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ. I в. Собраніе рукописей Московскаго митрополита Макарія

(Булгакова), Мѣлецкаго монастыря на Волини, Кієво-Братскаго монастыря и Кієвскої духовной Семинаріи. М. 1892. II в. Собранія рукописей Кієво-Печерскої Лавры, Кієвскихъ монастырей Златоверхо-Михайловскаго, Пустынно-Николаевскаго, Выдубицкаго и женскаго Флоровскаго, и Десятинной церкви. М. 1897. III в. Библіотека Кієво-Софійскаго собора. М. 1904. — Погорѣловъ В. Библіотека Московскої Синодальной Типографіи. Ч. I—IV. М. 1899, 1901, 1903. — Поповъ А. Описаніе рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библіотеки А. И. Хлудова. М. 1872. Первое прибавленіе. М. 1875. — Поповъ Н. Рукописи Московскої Синодальной (Патріаршей) Библіотеки. I. Новоспасское собраніе. М. 1905. II. Симоновское собраніе. М. 1910. — Порфирьевъ И. Описаніе рукописей Соловецкаго монастыря, находящихся въ библіотекѣ Казанскої Духовной Академіи. I—III. Казань, 1881. — Рыстенко А. Рукописи, принадлежащія библіотекѣ Имп. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей. Од. 1910. — Родосскій А. Описаніе 432-хъ рукописей, принадлежащихъ Спб. Духовной Академіи и составляющихъ ея первое по времени собраніе. Спб. 1894. — Свиціцкій Іларіон: Опис рукописей Народнаго Дома з колекціи Ант. Петрушевича. Ч. I. (УА. I. Л. 1906). Ч. II. (УА. VI. Л. 1911). Ч. III. (УА. VII. Л. 1911); Церковно и русско-славянскія рукописи публичной библіотеки Народнаго Дома во Львовѣ. Спб. 1904; Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ. Л. 1908. — Сидоровъ Н. Рукописи Имп. Археографической Коммисіи. Спб. 1907. I. Прибавленіе. — Сѣцинскій Е. Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. 2. Опись предметовъ старины. Камянець, 1909. — Соколовъ Е. Библіотека Имп. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ. М. 1905. — Сперанскій М. Описаніе рукописей библіотеки Историко-филологическаго Института кн. Безбородко въ г. Нѣжинѣ. Ніжин, 1900. II в. 1901. Приобрѣтенія 1901—1905 гг. 1905. — Срезневскій В. і Покровскій Ѡ. Описаніе рукописнаго отдѣленія библіотеки Академіи Наукъ. I. Рукописи. Т. I. I. Книги Священнаго писанія и II. Книги богослужебныя. Спб. 1910. — Срезневскій В. Охранная опись рукописнаго отдѣленія библіотеки Имп. Академіи Наукъ. I. Книги Св. Писанія. Спб. 1905. — Строевъ С. Описаніе памятниковъ славяно-русскої литературы, хранящихся въ публичныхъ библіотекахъ Германіи и Франціи. М. 1841. — Трипольскій В. Полтавское Епархіальное Древнехранилище. Указатель съ описаніемъ выдающихся письменныхъ и вещественныхъ памятниковъ церковной старины Полтавскої Епархіи. Полтава, 1909. — Яцимирскій А. Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ. (СОАН. LXXIX).

Вступні замітки.

Грушевскій Михайло: Звичайна схема „русскої“ історії. Спб. 1904; Ілюстрована історія України. К. 1918; Історія України-Руси. Том I. До початку XI віка. Вид. 2-е. Л. 1904. Т. II. XI—XIII вік. Вид. 2-е. Л. 1905. Т. III. До року 1340. Вид. 2-е. Л. 1905. Т.

IV. XIV—XVI віки. Відносини політичні. Вид. 2-е. К.-Л. 1907. Т. V, ч. I. Устрій українських земель XIV—XVII в. Л. 1905. Т. V, ч. II. Церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII в. Л. 1905. Т. VI. Житє економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. К.-Л. 1907; Очеркъ исторіи украинскаго народа. Изданіе третье, дополненное. К. 1911; Исторія украинскаго народа. (Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, Т. I. Спб. 1914.). — Корш Хв. Дещо про нову теорію вийстя вкраїнського народа. (Україна, 1914, III). — Дещо про вийстя вкраїнської народности. (ЗНТШ. 97 і 98). — Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народа. К. 1918. — Украинскій вопросъ. Составлено сотрудниками журнала „Украинская Жизнь“. 2-е вид. М. 1915.

Жива мова, літературна мова, історія мови.

Богумил Олександр і Житецький Павло. Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського. (Україна, 1914, II). — Житецький П.: Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ. (ИОАН. 1903, II); Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. К. 1876; Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка. К. 1889. — Зілинський Іван. Проба упорядковання українських говорів. (ЗНТШ. 117—118). — Колосовъ М. Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русекаго языка съ XI по XVI ст. В. 1872. — Крымскій А. Украинская грамматика. М. 1907—8. Т. I, вип. 1 і 2, т. II, вип. 1. — Куліш П. Дві мови, книжня і народня. (Україна, 1914, III). — Лавровскій П. Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго сравнительно съ Великорусскимъ и съ другими славянскими нарѣчіями. (ЖМНП. 1859, VI). — Михальчукъ К.: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины. (Труды Этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, VII. Спб. 1872); Открытое письмо къ А. Н. Пыпину, по поводу его статей въ „Вѣстн. Евр.“ о спорѣ между Южанами и Сѣверянами. К. 1909; Что такое малорусская (южно-русская) рѣчь? [КС. LXVI]. К. 1899. — Науменко В. Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи. К. 1889. — Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. Спб. 1905. (Видання академії наук). — Петербурська Академія Наук в справі знесенія заборони українського слова. Реферат академії, з додатком „Історичної записки“ К. А. Военского і вступним словом проф. М. Грушевського. Л. 1905. (Відб. з ЛНВ.). — Огієнко І.: Курсъ украинскаго языка. Изъ лекцій по исторіи украинскаго языка. Пособіє для студентовъ, учителей и учащихся старшихъ классовъ среднихъ учебныхъ заведеній. Вид. 2-е, доповнене. К. 1919; Огляд українського язикознавства. (ЗНТШ. LXXIX—LXXX). — Огоновський Омелян: Грамматика рускаго языка для школъ середнихъ. Л. 1889; Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Л. 1880. — Потєбня А. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи.

Вороніж, 1871. (Відб. з ФЗ. 1870, I—IV). — Сімович Василь. Практична грамати́ка української мови. Раштат, 1918. — Свенціцький Іларіон. Нариси з історії української мови. Л. 1920; Основи науки про мову українську. К. 1917. — Смалъ-Стоцький Степан і Гартнер Федір. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Відень, 1913. — Соболевській А. Очеркъ русской діалектології. III. Малорусское нарѣчіе. (ЖС. 1892, IV). Рец. К. Михальчука в КС. XLII. — Сумцов М. Начерк розвитку української літературної мови. Х. 1918. — Тимченко Е. Українська грамати́ка. Часть I. К. 1917. — Шахматовъ А. Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка. I. Спб. 1916; До питання про початок української мови. Кілька слів про нову працю з граматики українського язика. (пор. граматику Стоцького-Гартнера в німецькій мові). (Україна, 1914, I.); Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій. (РФВ. XXXII); Къ вопросу объ сбразованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей. (ЖМНП. 322). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. LVII. Пор. Будде Е. Отвѣтъ академику А. А. Шахматову и разборъ его послѣдняго миѣнія объ образованіи русскихъ нарѣчій. (ЖМНП. 325). Відповідь Шахматова п. з. Нѣсколько словъ по поводу статьи проф. Будде. (ЖМНП. 325); Краткій очеркъ исторіи малорусскаго языка. (Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, II); Курсъ исторіи русскаго языка. Літографований, в трьох томах. Спб.

Теорія Погодина-Соболевського.

Грушевській М.: Очеркъ исторіи Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца 14-го столѣтія. К. 1891; Теорія великоросійської колонізації на Подніпровю в I т. Історії України-Руси. — Кримський А. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів. Л. 1906. (Відб. з „Наукового Збірника“ проф. М. Грушевському); Древне-киевскій говоръ. Спб. 1907. (ИОАН. 1906, III); Филологія и Погодинская гипотеза. Даетъ-ли филологія малѣйшія основанія поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевскаго о галицко-волинскомъ происхожденіи малоруссовъ. I—IV. Разборъ общихъ историко-филологическихъ данныхъ и обзоръ письменныхъ памятниковъ старо-киевскихъ. К. 1904. (Відб. з КС.). — Розовъ В. Значеніе грамотъ XIV и XV вѣковъ для исторіи малорусскаго языка. К. 1907. (КУИ. 1907, V); Исслѣдованіе языка южно-русскихъ грамотъ XIV—XV в. в КУИ. 1913, жовтень; Трилогія проф. А. Кримського в ЗНТШ. 78; До староруської діалектології. Іще до питання про галицько-волинське нарѣчіе в ЗНТШ. 77. — Соболевській А. Древне-киевскій говоръ. I—III. (ИОАН. X, 1); Очерки изъ исторіи русскаго языка. К. 1884; Источники для знакомства съ древне-киевскимъ говоромъ. ЖМНП. 1885, кн. 2; Лекціи по исторіи русскаго языка. 3-е вид. М. 1903. Пор. рец. В. Ягіча: Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка в СОАН. 46 — й Потєбні в ИОАН. 1896, I.

Теорія літературного твору й літератури, поділ історії літератури, устна словесність.

Аничковъ Е. Научныя задачи історіи літературы. (КУИ. 1896, IV). — Архангельскій А.: Введеніе въ історію русской літературы. Т. I. Спб. 1916; Історія літературы, какъ наука. В. 1891. — Веселовскій А.: О методахъ и задачахъ історіи літературы, какъ науки. (ЖМНП. 152); Три главы изъ історической поэтики. (ЖМНП. 322—323; Психологическій параллелизмъ и его формы въ отраженіяхъ поэтического стиля. (ЖМНП. 316); Изъ введенія въ історическую поэтику. (ЖМНП. 1894, V). — Вопросы теоріи и психологіи творчества. Три томи в чотирьох випусках. X. і Спб. 1909—1911. — Евлаховъ Александръ. Введеніе въ философію художественнаго творчества. Опытъ історико-літературной методологіи. Т. I—II. В. 1910 і 1912. — Elster: Die Aufgaben der Literaturgeschichte. Гайдельберг, 1894; Prinzipien der Literaturgeschichte. Бна, 1897. — Карѣевъ Н. Что такое історія літературы? Нѣсколько словъ о литературѣ и задачи ея історіи. Воронеж, 1883. (ФЗ.) — Lamprecht K.: Die kulturhistorische Methode. 1900; Moderne Geschichtswissenschaft. Freiburg, 1905. — Лансонъ Г. Методъ въ історіи літературы. М. 1911. — Paul H. Grundriss der germanischen Philologie. Т. I. 3 вип. Methodenlehre. 6. Literaturgeschichte. — Перетцъ В. Изъ лекцій по методологіи історіи русской літературы. К. 1911 і 1914. — Petersen Julius. Literaturgeschichte als Wissenschaft. Гайдельберг, 1914. — Потебня А. Изъ лекцій по теоріи словесности. X. 1913. — Renard. La methode scientifique de l'histoire littéraire. Париж, 1900. — Сиповскій В. Історія літературы, какъ наука. Спб. 1906. — Ten-Brink. Über die Aufgaben der Literaturgeschichte. Штрасбург, 1891. Wetz W. Ueber die Literaturgeschichte. (З приводу Тенбрінка). Worms, 1891. — Тихонравовъ Н. Задачи історіи літературы и методы ея изученія. (Сочиненія, I). — Франко Іван: Із секретівъ поетичної творчості, (ЛНВ. I, VI); Теорія і розвій історії літератури. (ЗНТШ. LXXXIX). — Шишмаревъ В. О научныхъ задачахъ історіи літературы. (ФЗ. 1899).

Владиміровъ П. Введеніе въ історію русской словесности. К. 1896. — Копач Ів. Кілька замітокъ про поділ історії руської літератури. (Привіт Івану Франку. Л. 1898). — Пыпинъ А. Історія русской этнографіи. Т. III. Этнографія малорусская. Спб. 1891. — Сперанскій М. Русская устная словесность. Введеніе въ історію устной русской словесности. Устная поэзія похѣствовательнаго характера. М. 1917.

Підручники, загальні праці й видання по історії української літератури, зокрема давньої.

Brückner Alexander. Geschichte der russischen Literatur. Липськ, 1905. — Буслаевъ Θ. Історическіе очерки русской народной словесности и искусства. I—II. Спб. 1861 і 1887. — Владиміровъ П.: Древняя русская література кievскаго періода (XI—

XIII вѣковъ). К 1901. Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LXI, В. Істрина в ЖМНП. 1902, III і VIII, М. Сперанського в ASP. XXIII; Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст. К. 1890. (Відб. з т. IV. „Чтеній“ тов. літописця Нестора). — Волковъ Н. Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ XI—XIV вв. и ихъ указатель. Спб. 1897. Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. XXI. — Галаховъ А. Исторія русской словесности древней и новой. 2 томи. Спб. 1894. (Розділ про повість написав Ол. Веселовський, про биліни й історичні пісні О. Міллер, про духовні стихи А. Кирпічніков, про обрядові пісні й побутові, казки, приповідки, замовлення і загадки — П. Морозов). — Голубинскій Е. Исторія русской церкви. Т. I. Первая половина. М. 1901. Вторая половина. М. 1904. — Голубовскій П. О началѣ русской письменности. (КУИ. 1895, XI). — Грушевський М; Глава про освіту й письменство в III т. його „Історії України-Руси“; Нововидані пам'ятки давнього письменства руського. (ЗНТШ. V). — Goetz L. K. Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vortungolischen Russlands. Passau, 1904. Рец. С. Розанова в ИОАН. XIII, 4. — Драгоманів М. Україна в її словесности. (Розвідки про українську народню словесність і письменство, т. I. Л. 1899). — Евгений митр. (Болховитиновъ). Словарь исторической о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина греко-россійской церкви. 2 томи. Спб. 1827; Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей, соотечественниковъ и чужестранцевъ, писавшихъ въ Россіи. 2 томи. М. 1845. — Єфремов Сергій. Исторія українського письменства. Видання третє, з одніями і додатками. К. 1917. — Иконниковъ В. Опытъ русской историографіи. 4 книги. К. 1891—1908. — Исторія русской литературы. Подъ редакціей Е. В. Аничкова, А. К. Бороздина и Д. Н. Овсяннико-Куликовскаго. Т. I—II. М. 1908—1909. — Истринъ В. Изслѣдованія въ области древне-русской литературы. I—V. Спб. 1906. (Відб. з ЖМНП. 1903, XI, 1904, II і X, 1905, VIII, 1906, II). — Келтуяла В. Курсъ исторіи русской литературы. Посobie для самообразования. Часть I. Исторія древней русской литературы. Книга первая. Спб. — Колесса Ол. Погляд на сучасний стан історичних розслідувань українсько-русської літератури. Найдавніший період. Кілька проблем і дезидератів. (ЗНТШ. XXXIX). — Коробка Н. Опытъ обзора исторіи русской литературы для школь и самообразования. Спб. 1911. — Костомаровъ Николай. Памятники старинной русской литературы, издаваемые графомъ Григоріемъ Кушелевымъ-Безбородко. Вип. 4. Спб. 1862. Повѣсти религіознаго содержания, древнія поученія и посланія. — Krek Gregor. Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Graz, 1887. — Лепкий Богдан. Начерк исторіи української літератури. Книжка I (до нападів татар). Коломия. Книжка II. Від нападів татар до Котляревського. (В дійсности до половини XVI в.). Коломия. — Либровичъ С. Исторія книги въ Россіи. Ч. I. (съ древнѣйшихъ временъ до конца XVII ст.). Спб. — М. 1913. — Лѣтописи русской литературы и древности, издаваемые Н. Тихонравовымъ. 5 томів. М. 1859, 1860, 1862, 1863. —

Макарій. Історія русскої церкви. 12 томів. Спб. 1872—1883. — Милуковъ П. Очерки по історії русскої культури. Часть первая. Населеніє, економіческій, государственный и сословный строй. Часть вторая. Церковъ и школа (вѣра, творчество, образование). Спб. 1909. — Murko M. Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen. Липськ, 1908. (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. B. V. 2. Abt.). Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LXXXVII. — Никольскій Н. Ближайшія задачи изученія древне-русскої книжности. Спб. 1902. (ПДП. CXLVII). Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LIV. — Огоновський Омелян: Історія літератури рускои. Часть I. А. 1887; Моему критикови. Відповѣдь А. Пыпинови на его статью „Особая історія русскої літератури“. А. 1890; Хрестоматія староруска для высшихъ класъ гимназіяльныхъ. Текстъ зъ поясненіями, додаткомъ граматичнымъ и словарцемъ. А. 1881. — Орловъ А. Лекції по історії древней русскої літератури, читанныя на Высшихъ Женскихъ Курсахъ, учр. В. А. Полторацкой. М. 1916. — Перетцъ В. Изъ лекцій по історії древне-русскої літератури. Ч. I. Древнѣйшій періодъ (XI—XIII вв.). К. 1912; Изъ старинной сатирической літератури о пьянствѣ и пьяницахъ. (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ф. Платонову. Спб. 1911); Изъ старинной сатирической літератури о пьянствѣ и пьяницахъ. (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ф. Платонову. Спб. 1911); Найближчі завдання вивчення історії української літератури. (ЗУК. I). — Петраченко П. Історія русскої літератури. В. 1861. Рец. А. Филонова в ЖМНП. 113. — Пыпинъ А.: Історія русскої літератури. Томъ I. Древняя письменность. Спб. 1911; Особая історія русскої літератури. (ВЕ. 1890, V, 9). — Пыпинъ А. и Спасовичъ В.: Історія славянскихъ літературъ Т. I—II. 2-е вид. Спб. 1879 і 1881. — Пѣтуховъ Е.: Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ въ древней русскої літературѣ. (СОАН. 42); Русская література. Историческій обзоръ главнѣйшихъ літературныхъ явленій древняго и новаго періода. Древній періодъ. I. Введеніє. II. Древнѣйшая эпоха. III. Среднє вѣка. IV. Переходное время. Юрійв, 1912. Спб. 1916. — Порфирьевъ И. Історія русскої словесности. В 2 частинах і 4 відділах. Ч. I. Вид. 8. Казань, 1900. — Прижов І. Малороссія (Южна Русь) і історія її літератури, почавши від XI до XVIII віку. (П. 1869). Переклад Н. Вахнянина; Малороссія (Южная Русь) въ історіи ея літератури съ XI по XVIII вѣкъ. Воронеж, 1869. — Соболевскій А.: Замѣчанія о русскої літературѣ старшаго періода. (ЖМНП. 1906, VIII); Изъ области древней церковно-славянскої проповѣди. I—II. (ИОАН. VIII, 4). III—IV. (ИОАН. IX, 2). V—VII. (ИОАН. X, 2). VIII—IX. (ИОАН. XI, 1) X—XIII. (ИОАН. XI, 2); Матеріалы и замѣтки по древне-русскої літературѣ. (ИОАН. XVII, 3); Матеріалы и изслѣдованія въ области славянскої филології и археології. Спб. 1910. Відб. з СОАН. LXXXVIII; Нѣскольکو мыслей о древней русскої літературѣ. Спб. 1903. Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LX; Южно-славянское вліяніє на русскую письменность въ XIV—XV вѣкахъ — окремо і в книжці: Переводная література Московскої Руси XIV—XVII вв. Спб. 1903. — Сперанскій М. Історія древней русскої літератури. М. 1914. —

Срезневскій И.: Древніе памятники русскаго письма и языка (X—XIV вв.). Общее повременное обозрѣніе. Спб. 1882; Древніе славянскіе памятники юсоваго письма съ описаніемъ ихъ и съ замѣчаніями объ особенностяхъ ихъ правописанія и языка. (СОАН. III); Историческія чтенія о языкѣ и словесности. Спб. 1855; Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ в „Запискахъ Академіи Наукъ“ і окремо. Спб. 1867—1881. — Сухомлиновъ М.: О псевдонимахъ въ древней русской словесности. (СОАН. 85); О языкознаніи въ древней Россіи. (СОАН. 85). — Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. (ЗУК. IV). — Тихомировъ Н. Исторія русской словесности А. Галахова. (Отчетъ о присужденіи преміи гр. Уварова. 1878). — Филаретъ, архієпископъ черниговскій. Историческій обзоръ пѣснопѣвцевъ и пѣснопѣнія греческой церкви. Спб. 1902; Обзоръ духовной литературы. Спб. 1884. — Франко Ів.: Святий Климент у Корсуні. Причинки до історіі староруської легенди. Л. 1906. (Відб. з ЗНТШ. 46, 48, 56, 59, 60, 66, 68). Рец. М. Грушевського в ЛНВ. XXXV; Пяницьке чудо в Корсуні. Причинок до історіі староруської легенди. (ЗНТШ. XLIV); Южнорусская литература. Очеркъ. Спб. 1904. (Відб. з 41 т. „Энциклопедическаго Словаря Брокгауза и Эфрона“); Нарис історіі українсько-руської літератури. До 1890 р. Л. 1910; Русько українська література. Чернівці, 1898. — Харламповичъ К. Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ. (По поводу взглядовъ В. Н. Татищева и Е. Е. Голубинскаго). Л. 1902. (НАСМ. I). — Хрущовъ И. Бесѣды о древней русской литературѣ. Спб. 1900. — Шахматовъ А. Новая хронологическая дата въ исторіи русской литературы. (ЖМНП. 351). — Ягичъ И. Исторія славянской филологіи. Спб. 1910. (Энциклопедія славянской филологіи, I).

Христіанство, церковно-славянська література й мова.

Архангельскій А. Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Наканунѣ христіанства и письменности. (РФВ. 45). — Голубинскій Е. Исторія канонизаціи святыхъ въ русской церкви. Друге поправлене й доповнене видання. М. 1903. — Иконниковъ В. Опытъ изслѣдованія о культурномъ значеніи Византіи въ русской жизни. К. 1869. — Калайдовичъ К. Іоаннь экзархъ болгарскій. М. 1824. — Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Litteratur. München, 1897. — Кулаковскій Юліанъ. Исторія Византіи. 2 т. К. 1910, 1912. — Пападимитріу С. Іоаннь II, митрополитъ Кіевскій, и Феодоръ Продромъ. (ЛИОНУ. X). — Пархоменко Вл. Къ исторіи начальнаго христіанства на Руси. (По поводу новаго изслѣдованія г. Аничкова). ИОАН. 1914, 3); Начало христіанства на Руси. Очеркъ изъ исторіи Руси IX—X вв. Полтава, 1913. — Приселковъ М. Очерки по церковной исторіи Кіевской Руси. Спб. 1913. — Терновскій Ф. Изученіе византійской исторіи и ея тенденціозное приложеніе въ древней Руси. К. 1901. — Успенскій Н. Очерки по исторіи Византійской образованности. Спб. 1892. — Шестаковъ Д. Лекціи по исторіи Византіи. К. 1913.

Abicht R. Das Alphabet Chrabrs. (ASP. 1909, I—II). — Бодянский О. Кирилл и Меѳодій. Собрание памятниковъ, до дѣятельности святыхъ первоучителей и просвѣтителей славянскихъ племенъ относящихся. (ЧОМУ. 1863, II, 1864, II). — Brückner Alexander.: Cyryl i Metody. (Przegląd Polski, 1903, IX); Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dziejów chrześcijaństwa u Słowian. Познань, 1903. (Rocznik Towarzystwa nauk, Познань, 1904); Mystificationen. I. Die Wahrheit über die „Slavenapostel“ und ihr Wirken. Tübingen, 1913. — Голубинскій Е. По поводу перестроя В. И. Ламанскимъ исторіи дѣятельности Константина Философа, первоучителя славянскаго. (ИОАН. XII, 2). — Лавровъ П. Къ вопросу о времени изобрѣтенія письменъ и перевода священнаго писанія. (Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Берлін, 1908). — Ламанскій В. Славянское житіе св. Кирилла, какъ религіозно-эпическое произведение и какъ историческій источникъ. Критическія замѣтки. (ЖМНП. 1903, IV, V, VI, XII, 1904, I). — Петровъ Андрей. Пятидесятилѣтіе научной разработки славянскихъ источниковъ для біографіи Кирилла и Меѳодія (1843—1893). М. 1894; Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла Философа на Востокъ. Од. 1893. — Петровскій Н. Къ исторіи сказаній о св. Кириллѣ и Меѳодіи. (ЖМНП. 1907, V). — Погорѣловъ Валерій. Замѣтка по поводу Сказанія Храбра о письменахъ. (ИОАН. VI, 4). — Potkański Karol. Konstantyn i Metodyusz. Краків, 1905. — Snopce Fr. Konstantinus-Cyryllus und Methodius. (Opuscula Academiae Velehradensis II, 1911). — Туницкій Н. Къ вопросу о происхожденіи и авторѣ Болгарской легенды. (Сборникъ статей... В. И. Ламанскому, II. Спб. 1908). — Шахматовъ А. Сказаніе о преложеніи книгъ на словѣнскій языкъ, (Zbornik Jagičevi). — Ягичъ В.: Виновь найденное свидѣтельство о дѣятельности Константина Философа, первоучителя Славянъ св. Кирилла. Спб. 1893. (СОАН. LIV); Вопросъ о Кириллѣ и Меѳодіи въ славянской филологіи. (СОАН. 38); Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Відень, 1900. 2-е вид. Берлін, 1913. Пор. Кульбакинъ С. Новый трудъ академика Ягича. (ЖМНП. 334). — Статтю Храбра издав на основі цілої низки списків з коментарем І. В. Ягич: Исслѣдованія по русскому языку, I. Спб. 1885—1895.

Церковно-славянська мова на східно-славянськѣмъ ґрунті.

Брандтъ Р. Лекціи по славянорусской палеографіи, читанія въ Московскомъ Археологическомъ Институтѣ въ 1908, 1909 и 1910 гг. М. 1910. — Бутовскій В. Исторія русскаго орнамента съ X по XII ст. по древнимъ рукописямъ. М. 1870. — Карскій Е. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Изъ лекцій... В. 1901; Образцы славянскаго кирилловскаго письма съ X по XVIII вѣкъ. В. 1902. — Лихачевъ Н. Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковь. 3 части и й додаток. Спб. 1899. Рец. А. Шахматова в ИОАН. 1899, IV. — Соболевскій А. Славяно-русская палеографія. Лекціи... съ 20 палеографическими

таблицями. Вид. 2-е. Спб., 1908. — Титовъ Ѳ. Очерки по исторіи русскаго книгописанія и книгопечатанія. В. I. Русское книгописаніе XI—XVIII вв. (съ LXXIV рисунками). К. 1911. — Шляпкинъ И. Лекціи по палеографіи. Спб., 1895. — Палеографическій Изборникъ. Матеріалы по исторіи южно-русскаго письма въ XV—XVIII вв., изданные Кіевской Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ. В. I. К. 1899. — Сборникъ палеографическихъ снимковъ съ древнихъ грамотъ и актовъ, хранящихся въ виленскомъ центральномъ архивѣ и виленской публичной бібліотекѣ. I в. (1332—1548). Вильна, 1884. Рец. I. Каманіна в КС. XI. — Соболевскій А. Палеографическіе снимки съ русскихъ рукописей XII—XVII вѣковъ. Спб., 1901.

Остромирово Евангеліе 1056—1057 г. Съ приложеніемъ греческаго текста евангелій и грамматическими объясненіями. Спб., 1843; Остромирово Евангеліе 1056—57 года, хранящееся въ Императорской Публичной Библіотекѣ. Накладомъ петербургскаго купца Іллі Савинкова. Спб. 1-е вид. 1883, 2-е вид. 1889. — Крестинопільський Апостолъ издавъ Е. Калужняцький п. з. *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti*. Відень, 1896. — Путенське Евангеліе издавъ Е. Калужняцький в *Monumenta linguae palaeoslovenicae. I. Evangelium Putnanum*. Відень, 1888.

Амфилохій архим. Четвероевангеліе Галичское 1144 г., сличенное съ древнеславянскими рукописными евангеліями XI—XVII в. и печатными Острожскимъ 1581 и Кіевскимъ 1788 г., съ греческимъ евангельскимъ текстомъ 833 г. Три томи. М., 1884. Помилки в тексті Галицького Евангелія подавъ Воскресенскій. Къ вопросу о славянскомъ переводѣ евангелія. Спб., 1888; Описаніе Юрьевскаго Евангелія 1118—1128 г. М., 1877. — Богуславскій Г. Волинскія рукописныя евангелія и апостолы. (Труды 9-го археол. съѣзда въ Вильнѣ 1893, II). — Будиловичъ А. Изслѣдованіе языка древне-славянскаго перевода XIII словъ Григорія Богослова по рукописи XI в. Спб., 1871; XIII словъ Григорія Богослова въ древне-славянскомъ переводѣ по рукописи Имп. Публичной Библіотеки XI в. Спб., 1875. — Буслаевъ Ѳ. Историческая хрестоматія церковно-славянскаго и древне-русскаго языковъ. Вид. 11-е Переглянене й поправлене А. Соболевським. М., 1907. — Волковъ Н. О не-новгородскомъ происхожденіи діакона Григорія, писца Остромирова Евангелія. (ЖМНП. 314). — Голоскевичъ Г. Евсевіево Евангеліе 1283 года. Опытъ историко-филологическаго изслѣдованія Спб., 1914. (Изслѣдованія по русскому языку, III, 2). — Каринскій Н. Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древне-русскаго языка. (ЖМНП. 347). — Карскій Е. Особенности письма и языка Мстиславова Евангелія. (РФВ. XXXIV). — Панькевичъ Іван. Пандекти Антіоха 1307 року. Фільологічна студія. Л., 1917. (Відб. з ЗНТШ. CXXIII—CXXIV). — Свенціцкій Іл. Буцацьке Евангеліе. (Палеографічний опис). (ЗНТШ. CV). — Соболевскій А. Два древнихъ памятника галицко-волинскаго нарѣчія. (РФВ. XII). — Срезневскій И. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка

по письменнымъ памятникамъ. Спб. 1890—1909. — Филлимоновъ Георгій. Дополнительные свѣдѣнія къ исторіи Мстиславова евангелія. (ЧОМУ. 1859, III); Окладъ Мстиславова евангелія. (ЧОМУ. 1860, IV).

Помічні праці при вивченні оснoз давньої літератури.

Азбукинъ П. Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ (XI—XIV вв.). (РФВ. 28, 35, 37—39). — Бенешевичъ В. Сборникъ памятниковъ по исторіи церковнаго права, преимущественно русской церкви. Спб. 1915. — Вороновъ А. О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси Кіевской въ X и XI вѣкахъ. (ЧОН. I). — Ильинскій Г. Значеніе Аѳона въ исторіи славянской письменности. (ЖМНП. нов. с. 18). — Коршъ Ф. Владимировы боги. (Пошана... Сумцова. X. 1909). — Левицький Кость. Правда Руска, памятникъ законодатний права руского з XI віку. Л. (Часопись Правнича, 1895). — Лященко А. Замѣтка о сочиненіяхъ Феодосія, писателя XII вѣка. Спб. 1900. — Поповъ Андрей. Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (XI—XV в.). М. 1875. Рецензія: Павловъ А. Критическіе опыты по исторіи древнѣйшей греко-русской полемики противъ латинянъ. Спб. 1878. — Приселковъ М. Аѳонъ въ начальной исторіи Кіево-Печерскаго монастыря. (ИОАН. XVII, 3). — Сергѣевичъ В. Русская Правда и ея списки. (ЖМНП. 321). — Симионъ П.: Къ исторіи обихода книгописца, переплетчика и икононаго писца при книжномъ и иконномъ строеніи. Матеріалы для исторіи техники книжнаго дѣла и иконописи. Спб. 1906. (ПДП. CLXI); Опытъ сборника свѣдѣній по исторіи и техникѣ книгопереплетнаго дѣла на Руси. Спб. 1903. — Срезневскій И. Обзорѣніе древнихъ русскихъ списковъ Кормчей Книги (съ 1 фототипическимъ снимкомъ). Спб. 1897. (СОАН. LXV). — Стасовъ В. Картины и композиціи, скрытыя въ заглавныхъ буквахъ древнихъ русскихъ рукописей. (ПДП. XLIX. Спб. 1884).

Духовне и наукове перекладне письменство.

Безсоновъ П. Книга Пчела, памятникъ древней русской словесности, переведенный съ греческаго, в „Временнику Московскаго Общества исторіи и древностей“, XXV й окремо, М. 1857. — Богословіе св. Іоанна Дамаскина въ переводѣ Іоанна Экзарха болгарскаго по харатейному списку Московской Синодальной Библіотеки. М. 1878. — Житіе и чудеса святителя и чудотворца Николая, по рукописи макаръевскихъ Четыхъ Миней. М. 1901. — Житіе св. Николая Чудотворца. (Видання „Общества любителей древней письменности“ XXVIII і XL). — Житіе св. Саввы Освященнаго, составленное св. Кирилломъ Скиѳопольскимъ, въ древне-русскомъ переводѣ. По рукописи Императорскаго Общества любителей древней письменности, съ присоединеніемъ греческаго подлинника и съ введеніемъ. Издавъ И. Помяловскій. М. 1890. — „Изборникъ великаго

князя Святослава Ярославича 1073 года". Видання „Общества любителей древней письменности". Спб. 1880. Недокладности цього видання виказав Шахматов у ASP. VII. — Збірник Святослава з 1076 р. видав два рази недокладно В. Шимановський, перший раз в додатку до праці: „Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ. Исслѣдованіе, съ приложеніємъ полного текста „Сборника Святослава 1076 г." В. 1887. Другий раз у В. 1894 окремою книжкою. Рец. А. Смирнова в РФВ. XIX; на друге видання Н. Некрасова в ЖМНП. 1897, X, С. Кульбакина в ЖМНП. 1898, II. — Христіанская топографія: „Книга, глаголемая Козьмы Индикоплова". Изъ рукописи Московскаго Главнаго Архива Министерства иностранныхъ дѣлъ. З великою силою рисунків. У виданнях „Общества любителей древней письменности". Спб. 1886. — Леонидъ архим. Поученіе на Богоявленіе Господне современное паннонскимъ житіямъ св. славянскихъ первоучителей Кирилла и Меѳодія, приписываемое ученику ихъ св. Клименту славяно-русскаго извода (печатається съ рукописи начала XVI вѣка). Спб. 1885. (ПДП. LIX). — Лугъ Духовный. Твореніе блаженнаго Іоанна Мосха. Переводъ съ греческаго свящ. М. І. Хитрова. — Орловъ А. Сборникъ Златоустъ и Торжественникъ. Спб. 1905. (ПДП. CLVIII). — Палладія, епископа Еленопольскаго: Лавсаикъ или повѣствованіе о жизни святыхъ и блаженныхъ отцевъ. Переводъ съ греческаго. Спб. 1873. — Памятники славяно-русской письменности, изданные Археографическою Комиссією. Великія Минеи Четии. Спб. — Пономаревъ А. Памятники древне-русской церковно-учительной литературы. 2 в. Славянорусскій Прологъ. Часть первая. Сентябрь-Декабрь. Спб. 1896. — Поповъ Андрей. Книга бытія небеси и земли. (Палея историческая, съ приложеніємъ сокращенной Палеи русской редакціи). М. 1881. (ЧОМУ. 1881, I); Шестодневъ, составленный Іоанномъ Ексархомъ Болгарскимъ. По харатейному списку Московской Синодальной Библіотеки 1263 года слово въ слово и буква въ букву. (ЧОМУ. 1879, III). — Попруженко М. Св. Козмы пресвитера слово на еретики и поученіе отъ божественныхъ книгъ. Спб. 1907. (ПДП.). — Прологъ или Синаксарь. Собраніе житій, страданій и чудотвореній святыхъ. 2 томи. М. 1877. Спб. 1895—96. — Рождественскій Ив. Книга Эсѳиръ въ текстахъ еврейскомъ-масоретскомъ, греческомъ, древне-латинскомъ и славянскомъ. Спб. 1885. — Семеновъ Викторъ. Древняя русская Пчела по пергаменному списку. Спб. 1893. (СОАН. LIV); Мудрость Менандра. Спб. 1892. (ПДП. LXXXVIII); Изреченія Исихія и Варнавы по русскимъ спискамъ. Спб. 1892. (ПДП. XCII). — Сперанскій М.: Златоустъ рукопись XII вѣка тверскаго музея. Замѣтка по русской палеографіи. Спб. (ПДП.); Сентябрьская Минея-четья до-макарьевскаго состава. (СОАН. LXIV); Славянская Меѳафрастовская Минея-четья. (ИОАН. IX, 4). — Шестодневъ Георгія Писиды въ славяно-русскомъ переводѣ Димитрія Зографа 1385 г.: „Похвала Богу о сотвореніи всея твари". Поэма XIV в. Текстъ перевода съ предисловіемъ И. Шляпкина — у виданнях „Общества любителей древней письменности". Спб. 1882. — Ягичъ И. Служебный

Миней за сентябрь, октябрь и ноябрь въ церковно-славянскомъ переводѣ по русскимъ рукописямъ 1095—1097 г. Спб. 1886.

Александровъ А. Физиологъ. Казань, 1893. — Архангельскій А. Творенія отцовъ церкви въ древне-русской письменности. Спб. і Казань, 1888—1890. — Бобровъ. Къ исправленію печатнаго текста Сборника 1076 г. в РФВ. 1902, 3. — Веревскій Ф. Русская Историческая Палея. (ФЗ. 1888, II). — Вилинскій С. Житіе Василя Новаго. Од. 1914. — Владиміровъ П. Изъ исторіи древнерусской письменности (переводныя творенія отцовъ церкви, Вопросы и отвѣты, Измарагды). Къ изученію древнерусской литературы. Очерки и изслѣдованія. Творенія отцовъ церкви въ древне-русской письменности. Профессора А. С. Архангельскаго. 1888—1890 г. 4 части. (ЧОН. IX). — Владимірскій Н. Нѣсколько словъ о Прологѣ, памятникъ древне-русской словесности, и нѣсколько литературныхъ вопросовъ изъ древнѣйшей эпохи нашего просвѣщенія. (УЗКУ. 1875, V). — Воскресенскій Гр.: Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. М. 1879; Древне-славянское Евангеліе. Евангеліе отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго евангельскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми рукописей Евангелія XI—XVI вв. Сергіевъ Посад, 1894; Къ вопросу о славянскомъ переводѣ Евангелія. Спб. 1886; Характеристическія черты главныхъ редакцій славянскаго перевода Евангелія по рукописямъ XI—XV вв. (Труды VI археол. съѣзда въ Одессѣ, 1886); Древне-русскія редакціи славянскаго перевода Евангелія. (Странникъ, 1888). — Дурново Н. Къ исторіи сказаній о животныхъ въ старинной русской литературѣ. (Древности, III. М. 1902). — Евсѣевъ Ив. Книга пророка Исаи въ древне-славянскомъ переводѣ. Спб. 1897; Пророкъ Даніиль. М. 1905. — Истринъ В.: Къ вопросу о гадательныхъ псалтиряхъ. Од. 1901; Хроника Іоанна Малалы въ славянскомъ переводѣ. Кн. I—IX. Спб. і Од. 1897—1912. — Кариѣевъ А. Матеріалы и замѣтки по литературной исторіи Физиолога. М. 1890; Новѣйшія изслѣдованія о Физиологѣ. ЖМНП. 1890, I. — Колесса Ол. Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmals Житіе св. Саввы в ASP. XVIII. — Кульбакинъ С. Святославовъ сборникъ 1076 года въ послѣднемъ изданіи. (ЖМНП. 315). — Лебедевъ Вас. Славянскій переводъ книги Іисуса Навина по сохранившимся рукописямъ и Острожской Библии. Изслѣдованіе текста и языка. Спб. 1890. — Малининъ В. Изслѣдованіе Златоуструя по рукописи XII вѣка Имп. Публичной Библіотеки. К. 1878. — Масловъ С. Новый списокъ „Словъ постническихъ“ Исаака Сирина древнѣйшей славянской редакціи. К. 1912. (Відб. з КУИ. 1910, XI, 1912, III). — Михайловъ А. Опытъ изслѣдованія книги Бытія. I. В. 1912; Книга Руоѣ. В. 1908. — Мочульскій В.: Къ исторіи малорусскаго нарѣчія. Житіе св. Саввы Освященнаго по пергаменной рукописи XIII в. (ЗНУ. LXII.) Од. 1894. Рец. Ол. Колесси в ЗНТШ. VII; Происхожденіе Физиолога и его начальныя судьбы въ литературахъ Востока и Запада. (РФВ. XXII, 1889). — Петровъ Н. О происхожденіи и составѣ славяно-русскаго печатнаго Пролога. К. 1875; Къ

исторіи древне-русского Пролога. Матеріалы и замѣтки изъ исторіи древне-русской письменности. К. 1894. — Погорѣловъ В. Чудовская Псалтирь XI в. Спб. 1911. — Покровскій Ѡ. Словеса изъ святыхъ книгъ собрана. Четыре сборныхъ поученія съ русскими вставками. I—IV. (ИОАН. XII, 1). — Polivka G. Zur Geschichte des Physiologus in den slavischen Literaturen. (ASP. XV i XVIII). — Пономаревъ А.: Славяно-русскій Прологъ въ его церковно-просвѣтительномъ и народно-литературномъ значеніи. Спб. 1890. — Пономаревъ П. О значеніи аскетической литературы. Казань, 1900. — Розановъ С. Матеріалы по исторіи русскихъ Пчелъ. Спб. 1904. (ПДП. CLIV). — Розенфельдъ А. Языкъ Святославова Изборника 1073 г. в РФВ. 1899, 1. — Семеновъ В.: Два слова по поводу Пчелы. (ЖМНП. 280); Матеріалы къ литературной исторіи русскихъ Пчелъ. (ЧОМУ. 1895, II). — Соболевскій А.: Два русскихъ поученія съ именемъ Григорія. (ИОАН. XII, 1); Житіе папы Климента въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ. (Сборникъ статей... Ламанскому, I); Житія святыхъ по древне-русскимъ спискамъ, 1. Мученіе св. Климента Римскаго. 2. Житіе св. Василія Великаго. 3. Мученіе 40 мучениковъ въ Севастіи. Спб. 1903. (ПДП. CXLIX). Рец. Івана Франка в ЗНТШ. LVI; Особенности русскихъ переводовъ домонгольскаго періода. М. 1897. (З „Трудовъ“ IX-го археологическаго зѣзду у Вильні); Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вѣковъ. Библиографическіе матеріалы. (СОАН. 74); Римскій Патерикъ въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ. ИК. 1904); Слова Петра Черноризца. (ИОАН. XIII, 3); Церковно-славянскія стихотворенія IX—X вв. и ихъ значеніе для изученія церковно-славянскаго языка в „Трудахъ XI Археологическаго Съѣзда“ в Киіві; Церковно-славянскіе тексты Моравскаго происхожденія. (РФВ. 1900, I); Шестодневъ Кирилла Философа. (ИОАН. VI, 2). — Соколовъ М. Болгарская письменность. (Книга для чтенія по исторіи среднихъ вѣковъ. Спб. 1913). — Сперанскій М.: Изъ исторіи отреченной литературы. I. Гаданія по Псалтири. Тексты гадательной Псалтири и родственныхъ ей памятниковъ и матеріалъ для ихъ объясненія. Спб. 1899. (ПДП. CXXIX); Переводные сборники изреченій въ славяно-русской письменности. Изслѣдованіе и тексты. М. 1904. (ЧОМУ. 1901, IV, 1905, I, II). Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LXXIV; Zu den slavischen Übersetzungen der griechischen Florilegien. (ASP. XV); Разумѣнія единострочныя Григорія Богослова и Разумы мудраго Менандра въ русскомъ переводѣ. Спб. 1898. (Відб. з ИОАН.). — Срезневскій Вяч. Древній славянскій переводъ Псалтири. Спб. 1877. — Сухомлиновъ М. Замѣчанія о сборникахъ, извѣстныхъ подъ названіемъ „Пчелъ“. (СОАН. 85). — Туницкій Н. „Слово о св. Троицѣ, о твари и о судѣ“ Климента Словенскаго. (ИОАН. IX, 3). — Шляпкинъ И. Георгій Писидійскій и его поэма о міротвореніи въ славяно-русскомъ переводѣ 1385 года. (ЖМНП. 1890, VI). — Цеглова С. „Пчела“ по рукописямъ кіевскихъ бібліотекъ. Опытъ изученія и тексты. (ПДП. CLXXV). — Jagić V. Die Menandersentenzen in der

altkirchenslavischen Übersetzung. („Sitzungsberichte“ віденської академії наук, 126).

Повісти.

Акирѣ Премудрый во вновь открытомъ сербскомъ спискѣ XVI в. Съ предисловіемъ Е. В. Барсова. М. 1887. (Відб. з ЧОМУ). — Александрія. Автографическое издание лицевой рукописи Александріи XVII вѣка сербской редакціи. (ПДП. LXVII і LXXXVII. Спб. 1880 і 1887). — Викторовъ А. Стефанитъ и Ихнилать. М. 1881. (Паралельне видання двох списків XV в., Севастьянівського й Синодального та й уривків Григоровича XIII—XIV вв.). — „Девгеніе во дѣянїе“ надрукував А. Пипін в додатку до „Очерка литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ“ 316—32, також Костомарів у „Памятникахъ старинной русской литературы“, II, 379—87. — Житіє Варлаама и Іоасафа. Спб. 1887. — Синагрипъ, царь Адоровъ и Наливскія страны или сказка объ Акирѣ премудромъ и сынѣ его Анаданѣ — в „Памятникахъ старинной русской литературы“ Костомарова, II, 359—73. — Сказаніе о Индѣйскомъ царствѣ. (АРД. II). — Стефанитъ и Ихнилать. Съ предисловіемъ и примѣчаниями Ф. И. Булгакова — у виданнях „Общества любителей древней письменности“. Спб. 1877—1878.

Ausfeld. Der griechische Alexanderroman. Липськ, 1907. — Веселовскій А.: Изъ исторіи романа и повѣсти. 2 частини. Спб. 1896, 1898; Отрывки византійскаго эпоса въ русскомъ. Поэма о Дигенисѣ. (ВЕ. 1875. IV); Южно-славянская повѣсть о Троѣ. (Изъ исторіи романа и повѣсти, II). — Гаевскій С. Київські списки повісти „Александрія“. (ЗУК. X). — Григорьевъ А.: Повѣсть объ Акирѣ Премудромъ. Изслѣдование и тексты. (ЧОМУ. 1912, II, 1913, I); Тексты повѣсти объ Акирѣ Премудромъ. Древнѣйшая редакція. (ЧОМУ. 1908, III, 1909, III). — Гудзій Н. „Преніе живота и смерти“ и новый украинскій списокъ его. (РФВ. 64). — Dunlop John. Geschichte der Romane, Novellen, Märchen u. s. w. Берлін, 1857. (Переклад Фелікса Лібрехта). — Дурново Н. Матеріали и изслѣдованія по старинной литературѣ. I. Къ исторіи повѣсти объ Акирѣ. М. 1915. — Истринъ В.: Александрія русскихъ хронографовъ. М. 1893; Исторія сербской Александріи въ русской литературѣ. I в. (ЛИОНУ. XVI); Сказаніе объ Индѣйскомъ царствѣ. М. 1893. (Труды Славянской Коммисіи Моск. Арх. Общества, I). — Каллашъ В. Южно-русскій списокъ „Александрія“ конца XVIII ст. (КС. XIX). — Кирпичниковъ А. Греческіе романы въ новой литературѣ. Повѣсть о Варлаамѣ и Іоасафѣ. X. 1876. — Крымскій А. Абанъ Лахыкый, манихействующій поэтъ. (ок. 750—815 г.). Очеркъ изъ исторіи арабской повѣствовательной литературы индо-персидскаго характера VIII—IX в. Тут в додатку: „Варлаамъ и Іоасафъ“. Истор. — литературный очеркъ. М. 1913. (Труды по востоковѣднію, XXXVII). — Перетцъ В.: Изъ исторіи старинной русской повѣсти (КУИ. 1907, VIII, IX); Къ исторіи

текста „Повѣсти объ Акирѣ Премудромъ“. (ИОАН. 1916, 1); Український список „Сказанія про Індійське царство“. (ЗУК. IX). — Пыпинъ А. Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ. Спб. 1857. — Потанинъ Г. Акирѣ повѣсти и Акирѣ легенды. (ЭО. XXV). — Рыстенко А. Къ исторіи повѣсти „Стефанитъ и Ихнилать“ въ византійской и славяно-русской литературахъ. Од. 1902. (ЛИОНУ. X). — Соболевскій А.: Изъ исторіи заимствованныхъ словъ и переводныхъ повѣстей. (КУИ. 1904, XI); Свѣтская повѣсть и романъ въ древне-русской литературѣ. (Вступительная лекція). КУИ. 1883, I). — Тихонравовъ Н. Девгеніево дѣяніе. (Сочиненія, I, М. 1898). — Франко Іван. Варлаам і Йоасаф. Л. 1897. (Відб. з ЗНТШ. VIII, X, XVIII і XX). — Хахановъ А. Грузинская повѣсть объ Александрѣ Македонскомъ и сербская Александрія. (ЖМНП. 289). — Jagić V. Der weise Akyrios nach einer altkirchenslavischen Übersetzung statt der unbekanntenen byzantinischen Vorlage ins Deutsche übertragen. (Byzantinische Zeitschrift, 1892, I).

Апокрифи.

Адріанова В. Евангеліе Чомы въ старинной украинской литературѣ. (ИОАН. XIV, 2). — Архангельскій А. Къ исторіи южно-славянської и древне-русской апокрифической литературы. Два любопытныхъ сборника Софійской Народной Библіотеки въ Болгаріи. Описаніе рукописей и тексты. Спб. 1899. — Батюшковъ Ф. Споръ души съ тѣломъ въ памятникахъ средневѣковой литературы. Опытъ историко-сравнительнаго изслѣдованія. Спб. 1891. — Бокадоровъ Н. Легенда о хожденіи Богородицы по мукамъ (ИК. 1904). — Vasiliev A. Anecdota Graeco-Byzantina. Pars prior. М. 1893. — Владиміровъ П. Научное изученіе апокрифовъ въ русской литературѣ во второй половинѣ настоящаго столѣтія. (КУИ. 1900, 2). — Haase. Orientalische apocryphische Evangelia. Липськ, 1907. — Вяземскій П. Бесѣда трехъ святителей. Спб. 1880. (ПДП.). — Heinze. Der Clemensroman. Липськ, 1914. — Гординскій Яр. Апокріф про Сивілю. (ЗНТШ. LXVII). — Гудзій Н.: Къ исторіи легенды о папѣ Григоріи. Спб. 1915; Къ легендамъ объ Іудѣ Предателѣ и Андрѣ Критскомъ. К. 1915. — Dobschütz. Decretum Gelasianum. Липськ, 1912. — Драгомановъ М. Малорусскія народныя преданія и рассказы. К. 1876. — Ждановъ И. Бесѣда трехъ святителей и Іосаповачогу. (ЖМНП. 279 або „Сочиненія“, I, Спб. 1904). — Заболотскій П. Экскурсъ въ область исторіи возникновенія и развитія легенды и апокрифа (РФВ. 42). — Истринъ В.: Къ вопросу о славяно-русскихъ редакціяхъ Первоевангелія Іакова. Од. 1900. (ЛИОНУ. VIII); Новый сборникъ ветхозавѣтныхъ апокрифовъ. (ЖМНП. 315); Откровеніе Мефодія Патарскаго и апокрифическія Видѣнія Даниіла въ византійской и славяно-русской литературахъ. Изслѣдованіе и тексты М. 1897. — Лавровъ П. Апокрифическіе тексты. Спб. 1899. (СОАН. LXVII). — Левицький О. Къ вопросу о южно-русскихъ апокрифахъ. (КС. XIX). — Мансветовъ И. Византійскій матеріалъ для сказанія о двѣнадцати трысавицахъ.

М. 1881. — Мочульскій В. Апокрифическое сказаніе о созданіи міра. (ЛИОНУ. VI). Од. 1896. Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. XVIII; Слѣды народной Библии въ славянской и въ древне-русской письменности. Од. 1893. Рец. Ол. Веселовського в ЖМНП. 1894, II. — Назаревскій Ол. „Хожденіе Богородицы по мукамъ“ в нових українських списках XVII—XVIII вв. (ЗУК. II). — Невоструевъ К. Слово св. Ипполита объ антихристѣ въ славянскомъ переводѣ по списку XII вѣка. М. 1868. — Перетцъ В. Матеріалы къ исторіи апокрифа и легенды. I. Къ исторіи Громника. Спб. 1899. II. Къ исторіи Лунника. Спб. 1901. — Петровъ Н. Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христѣ, находящееся въ пространномъ житіи св. Константина Философа, по списку XIII в. Спб. 1894. (ПДП. CIV). — Петровскій Н. Къ исторіи „Откровенія Меѳодія Патарскаго“ въ западно-славянскихъ литературахъ. (ИОАН. XIV, 3). — Пыпинъ А. Ложныя и отреченныя книги русской старины в „Памятникахъ старинной русской литературы“ (Кушелева-Безбородко), вип. 3, Спб. 1862. — Поповъ А. Библиографическіе матеріалы. М. 1879. (ЧОМУ.) — Порфирьевъ И.: Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ. Казань, 1872—1873; Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библиотеки. Спб. 1877. (СОАН. XVII); Апокрифическія сказанія о новозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библиотеки. Спб. 1890. (СОАН. LI). — Радченко К. Этюды по богомилству. Къ вопросу объ отношеніи апокрифовъ къ богомилству. (ИК. 1904). — Рыстенко А. Легенда о св. Георгии и драконѣ въ византийской и славянорусской литературѣ. (ЗНУ. 112). — Сахаровъ Вл. Эсхатологическія сочиненія и сказанія въ древнерусской письменности и вліяніе ихъ на народные духовные стихи. Тула, 1897. — Соколовъ М.: Матеріалы и замѣтки по старинной славянской литературѣ. М. 1888; Славянская книга Еноха Праведнаго. М. 1910. — Соловьевъ С. Къ легендамъ объ Іудѣ предателѣ. Х. 1895. — Сперанскій М.: Изъ исторіи отреченныхъ книгъ. I. Гаданія по Псалтири. Спб. 1899. (ПДП. CXXXIX. II. Трѣпетникъ. Спб. 1899. (ПДП. CXXXI). III. Лопаточникъ. Спб. 1900. (ПДП. CXXXVII); Славянскія апокрифическія евангелія. М. 1895; Южнорусскіе тексты апокрифическаго евангелія Ѳомы. (ЧОН. XIII). — Срезневскій И. Сказанія объ антихристѣ въ славянскихъ переводахъ. Спб. 1874. — Сумцовъ Н. Очерки исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ. К. 1888. (Відб. з КС. XVIII, XIX). — Сушицкій Ф.: Кіевскіе списки „Бесѣды трехъ святителей“. (КУИ. 1911, IV); Редакціи апокрифа „Судъ царя Соломона“ (Объ испытаніи жены). (РФВ., 71). — Тихонравовъ Н.: Апокрифическія сказанія. Спб. 1894; Отреченныя книги древней Россіи. (Сочиненія, I, М. 1898); Памятники отреченной русской литературы. Приложение къ сочиненію: „Отреченныя книги древней Россіи“, 2 томи. Спб. 1863. — Фотинскій О. Къ литературной исторіи южно-русскихъ апокрифовъ. (Вольнскій Историко-археологическій Сборникъ, I). — Франко Іван: Апокрифи і легенди з українськихъ рукописів. Т. I. Апокрифи

старозавітні. Л. 1896. Т. II. Апокріфи новозавітні. А. Апокріфічні евангелія. Л. 1899. Т. III. Б. Апокріфічні діяня апостолів. Л. 1902. Т. IV. Апокріфи есхатологічні. Л. 1906. Т. V. Легенди про святих. Часть перша. Л. 1910. (ПУМА. I—IV, VI); Апокріф о Адамі. (ЖСл. III); Із старих рукописів. (ЖСл. I, II, III); Апокріфічне евангеліє псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руськiм письменстві. (ЗНТШ. XXXV—XXXVI); Къ історіи апокрифическихъ сказаній. (КС. XXXV); Къ історіи южно-руськихъ апокрифическихъ сказаній. (КС. XLVII); Откровеніє св. Степана. (Студія над одним мало відомим апокріфом). К. 1906. (Відб. з КС. XCIII); Причинки до історіи руської літератури XVIII віку. (З. VII). — Шевченко С. Елевферієвська редакція „Сказанія о 12 пятницяхъ“ і український список „Сказанія“ р. 1604. (ЗУК. II). — Шепелевичъ Л. Очерки изъ історіи средневѣковой литературы и культуры. Вип. I. Хожденіє по мукамъ. X. 1890. Вип. II. Этюды о Дантѣ. Апокрифическое Видѣніє св. Павла. X. 1891—1892. — Щеголевъ П. Очерки історіи отреченной литературы. Сказаніє Афродитіана. I—VII. Спб. 1899—1900. (Відб. з ИОАН.). — Яворскій Ю.: Заговоры и апокрифическія молитвы по карпаторусскимъ рукописямъ XVIII—XIX вв. К. 1915; Карпато-русское житіє апостола Петра. (ИОАН. 1914, 4). — Яичукъ Н. Къ вопросу объ отраженіи апокрифовъ въ народномъ творчествѣ. (ИОАН. XII, 1). — Ящуржинскій Хр. „Письмо“ — Апокріфъ. (КС. XXXV).

Данило Заточник.

Барсовъ Е. Новый списокъ Данила Заточника, XVII вѣка, найденный въ Чудовомъ монастырѣ. Съ предисловіемъ... (ЧОМУ. 1882, II). — Бедржицкій Л. Къ литературѣ о Данилѣ Заточникѣ. (РФВ. 67). — Будде Евг. О Слово Данила Заточника въ его отношеніи къ древнерусской Пчелѣ. М. 1902. — Гуссовъ В. Къ вопросу о редакціяхъ Моленія Данила Заточника. Од. 1899. (ЛИОНУ. Т. VIII). — Ждановъ И. Слово Данила Заточника. (Сочиненія, I, Спб. 1904). — Истринъ В. Былъ ли „Данилъ Заточникъ“ дѣйствительно заточень? Од. 1902. (Відб. з ЛИОНУ. X). — Лященко А. О времени написанія Слова Данила Заточника. (Труды Рижскаго Археологическаго Съѣзда, I). — Миндалевъ П. Моленіє Данила Заточника и связанные съ нимъ памятники. Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія. Казань, 1914. (УЗКУ. 1912, IX, X, XII, 1913, IV, IX, XII, 1914, IV). — Модестовъ Е. О посланіи Данила Заточника. (ЖМНП. 212). — Покровскій Ѡ. Новый списокъ Слова Данила Заточника. (ИОАН. VIII, 4). — Сперанскій М. Къ Слово Данила Заточника. (ЧОМУ. 1913, II). — Тихонравовъ Н. Новый списокъ Слова о Данилѣ Заточникѣ. (АРЛД. III). — Шляпкинъ И. Слово Данила Заточника (по всѣмъ извѣстнымъ спискамъ) съ предисловіемъ и примѣчаніями. Спб. 1889. (ПДП. LXXXI). — Щурат В. Слово Данила Заточника. Памятка староруської літератури з кінця середнихъ вѣків. Л. 1897. (Відб. з ЗНТШ. IX).

Проповіди і поучення.

Приписувані Іларіонові писання видані між иншим в „Памятникахъ временъ великаго князя Ярослава I“ (у великоруським перекладі). М. 1844; в ЧОМУ. 1848, VII; в ИВОА. V. — Писання Кирила Турівського видав: Калайдовичъ К. Памятники російской словесности XII вѣка. М. 1821. — Проложне Житіє Кирила Турівського опубліковане в найдавнішій списку XIV—XV в. в „Матеріалахъ“ Н. К. Никольского, 1907. — Приписувані Теодосієві поучення надруковані в УЗВО. 1856, I. — Текст Поучення Володимира Мономаха дітям в „Лѣтописи по Лаврентьевскому списку“, третє петербурзьке видання з 1897 р., ст. 232—46. — Евгеній, еп. Астраханскій. Творенія св. Кирилла. К. 1888. — Лопаревъ Хр.: Посланіє митрополита Климента къ смоленскому пресвитеру Фомѣ, неизданный памятникъ литературы XII вѣка. Спб. 1892. (ПДП. CX). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. V.; Слово въ великую субботу, принадлежащее святому Кириллу Туровскому. Спб. 1893 (ПДП. XCVII). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. V.; Слово похвальное на пренесеніє мощей свв. Бориса и Глѣба. Неизданный памятникъ литературы XII вѣка. Спб. 1894. (ПДП. XCVIII). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. V. — О законѣ и благодати, Похвала Владиміру и Молитва къ Богу отъ всей земли Русской — Іларіона. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, I). — Поученіє Владиміра Мономаха. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, III). — Поученіє Зарубскаго черноризца Георгія по рукописи Мѣлецкаго монастыря — в додатку до праці П. Владимірова: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII столѣтія. (ЧОН. IV). — Поученія преп. Θεодосія Печерскаго. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, I). — Слова и Поученія св. Кирилла. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, I).

Бѣльченко Г.: Поученіє блаженнаго Θεодосія, игумена Печерскаго, о казняхъ Божіихъ. (ЛИОНУ. VIII); Преподобный Θεодосій Печерскій, его жизнь и сочиненія. (По поводу книги В. А. Чаговца). (ЛИОНУ. X) — Антоній арх. (Вадковскій). Древне-русская проповѣдь и проповѣдники въ періодъ до-монгольскій в ПО. 1881 р. Переводъ у книзі „Изъ исторіи христіанской проповѣди“, 2 вид. Спб. 1895. — Веселовскій А. Святочныя маски и скоморохи (Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха. Главы VI—X. Спб. 1883). — Владиміровъ П. Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевѣрій. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, III). — Воскресенскій В. Поученіє дѣтямъ Владиміра Мономаха. Спб. 1893. — Годубовскій П. Опытъ пріуроченія древне-русской проповѣди „Слово о князьяхъ“ къ опредѣленной хронологической датѣ. М. 1899. (Відб. з „Трудовъ“ Арх. Ком.). — Горскій А. Посланіє Кирилла Туровскаго къ Василію, архим. Печерскому, XII ст. Прибавленіє къ твореніямъ св. отецъ. X. 1851. — Goetz L. K. Die Zusammensetzung der sogenannten Похвала преп. Θεодосію Пе-

черскому. (ASP. XXVI). — Ждановъ И. Слово о законѣ и благодати и похвала кагану Владимиру. (Сочиненія, I. Спб. 1904). — Ивакинъ И. Князь Владиміръ Мономахъ и его Поученіе. Ч. I. Поученіе къ дѣтямъ. Письмо къ Олегу и отрывки. М. 1901. — Калугинъ Ѡ. Иларіонъ, митрополитъ кіевскій, и его церковно-учительныя произведенія. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы — подъ редакціей проф. А. Пономарева. Вип. I). — Кирпичниковъ А. Къ вопросу о древне-русскихъ скоморохахъ. (СОАН. LI. Спб. 1891). — Лавровскій Ѡ. Посланіе митрополита Климента. Смоленськ, 1894. — Макарій преосв. Преподобный Ѡеодосій Печерскій, какъ писатель. (ИАН. IV, 6). — Макарій архим. Св. Кириллъ, епископъ Туровскій, какъ писатель. (ИВОА. V). — Н. К. Н. Преп. Ѡеодосій Печерскій и его поученія. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, I). — Никольскій Н. О литературныхъ трудахъ митрополита Климента Смолятича, писателя XII вѣка. Спб. 1892. — П—ій М. Иларіонъ, митрополитъ Кіевскій, и Доментіанъ, іеромонахъ Хиландарскій. (ИОАН. XIII, 1908, 4). — Петровскій М. Поученіе, приписываемое Иларіону митрополиту Кіевскому. (ЗКУ. 1865, I). — Петровъ Н. Подлинность поученій преп. Ѡеодосія Печерскаго о питіи и чашахъ тронарныхъ и казняхъ Божіихъ. (ИОАН. II, 3). — Пѣтуховъ Е. Поученія на св. четыредесятициу. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, III). — Покровскій Ѡ. Отрывокъ слова митр. Иларіона „О законѣ и благодати“ въ спискѣ XII—XIII в. (ИОАН, XI, 3). — Пономаревъ А. Св. Кириллъ, еп. Туровскій, и его церковно-учительныя произведенія. (Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, I). — Приселковъ М. Митрополитъ Иларіонъ, въ схимѣ Никонъ, какъ борець за независимую Русскую церковь. (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ѡ. Платонову. Спб. 1911). — Протопоповъ С. Поученіе Владиміра Мономаха, какъ памятникъ религіозно-нравственныхъ воззрѣній и жизни на Руси въ дотатарскую эпоху. (ЖМНП. 1874, 2). — Свѣнцицкій И. Поученіе Владиміра Мономаха дѣтемъ. Л. 1902. (Відб. з НЛСМ. 1902, II). — Соболевскій А. Чудо св. Климента, папы Римскаго. Древне-русское „слово“ (до-монгольскаго періода). (ИОАН. VI, 1). — Сухомлиновъ М. О сочиненіяхъ Кирилла Туровскаго. (СОАН. 85). — Фаминцынъ А. Скоморохи на Руси. Спб. 1889. — Франко Іван. Притча про сліпця і хромця. (СС. II). — Чаговецъ В. Преподобный Ѡеодосій Печерскій. Его жизнь и сочиненія. (Съ приложеніемъ текстовъ поученій по новымъ даннымъ). Историко-литературный очеркъ. К. 1901. (Відб. з КУИ. 1901, VI, VIII, X, XII). Рец. Г. П. Більченка в ЛИОНУ. Х. Од. 1902. — Шляковъ Н. О Поученіи Владиміра Мономаха. Спб. 1900. (Відб. з ЖМНП. 329 і 330). Рец. М. Грушевського в ЗНТШ. XLI. — Шляпкинъ И. Русское поученіе XI вѣка: О перенесеніи мощей св. Николая Чудотворца. (ПДП. XIX). — Щурат В. Найстарша лірика в українській літературі. (Д. XXIX, 92).

Агіографія.

Першу половину так званого Успенського Збірника житій святих з „Сказанієм“ про св. Бориса та Гліба, Житієм Теодосія Печерського тощо видали П. Лавров і А. Шахматов в ЧОМУ. 1899. Пор. статтю А. Шахматова в ASP. VII. — Абрамовичъ Д. Житія святихъ мучениковъ Бориса и Глѣба. Спб. 1916. (Видання академії наук). — Бодянскій О.: Житіе Θεодосія, игумена Печерскаго, съписаніе Нестора. По харатейному списку XII—го вѣка Московскаго Успенскаго Собора, съ разнословіями по многимъ другимъ. (ЧОМУ. 1858, III); Сказаніе, и страсть, и похвала святую мученику Бориса и Глѣба, такожде же съказаніе чудесь святую страсотърпщю Христову. По харатейному списку Московскаго Большаго Успенскаго Собора XII вѣка. Съ двумя литографированными снимками. (ЧОМУ. 1870, I); Чтеніе о житии и о погубленіи и о чудесѣхъ святую и блаженную страсотърпщю Бориса и Глѣба, съписаніе Нестора, по харатейному списку Московской Синодальной Библиотеки съ разнословіями по нѣкоторымъ другимъ. (ЧОМУ. 1859, I). — Житіе преподобнаго отца нашего Θεодосія, игумена Печерскаго. Списаніе Нестора. По харатейному списку Московскаго Успенскаго Собора буква въ букву и слово въ слово. Съ предисловіемъ Андрея Попова. (ЧОМУ. 1879, I). — Киевопечерскій Патерикъ по древнимъ рукописямъ. Въ переложеніи на современный русскій языкъ Маріи Викторовой. К. 1912. — Леонидъ архим. Посмертныя чудеса св. Николая, соч. Ефрема Переяславскаго, XI вѣка. Спб. (ПДП. LXXII). — Лихачевъ Н. Лицевое житіе святихъ блаженныхъ князей Бориса и Глѣба. Спб. 1907. (Видання „Общества любителей древней письменности“). — Патерикъ Киевскаго Печерскаго монастыря. (Памятники славяно-русской письменности, II). Спб. 1911. — Срезневскій И. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ. Спб. 1860 р. (Литографічне факсиміле з Сильвестрівського кодексу XIV в.). (Анонімне й Несторове). — Яковлевъ Влад. Памятники русской литературы XII и XIII вѣковъ. Спб. 1872.

Абрамовичъ Д.: Изслѣдованіе о Киево-Печерскомъ Патерикѣ, какъ историко-литературномъ памятникѣ. Спб. 1902. (Відб. ИОАН.); Къ вопросу объ источникахъ Несторова Житія преподобнаго Θεодосія Печерскаго. (ИОАН. III, 1). — Барсуковъ Н. Источники русской агіографіи. Спб. 1889. — Бугославскій С. Къ вопросу о характерѣ и объемѣ литературной дѣятельности преподобнаго Нестора. (ИОАН. 1914, I, III). — Бутковъ П. Разборъ трехъ древнихъ памятниковъ русской духовной литературы. (1. Память и похвала Владиміру, 2. Житіе Владиміра, 3. Сказаніе о Борисѣ и Глѣбѣ). (С. 1852, XXXII). — Викторова М. Составители Киевопечерскаго Патерика и позднѣйшая его судьба. Воронеж, 1871. — Кадлубовскій Арс. Очерки по исторіи древне-русской литературы житій святихъ. В. 1902. (Відб. з РФВ.). Рец. Ів. Франка в ЗНТШ. LIV. — Кубаревъ А.: О Патерикѣ Печерскомъ. (ЧОМУ. 1846, 9); Описаніе харатейнаго списка Патерика Печерскаго. (ЧОМУ. 1846, 9); О редакціяхъ Патерика Печерскаго вообще, въ отвѣтъ на

статью: „Обзоръ редакцій Кіевопечерскаго Патерика, преимущественно древнихъ“. (ЧОМУ. 1858, III). — Л. І. Голосъ въ защиту писателей Печерскаго Патерика, св. Симона, епископа Владимирскаго и Суздальскаго, и преподобнаго Поликарпа, архимандрита Кіевопечерской Лавры. (ЧОМУ. 1860, IV). — Леонидъ арх. Святая Русь. Спб. 1891. — Лукьяненко А. О языкѣ Несторова Житія преподобнаго Феодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ (РФВ. 1907, 3). — Макарій. Еще объ Іаковѣ мнихѣ. (Извѣстія Имп. Акад. Наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности, II). — Пархоменко В. Въ какой мѣрѣ было тенденціозно не сохранившееся древнѣйшее „Житіе Антонія Печерскаго“? (ИОАН. 1914, 1). — Погодинъ М. Іаковъ мнихъ, русскій писатель XI вѣка, и его сочиненіе. (ИВОА. I). — Розановъ С. Къ вопросу о Житіи преподобнаго Антонія Печерскаго. (ИОАН. 1914, 1). — Соболевскій А.: Когда написано Несторово „Чтеніе“ о свв. Борисѣ и Глѣбѣ? (ИОАН. 1916, 2); Посланіе епископа Симона. (ИОАН. XIV, 1). — Сперанскій М. Сербское житіе Феодосія Печерскаго. (ЧОМУ. 1913, I). — Ундольскій В. Іосифъ Тризна, редакторъ Патерика Печерскаго. (ЧОМУ. 1845, 4). — Чечулинъ Н. Гравированные портреты Нестора лѣтописца. (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ф. Платонову. Спб. 1911). — Шахматовъ А. Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Феодосія. (ИОАН. I, 1); Отзывъ о сочиненіи: Eugen Šerkin. Zur Nestorfrage. (ИОАН. III, 1). — Щепкинъ Е. Zur Nestorfrage. ASP. XIX). — Яковлевъ В. Древне-кіевскія религіозныя сказанія. В. 1875.

Данило Паломник.

Веневитиновъ М.: Хожденіе игумена Данила въ Святую Землю въ началѣ XII вѣка. Спб. 1877; Житіе и хоженіе Данила Русскыя земли игумена. (ППС. I, 3 і 9. Спб. 1883—1885); Заблѣтки къ исторіи Хожденія игумена Данила. Передѣлка Хожденія въ сборникѣ св. Димитрія Ростовскаго. М. 1890. (Відб. з ЧОМУ.). — Заболотскій П. Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи игумена Данила. (РФВ. XLI—XLII, 1899, I—II). — Лицевой списокъ Хожденія Данила Паломника. Спб. 1881. (Виданія „Общества любителей древней письменности“). — Нѣчто о Данилѣ. (Сообщенія Православнаго Палестинскаго Общества 1900, № 1—2). — Рузскій Н. Свѣдѣнія о рукописяхъ, содержащихъ въ себѣ Хожденіе въ Святую Землю русскаго игумена Данила въ началѣ XII вѣка. (ЧОМУ. 1891, III).

Лѣтописи.

При помочи фотодруку Археографічна Комісія видала „Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатскому списку“ в Петербурзі 1871 р., а „Повѣсть временныхъ лѣтъ по Лаврентьевскому списку“ 1872 р. — Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Т. I. Лаврентьевская лѣтопись. Спб. 1910. Т. II. Ипатьевская лѣтопись. Спб. 1908. 2-е виданія Археографічної Комісії. — Радзивиловская или Кенигсбергская Лѣтопись. Спб. 1902. (Виданія „Общества любителей древней письменности“, XCVIII).

Абрамовичъ Д. Нѣсколько словъ въ дополненіе къ изслѣдованію А. А. Шахматова „Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская Лѣтопись“. (ИОАН. III, 2). — Айналовъ Д. Два примѣчанія къ лѣтописному Исповѣданію вѣры. (Сборникъ статей... Ламанскому, II). — Архангельскій А. Первые труды по изученію начальной русской лѣтописи. Казань, 1886. (УЗКУ). — Барвінський Богдан. Гомер в Галицькій Літописи. (ЗНТШ. СХVII—СХVIII). — Бестужевъ-Рюминъ К. О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV в.: 1) Повѣсть временныхъ лѣтъ. — 2) Лѣтописи южно-русскія Спб. 1868. (ЛАК. IV). — Бѣляевъ И. Хронологія Нестора и его продолжателей. (ЧОМУ. 1846, II); О Несторовой лѣтописи. (ЧОМУ. 1846, V). — Бутковъ П. Оборона лѣтописи русской отъ навѣта скептиковъ. Спб. 1840. — Голубинскій Е. О погрѣшности одного мѣста въ нашей первоначальной лѣтописи, остающейся незамѣченною. (ИОАН. IX, 2). — Грушевський М.: Найдавніша літопись в І т. Історіі України-Руси; Хронологія подій Галицько-волинської літописи. (ЗНТШ. ХLI), Л. 1901; До справи хронологічної звязи в Галицько-волинській літописи. (ЗНТШ. LI); Примітки до тексту Галицько-волинської літописи. (ЗНТШ. VIII). — Эрбенъ Я. Объясненіе и исправленіе нѣкоторыхъ темныхъ и испорченныхъ мѣстъ древнѣйшей русской лѣтописи. (СОАН. 7). — Заболотскій П. Къ вопросу объ иноземныхъ письменныхъ источникахъ Начальной Лѣтописи. В. 1901. (Відб. з РФВ.) — Замысловскій Е. Къ вопросу о составѣ Повѣсти временныхъ лѣтъ. (ЖМНП. 263). — Истринъ В.: Лѣтописныя повѣствованія о походахъ русскихъ князей на Царьградъ. (ИОАН. 1916, 2); Хронографъ Ипатскаго списка лѣтописи подъ 1114 годомъ. (ЖМНП. 314). — Кирпичниковъ А. Къ литературной исторіи русскихъ лѣтописныхъ сказаній. (ИОАН. II, 1). — Костомаровъ Н.: Лекціи по русской исторіи. Спб. 1862; Преданія Первоначальной русской лѣтописи въ соображеніяхъ съ русскими народными преданіями въ пѣсняхъ, сказкахъ и обычаяхъ. (Историческія монографіи и изслѣдованія, XIII). — Кубаревъ А. Несторъ, первый писатель російской исторіи, церковной и гражданской. (Русскій Историческій Сборникъ, IV, М. 1842). — Лейбовичъ Л. Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ лѣтописи. Выпускъ первый. Повѣсть временныхъ лѣтъ. Спб. 1876. — Макарушка О. Складня причасників в Волинсько-галицькій літописи. (Звідомлення укр. гімн. у Львові за 1896 р.). — Маркевичъ А. О лѣтописяхъ. Изъ лекцій по русской исторіографіи. Вып. I. Од. 1883. Вып. II. О русскихъ лѣтописяхъ. Од. 1885. (Відб. з ЗНУ.). — Некрасовъ Н. Замѣтки о языкѣ „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ по Лаврентьевскому списку Лѣтописи. (СОАН. 65). — Никольскій А. Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владимірѣ. (ХЧ. 1902, VII); О языкѣ Ипатской лѣтописи. В. 1899. (Відб. з РФВ.). — Пархоменко В. Къ вопросу о хронологіи и обстоятельствахъ жизни лѣтописнаго Олега. (ИОАН. 1914, 1). — Петровъ А. Къ лѣтописному сказанію о славянской грамотѣ. (ИОАН. XIII, 1). — Погдинъ М. Несторъ, историкокритическое разсужденіе о началѣ

русскихъ лѣтописей. М. 1839. — Потаповъ П.: Къ вопросу о литературномъ составѣ Лѣтописи. (РФВ. 63); I. Лѣтопись и „Исповѣданіе вѣры“ Михаила Синкелла. II. Лѣтопись и Паннонскія житія. III. Лѣтопись и Откровеніе Мефодія Патарскаго. (РФВ. 65). — Святскій Д. Астрономическія явленія въ русскихъ лѣтописяхъ съ научно-критической точки зрѣнія. (ИОАН. XX, 1, 2). — Соболевскій А.: Древняя передѣлка начальной лѣтописи. (ЖМНП. 358, 1905, III); Нѣсколько мѣстъ начальной лѣтописи. (ЧОН. VIII). — Срезневскій И.: Памятники X-го вѣка до Владиміра Святого. (ИАН. 1854, III); Статьи о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ. Спб. 1903; Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ. (ЗАН. II., ИОАН. VIII, 1). — Srkulj St. Die Entstehung der ältesten sogenannten Nestorchronik, mit besonderer Rücksicht auf Swjatoslaw's Zug nach der Balkanhalbinsel. Požega, 1896. — Степановъ Н.: Единицы счета времени (до XIII вѣка) по Лаврентьевской и 1-й Новгородской лѣтописямъ. (ЧОМУ. 1909, IV); Календарно-хронологическіе факторы Ипатьевской лѣтописи до XIII в. (ИОАН. 1915, II); Къ вопросу о календарѣ Лаврентьевской лѣтописи. (ЧОМУ. 1910, IV). — Сухомлиновъ М.: О древней русской лѣтописи, какъ памятникъ литературномъ. (СОАН. 85); О преданіяхъ въ древней русской лѣтописи. (СОАН. 85). — Франко Ів. Дві замѣтки до тексту найдавнішої літописи. (ЗНТШ. LXXXIII). — Халанскій М. Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ. (ЖМНП. 342, 350). — Хрущовъ И. Сказаніе о Василькѣ Ростиславичѣ. (ЧОН. I); О древне-русскихъ историческихъ повѣстяхъ и сказаніяхъ XI—XII столѣтій. К. 1878. — Шараневичъ Исидор. Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. L. 1872. — Шахматовъ А.: До питанія про північні перекази за княгиню Ольгу. (ЗУК. II); Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ. (ЖМНП. 313); Житіе Антонія и Печерская Лѣтопись. (ЖМНП. 316, 1898, III); Кіево-Печерскій Патерикъ и Печерская Лѣтопись. (ИОАН. 1897, 3); Исходная точка лѣточисленія „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. (ЖМНП. 310); Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ. (ЖМНП. 310); Корсунская легенда о крещеніи Владиміра. Спб. 1906. (Сборникъ въ честь В. И. Ламанскаго, II); Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Владиміра в „Сборникъ въ честь М. С. Дринова“. (X. 1904); Лѣтописецъ Несторъ. (ЗНТШ. СХVII—СХVIII); Начальный лѣтописный сводъ и его источники. (Юбилейный Сборникъ В. Θ. Миллера, 1900); Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ. I—II. (ЖМНП. 331). III—IV. (ЖМНП. 332). V. (ЖМНП. 338); О начальномъ кіевскомъ лѣтописномъ сводѣ. М. 1897. (Відб. з ЧОМУ.); Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ. (ЖМНП. 1897, IV); Повѣсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Спб. 1916. (Лѣтопись занятій Археографической Коммисіи за 1916 годъ. Вып. XXIX. Спб. 1917); Предисловіе къ Начальному Кіевскому своду и Несторова лѣтопись. I—III. (ИОАН. XIII, 1); Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ. Спб. 1908. (Відб. з ЛАК. XX); Сказаніе о призваніи Варяговъ. Спб. 1904. (Відб. з ИОАН. 1904, IV). — Ш л е ц е р ь

А. Несторъ. Русскія лѣтописи на древнеславянскомъ языкѣ. Ч. 1—3. Спб. 1809, 1819.

Давня поезія, зокрема лицарський епос.

Антоновичъ Вл. и Драгомановъ М. Историческія пѣсни малорусскаго народа. К. 1874. — Багрій А. Кіевскій списокъ чуда св. Николая объ утопшемъ дѣтищѣ. (ИОАН. 1914, 2). — Веселовскій А. Южно-русскія былины. Спб. 1881—1884. — Дашкевичъ Н.: Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ. Былины объ Алешѣ Поповичѣ и о томъ, какъ не стало на Руси богатырей. (КУИ. 1883, ЧОН. IV); О существованіи былинъ въ Южной Руси до половины XVII вѣка. (ЧОН. II). — Добровольскій Л. Михайло і Золоті ворота. (Старі й нові записи, література до сього питання). (ЗУК. XI—XII). — Драгоманів М. До питання про сліди великоруського богатырського епоса на Україні (Розвідки про українську народню словесність і письменство, I). — Ждановъ Ив.: Къ литературной исторіи русской былевой поэзіи. (Сочиненія, I, Спб. 1904); Русскій былевой эпосъ. Спб. 1895; Русская поэзія въ домонгольскую эпоху. (Сочиненія, I, Спб. 1904). — Котляревскій А.: О народной поэзіи въ древне-русской литературѣ. (Сочиненія, I, СОАН. 47); Основной элементъ русской богатырской былины. (Сочиненія, II, СОАН. 48); Сказанія о русскихъ богатыряхъ. (Сочиненія, I, СОАН. 47). — Лобода А. Русскій богатырскій эпосъ въ отношеніи историко-литературномъ. (КУИ. 1896); Русскій богатырскій эпосъ въ послѣдовательномъ выясненіи его характера и происхожденія. (КУИ. 1896). — Майковъ Л. О былинахъ Владимірова цикла. Спб. 1863. — Миллеръ Ор. Илья Муромецъ и богатырство Кіевское. Спб. 1869. — Стасовъ В. О происхожденіи русскихъ былинъ. (Собраніе сочиненій, III, Спб. 1894). — Халанскій М. Великорусскія былины кіевского цикла. В. 1885. — Jagić V. Die christlich-mythologische Schicht in der russischen Volksepik. (ASP. I).

Слово про похід Ігоря та пам'ятники його круга.

Перше видання „Слова о полку Ігоревѣ“ передрукував Владиміров у додатку до своєї історії літератури кіевского періоду, фототипічний передрук першого видання А. Суворіна. Спб. 1904. — Abicht Rudolf. Слово о полку Ігоревѣ. Das Lied von der Heerschar Igorjs. Abdruck der editio princeps nebst altslovenischer Transcription und Commentar. Липськ, 1895. — Мандичевський Іван. Слово о полку Ігореві (1188 р.). Літературна реконструкція. Л. 1918. — Огоновський Омелян. Слово о полку Ігоревѣ. Поетичний пам'ятник руської письменності XII віку. Л. 1876. — Партицький Омелян. Слово о полку Ігоревомъ. Текстъ зъ перекладомъ и зъ поясненемъ старорусскихъ правилъ акцентовыхъ и ритмичныхъ. Л. 1884. — Потебня А. Слово о полку Ігоревѣ. Текстъ и примѣчанія. Воронеж, 1878. (Відб. з ФЗ. 1877—1878). — Тихонравовъ Н. Слово о полку Ігоревѣ. М. 1866.

Abicht Rudolf. Das südrussische Igorlied und sein Zusammenhang mit der nordgermanischen Dichtung. Breslau, 1906. Sonderabdruck aus dem Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. — Барсовъ Е. Слово о полку Игоревѣ, какъ художественный памятникъ Кіевской дружинной Руси. I—III. М. 1887—1890. ЧОМУ.). — Бирчак Вол. Візантійська церковна пісня і Слово о полку Игореві. (ЗНТШ. ХСV—ХСVІ). — Бычковъ А. Дополненія къ бібліографіи „Слова о полку Игоревѣ“. (ЧОМУ. 1887, I). — Ваденюкъ П. Гдѣ нужно искать ту рѣку, на берегахъ которой 1-го мая 1185 г. былъ разбитъ Игорь Святославичъ Новгородсѣверскій и которая названа Каялой? (Труды третьяго арх. съѣзда, II). — Вяземскій П. Замѣчанія на Слово о полку Игоревѣ. Спб. 1875. (Відб. з „Временника Общества исторіи и древностей російскихъ“ 1851, 11, 1853, 17); Слово о полку Игоревѣ. Изслѣдованіе о вариантахъ. Спб. 1877. — Гонсіоровскій О. Замѣтки о Словѣ о полку Игоревѣ. Спб. 1884. (Відб. з ЖМНП. 1884, II). — Дашкевичъ Н. Опытъ указанія литературныхъ параллелей къ плачу Ярославны въ Словѣ и полку Игоревѣ. (Zbornik Ягічеві); Славяно-русскій Троянь и римскій императоръ Траянъ. К. 1908. — Ждановъ И. Литература Слова о полку Игоревѣ. К. 1880. (Сочиненія, I, Спб. 1904). — Заклинскій Р. Пояснене одного темного місця в Слові о полку Игореві (Д. XXVI). Л. 1906. — Каллашъ В. Нѣсколько догадокъ и соображеній по поводу Слова о полку Игоревѣ. („Юбилейный сборникъ“ въ честь Міллера, 1900); По поводу слова: „кошей“ „Слова о полку Игоревѣ“ и Ипатской лѣтописи. (РФВ. XXIII). — Козловскій И. Палеографическія особенности погибшей рукописи Слова о полку Игоревѣ. М. 1890. (Відб. з XIII т. „Древностей Московскаго Археологическаго Общества“). — Коршъ Ѡ.: Слово о полку Игоревѣ. (Изслѣдованія по русскому языку, II, вип. 6. Спб. 1909); Турецкіе элементы въ языкѣ Слова о полку Игоревѣ. (Замѣтки къ изслѣдованію П. М. Меліоранскаго). (ИОАН. VIII, 4); По поводу второй статьи проф. Меліоранскаго о турецкихъ элементахъ въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“. (ИОАН. XI., 1). — Козовскій Володимир. Исторично-літературні замѣтки до Слова о полку Игореві. (Звідомлення укр. гімн. у Львові з 1893 р.); Историчний і літературний підклад „Слова о полку Игореві“. (ЗНТШ. XXXV—XXXVI). — Кудрявцевъ М. Указатели къ изслѣдованію Е. В. Барсова о „Словѣ о полку Игоревѣ“. (ЧОМУ. 1887, I). — Лонгиновъ А.: Историческое изслѣдованіе сказанія о походѣ Сѣверскаго князя Игоря Святославича на половцевъ въ 1185 году. Од. 1892; Мусинъ-Пушкинскій Сборникъ 1414 г., какъ источникъ для изученія Слова о полку Игоревѣ. (КС. XLIII); Слово о полку Игоревѣ. Источники и міѳологія Слова. — Его научное и воспитательное значеніе. Од. 1911. (Записки Од. Общ. исторіи и древностей). — Максимовичъ М. Критическій разборъ „Слова“. (Собраніе сочиненій, III, К. 1880). — Меліоранскій Платонъ. Турецкіе элементы въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“. (ИОАН. VII, 2); Вторая статья о турецкихъ элементахъ въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“. (Отвѣтъ Ѡ. Е. Коршу). (ИОАН. X, 2); Заимствованныя восточныя слова въ русской письмен-

- ности до-монгольського времени. (ИОАН. X, 4). — Миллеръ В.: Взглядъ на Слово о полку Игоревѣ. М. 1877; „Хинова“ Слова о полку Игоревѣ. (ИОАН. 1914, 1). — Миллеръ О. Троянь и Боянь „Слова о полку Игоревѣ“. (РФВ. 2). — Науменко В. Слово о полку Игоревѣ, какъ памятникъ дружинной поэзіи древней Руси. (По поводу исполнившагося столѣтія со времени открытія его). (КС. LI). — Партицький Ом.: Темні місця в „Слові о полку Игореві“. (З. IV). Л. 1883; Кто був автором „Слова о полку Игореві“. (З. IV); Староруський акцент і ритміка „Слова о полку Игореві“. (З. V). — Рѣзановъ В. Слово о полку Игоревѣ и поэзія скальдовъ. (ЖМНП. н. с. 15). — Смирновъ А. О Словѣ о полку Игоревѣ I. Литература Слова со времени открытія его до 1876 года. Воронеж, 1877. II. Пересмотръ нѣкоторыхъ вопросовъ. Воронеж, 1879. — Соболевскій А. Къ Слову о полку Игоревѣ. (ИОАН. 1916, 2); На канину (Слово о полку Игоревѣ). (РФВ. XIV). — Сребрянскій И. Мифологія Слова о полку Игоревѣ. (Велесъ, Траянъ-Стрибогъ, Хорсъ-Дажьбогъ). („Извѣстія“ ніжинські, XV). — Сумцовъ Н. Нѣкоторыя черты сходства „Слова о полку Игоревѣ“ съ южно-славянскими старинными пѣснями. (КС. 42). — Тиховскій Ю. Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ“? (КС. XLII). — Шляковъ Н. Троянь въ Словѣ о полку Игоревѣ. (Новый сборникъ статей по славяновѣдѣнію... Ламанскаго. Спб. 1905). — Щурат Василь. З „Гуцульщини“ до „Слова о полку Игореві“. (Д. XXIX, Літературні начерки, Л. 1913). Пор. уваги В. Доманицького в „Раді“ 1908, чч. 175 і 210, Листи з заграниці, VII—VIII.
- Слово о полку Игореві у віршованих перекладах. Відень, 1915. — Кендзерський В. Слово о полкові Игоревому. Переспів з старосвітської грамоти XII ще століття. Кременчуг, 1874. — Пѣснь о полку Игоревѣ, переведенная на украинское нарѣчіе М. Максимовичемъ. К. 1857. — Слово о полку Игоревѣ, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова. Дума про військо Игореве. Переспів Панаса Мирного. К. 1914. — Игорь Сіверський. Пресліва й співомовний переклад Степана Руданського. (З. XVII). — Федькович Осип Юрій. Слава Игоря. (Писання, II, Л. 1902). — Щурат Василь. Слово про похід Игоря Святославича. Поема XII в. Друге видання. Л. — Переклади: на німецьку мову: Остапа Грица в *Ukrainische Nachrichten*, Відень, 1915; на польську: Богдана Лепкого, Краків, 1905.
- Лопаревъ Хр. Слово о погибели рускыя земли. Спб. 1892. — Срезневскій И. Задонщина. Спб. 1858. (УЗН. V, 3). — Тимофеевъ С. Сказанія о Куликовской битвѣ. (ЖМНП. 1885, VIII—IX). — Франко Іван. Слово о Лазаревѣ воскресеніи. Староруська поема на апокріфічні теми. (ЗНТШ. XXXV—XXXVI). — Шамбинаго С. Повѣсти о Мамаевомъ побоищѣ. Спб. 1906. (СОАН. 81). — Шахматовъ А. Отзывъ о сочиненіи С. К. Шамбинаго: „Повѣсти о Мамаевомъ побоищѣ“. Відб. з „Отчета о двѣнадцатомъ присужденіи премій митрополита Макарія“. Спб. 1910.

Література татарщини.

Аристовъ Н. Замѣтка о поученіяхъ епископа Серапіона. (Труды третьяго археологическаго съѣзда, 2). — Миллеръ О. О древне-русской литературѣ по отношенію къ татарскому игу. (Древняя и Новая Россія, 1876, VI). — Пѣтуховъ Е. Серапіонъ Владимірскій, русскій проповѣдникъ XIII вѣка. Спб. 1888.

Збірники.

Адріанова В. Къ литературной исторіи Пален. (ТКА, 1909, IX—X). — Ждановъ Ив. Палея. (Сочиненія, I. Спб. 1904). — Изергинъ В. Матеріалы для литературной исторіи древне-русскихъ сборниковъ. I—II. (СОАН. 81). — Истоминъ К. Къ вопросу о редакціяхъ Толковой Палеи. (ИОАН. X, 1, XI, 1, XIII, 4). — Истринъ В.: Замѣчанія о составѣ Толковой Палеи. I—II. Спб. 1897—1898. (СОАН. LXV); Исслѣдованія въ области древне-русской литературы. Спб. 1906; Откровеніе Меѳодія Патарскаго и апокрифическія видѣнія Данила въ византийской и славяно-русской литературахъ. М. 1897; Редакціи Толковой Палеи. (ИОАН. X, 4, XI, 1, 2, 3); Хронографы въ русской литературѣ. (ВВ. 1898, I). — Карнѣевъ А. Къ вопросу о взаимныхъ отношеніяхъ Толковой Палеи и Златой Матицы. (ЖМНП. 327). — Михайловъ А.: Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Палеи. (ВУИ. 1895, VI); Къ вопросу о текстѣ книги Бытія пророка Мойсея въ Толковой Палеи. (ВУИ. 1895, IX). — Палея Толковая 1477 г. Воспроизведеніе Синодальной рукописи № 210. Вип. I. Спб. 1892. Виданія „Общества любителей древней письменности“. — Поповъ Андрей. Обзоръ хронографовъ русской редакціи. I—II. М. 1866—1869; Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи. М. 1869. — Рѣзановъ С. Замѣтки по вопросу о русскихъ хронографахъ. (ЖМНП. 351). — Рыстенко А. Матеріалы для литературной исторіи Толковой Палеи. (ИОАН. 1908, II). — С. А. Хронографъ редакціи 1512 г. (РФВ. 65). — Сперанскій М. Сербскіе хронографы и русскій, первой редакціи. В. 1896. (Відб. з РФВ. 35). — Успенскій В. Толковая Палея. В додатку до ПС. Казань, 1876. — Филаретъ еп. Содержаніе рукописи: „Златая Чепь“, принадлежащей нач. XIV-го вѣка. (ЧОМУ. 1846, II). — Хронографъ. (Виданія „Общества любителей древней письменности“ LXXXIX). — Шахматовъ А.: Къ вопросу о происхожденіи Хронографа. Спб. 1899. (СОАН. LXVI); Путешествіе М. Г. Мисюря Мунехина на Востокъ и Хронографъ редакціи 1512 г. (ИОАН. IV, 1); Толковая Палея и русская лѣтопись. (СС. I, Спб. 1904). — Яворскій Ю. Малорусскій отрывокъ Измарагда XVII в. Берлін, 1908. („Zbornik u slavu V. Jagića). — Яковлевъ В. Къ литературной исторіи древне-русскихъ сборниковъ. Опытъ исслѣдованія Измарагда. Од. 1893.

Відродження південно-славянської літератури й її вплив на українську.

Амфилохій архим. Что внесъ св. Кипріанъ, митрополитъ Кіевскій и всея Россіи, а потомъ Московскій и всея Россіи, изъ своего народнаго нарѣчія и изъ переводовъ его времени въ наши богослужебныя книги. (Труды третьяго археол. съѣзда, 2). — Л. І. (Леонидъ). Кипріанъ, до восшествія на московскую митрополію. (ЧОМУ. 1867, II). — Леонидъ архим. Надгробное слово Григорія Цамблака російскому архієпископу Кипріану. (ЧОМУ. 1872, I). — Мансветовъ И. Митрополитъ Кипріанъ въ его литургической дѣятельности. М. 1882. — Петровскій Н. Къ хронологіи проповѣдей Григорія Цамблака. (РФВ. 50). — Пѣтуховъ Е. Болгарскіе литературные дѣятели древнѣйшей эпохи на русской почвѣ. (ЖМНП. 286). — Радченко К. Религіозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ XIV в. К. 1898. — Сырку П. Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Спб. 1890. — Яцимирскій А. Григорій Цамблакъ. Очеркъ его жизни, административной и книжной дѣятельности. Спб. 1904.

Відгомін змагань до релігійної унії в письменстві.

Посланіє Місаїла видав Антін Петрушевич в III в. „Литературного Сборника“ Галицько-руської Матиці за 1869 р. і Голубевъ в VII т. I частини „Архива Юго-западної Россіи“. — Бучинський Б. „Грамота Місаїла“ і „грамота Ніфонта“. (ЗУК. XIII).

Так звані литовські літописи.

Вахевичъ Б. Западно-русская лѣтопись по списку Румянцевскаго музея. Од. 1903. — Грушевський М. „Похвала в. кн. Витовту“. Кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи. (ЗНТШ. VIII). — Карскій Е.: Западно-русскія лѣтописи. (РФВ. 59); О языкѣ такъ называемыхъ Литовскихъ лѣтописей. (ВУИ. 1894, II—III). — Полное собраніе русскихъ лѣтописей, XVII. — Prochaska A. Latopisiec litewski. Л. 1890. — Smolka S. Najdawniejsze romniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. (Pamiętnik Wydziału historyczno-filozoficznego Ak. Um. VIII). — Тиховскій Ю. Такъ называемая „Краткая Кіевская лѣтопись“. (КС. 42). — Тихомировъ Ив. О составѣ западно-русскихъ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей. (ЖМНП. 334 і 335). — Szaraniewicz Izidor. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza „wielikoho kniazestwa litowskoho i zomojtskoho“. Краків, 1882. — Шахматовъ А. О супрасльскомъ спискѣ западно-русской лѣтописи. (ЛАК. XIII).

Показчик змісту.

- Адам Бременський 71
академія Київомогилянська 258—9
акафісти 114
Акиндин 162, 166
Амвросій Медиоланський, пор. Шестоднев
Анастасій Синайський 89 (кати-хизм), 152
Ангеларій 46
Андрій Володимирович 278 (його завіщання з 1446 р.)
Андрій Критський 84
анти 4
Антіох 47 і 87 (Пандекти), 52 (Пандекти 1307 р.), 284
Антоній Печерський 71, 74, 131, 146, 162, 172, 180, його Житіє 79, 153, 166, 187
апокріфи 47, 89, 104—116, 129, 264—5, апокріфи дотатарських часів 107—8, вплив апокріфів на українську літературу 114—5, апокріфічний елемент у Данила Паломника 176
апокріфічні твори: Вихід Ісаї 108, Виявління Авраама 108, Виявління Варуха 107, Виявління Ісаї 107, Виявління (Слово) Methodія Патарського 108, 113, Виявління св. Павла 107, Євангеліє Никодима 107, 113—4, Євангеліє Томи або Євангеліє дитинства Христа 107, Євангеліє Якова (Яковова повість або Первоєвангеліє) 106—7, 113, есхатологічні апокріфи 108, Завіти 12-ти патріархів 92, 107, 114, 151, 284, Завіт і вихід Мойсея на небо 107, Завіт патріярха Юди 138, Книга Адама 107—8, Книга Еноха 107—8, Мале Битіє 108, Мучення Іпатія 107, Мучення Ірини 108, Мучення Микити 107, Мучення Теодора Тирона 107, Мучення Юрія 107, Обиходи й навчання апостолів 107, Оповідання Афродитіяна персіянина 107, 109—10, оповідання про рай 107, про Сивілли 92 про синів Якова 107, Соломонові суди 109, про Соломона 239, сотворення світу 109, Ходження Богородиці по муках 107, 110—4, Слово про пророків 239, пор. Слово Апостол 44, 82—3, 52 (Кристинопільський), 258 (XIII в.)
Аристотель 48, 137, 285
Арсеній, тверський єпископ, 162
аскетизм український 131—2
Атанасій 136 (толкування Климентового Посланія)
Атанасій еромонах „русин“ 66
Атанасій Олександрійський 48, 92 (Слово про Мелхиседека), 161
Атон 66, 172, 187, 267
Баранович Лазарь 103 (Żywoty świętych)
біліни київського циклу 216, причина їх щезнення на Україні 216—7
Біблія 93, 264, 284
білоруси 11—2

- Богогласник 114
 Боккачіо 289 (Декамерон)
 болгаре 46, прийняття християнства 46, їх література 46—50, літературний рух відродженої Болгарії 265—7
 Борис і Гліб 146, 153—61
 Боян 223—4, 228, 238—9, 248
 Будда 102
- Варлаам ігумен 131, 172
 Варнава, пор. Розуми
 Василь письменник 193—7
 Василій Амосійський 161
 Василій Великий 47, 87 (Бесіди на Шестоднев), 87 і 93 (поучення про піст і монаше життя), 284
 Велика Росія 2, великороси 10—1
 Візантія 38—40 (характер християнства й культура)
 вірші різдвяні й великодні 114
 Володимир Мономах 74 (автобіографія), 74 і 147 (Послання до князя Олега), його Поучення дітям 89—90, 114, 147—52, 212, 252—3, автор і час 147—8, будова та зміст 148—51, походження і джерела 151—2, характер 152
 Володимир на Волині як культурний осередок 75
 „Вопрошаніє Кириково“ 136
 впливи 66, візантійський 30, 64—5, західно-європейські 30, 67—8, південно-славянський 65—6, 265—9
 Временник, із Константинова Временника виписан, 284
 Временник Софійський 163, 185—6
- Галятовський Йоаникій 114 (Ключ розуміння)
 Гамартол, пор. Юрій
 Геннадій, пор. Стословець
 Гітопадеза 96
 глаголиця 43—4
 Гліб Святославич 124
 Головатий Антін (Пісня, 1792)
 Гомер 48, 137, 226, 285
 Горазд 45—6
- Григорій, учитель Томи, смоленського пресвітера, 137
 Григорій, печерський монах і творець канонів, 134 (приписувані йому канони)
 Григорій Булгар митрополит 271, 273
 Григорій митрополит 278 (Слово, како держать вѣру нѣмци)
 Григорій Амиритський 284 (Листи на Ервана)
 Григорій Богослов 47, 52 (13 слів), 87, 141, 259, 284
 Григорій Великий 45 (Бесіди на Євангеліє)
 Григорій Двоєслов 284
 Григорій папа 166 (Розмова)
 Григорій Синаїт 284
- Гаватович Якуб 25
- Данило Заточник 63, його Моленіє 116—20, відгомін перекладного письменства в ньому 116—8, форма 118, редакції 118—20
 Данило Паломник 74, 90, 172—7, 253, 284—5, 287, його Житє і хоженє 173, походження автора 173, патріотизм 173—4, час подорожі 174, роздобування вісток 174—176, зміст твору 176, легендарний і апокрифічний елемент в описі 176, пізніша доля опису подорожі 176—7, історичне значіння 177
 Данте 110, 114—5 (Божественна Комедія)
 двоєвірря 58—62
 держава галицько-волинська 22, 67, київська 2, 77, литовська 22, її урядова мова 22
 Діонісій Ареопатит 284
 діалоги 114
 Діяння апостолів 82—3
 Довгалевський Митрофан 25
 Доментіан 131 (Житіє великого жупана Неманя)
 Доротей авва 284
 драми 114

дума 31, 213 (про Олексія поповича, Байду, Самійла Кішку), 243—4, 283

Евагрій 166 (Слова)

Євангеліє 44, 52 (Бучацьке, Галицьке 1144 р., Галицьке поповича Евсевія, Галицьке 1266—1301 р., Луцьке, Путенське, Холмське), 73 (Юрія), 74 (Мстиславова, Остромірове), 75 (Галицькі поповича Евсевія і 1266—1301 р.), 82—3

Євангеліє учительне 31

Евлогій Олександрійський 142

Евтимій 266—8

Езоп 96

Епіфаній Кипрський 47, 142, 198
епос лицарський, найдавніші згадки про нього 215, пізніші його сліди 215—6, колядки з останками лицарського епосу 217—20, останки лицарського епосу в літописах 224—5

Єфрем митрополит 125

Єфрем Сирин 284, його Паренезіс або Паренетікон 47, 87—8, 166, Слово про злих жінок 88

Життя: Андрія Юродивого 82, 284, Атанасія Атонського 284, Бориса та Гліба 153, Василя Нового 284, Володимира Великого 153, 215, Дмитра Солунського 75, Івана Богослова 284, Івана Золотоустого 284, княгині Ольги 153, 181, Миколи Чудотворця 86, Нестора 159, Паїсія 284, Сави Освященого 86, 161, Теодосія 153, 162 (уложене за Нестором), 264, отців 166, пор. апокріфи

Задонщина 248

Збірники Святослава 50, 52, 118, з 1073 р. 47, 87—9, 105, з 1076 р. 88—90, 151

„Златая цѣпь“ 90, 262—3

Златоуст 144, 145 (з 1797 р.), 262, 266

Золота Легенда 103

Іван Вишенський 61, 69

Іван I митрополит 134

Іван II митрополит 69 (посланіє до папи Климента III), 134 (Служба Борисові та Глібові), 154—5 (Правило церковне з святих книг коротко Якову Чорноризцеві)

Іван Антіохійський 284

Іван Богослов 82 (Откровення)

Іван Гус 290

Іван Дамаскин 84, 102—3, 284, його Богословіє 47—8, 138, Слово про праву віру або „Увѣріє“ 87, Шестоднев 93

Іван Ексарх 46—8, 87, його Бесіди на Шестоднев Василя Великого 93, 137—8, 152

Іван Золотоустий 90, 142, 259, 284, його Учительне Євангеліє 47—8, Златоструй 47, 86, Андріятіс 47, Златоуст постний і квітний 86, Маргарит 86, 266, Слово про нічну молитву 86—7

Іван Зонара 266 (Хронограф)

Іван Ліствичник 142, його Ліствиця 47, 87, 166

Іван Малала Антіохійський, його хроніка 47, 91—2, 98—9, 206, 265

Іван Мосх 161

Іван Синаїт 284

Іван Схоластик 44 (Номоканон)

Ігорь Ольгович мученик 146, 201

Ізмарагд 49, 90, 144, 262—4

Іларіон, пізніший митрополит, 71, 94, 124—31, 134—5, 137, 240, 253, біографічні дані 125, Ісповідання віри 126, Слово про закон і благодать 125—31, 287, справа авторства 126, будова та зміст 126—9, оцінка 129—30, пізніша доля 130—1, пор. Никон Великий

індекси заборонених книг 89, 105, 106 (Кирилова Книга)

Йоаким еродіякон 79

- Йоїль, архимандрит монастиря Спа-
са в Ярославлі, 225
- Йосип Солтан 283
- Йосип Флавій 82 і 240 (Історія жи-
дівської війни), 265 (Старовин-
ности)
- Іпполит, римський папа. 198
- Ісаак Сирич 281, 284
- Ісаїя авва 142
- Ісидор митрополит 270—1
- Каліла-ва-Дімна 97
- Калістен 98
- Касіян, уставник Печерського ма-
настиря, 163—4, 189, 191
- Київ як культурний осередок 21,
25, 70—4, 204, значіння його
упадку в історії літератури 254—5,
258
- Київщина 2—3, теорія Погодіна-Со-
болевського 17
- Кипріян митрополит 66, 105, 267
(Житіє митрополита Петра), 269
кирилиця 43—4
- Кирило (Константи) 40—5, 54, його
ученики 48, 182
- Кирило II, київський митрополит,
259 (Поучення єпископа свяще-
никам), 259—60 (Правило)
- Кирило 146 (Слово в першу неділю
посту)
- Кирило Турівський 74, 94, 134—5,
138—45, 215, 240, 253, 263, 265,
його проложне житіє 138—9, біо-
графічні дані 139, писання 139—40,
проповідь на провідну неділю
140—1, джерела писань 141—2,
характер проповідей 142—3, плач
Богородиці 143—4, молитви 144,
пізніша доля писань 144—5
- Кирило 284 (Листи на Юліяна)
- Кирило Єрусалимський 47, 284
- Кирило Олександрійський 142
- Кирило Скитопольський 86 і 161
(Житіє Сави Освященого)
- Климент 46, 48
- Клим Смолятич 134—8, 253, його
боротьба за автокефальність
української церкви 134—6, пи-
сання 136, посланіє 136, зміст
136—7, ступінь оригінальності
137—8, приписувані йому Слово
на сиропустну суботу та Слово
на неділю всіх святих 146
- Книга: Битія 265, Кормча 75, 105,
144 (з 1282 р.), царств 108
- Книга о побойші Мамає 248, Цар-
ственник з літописцем 284
- Книги: пророцькі 83, суддів ізра-
їльських 83
- Козма Індикоплов (Християнська
Топографія) 82, 95—6, 284
- Козма Пресвітер 49 (Слово на ере-
тиковъ)
- колядки: про облогу міста 217—8,
про утворення відділу дружини
219, про провідника дружини 219,
інші колядки з подробицями по-
буту княжих часів 220, колядки
з мітичною основою 220, колядка
з литовських часів 220
- Кониський Юрій 25
- Константин Болгарський 48
- Константин Манасія 91, 99, 266
- Косов Сильвестер 164—5 („Pateri-
kon“ з 1635 р)
- Котляревський Іван 25, 29—31, 113
(Енеїда)
- Ксенофонт (Поучення синам) 89,
151—2,
культура 75
- Курбський Андрій 103
- Лаврентій чернець 193
- Лев митрополит, полеміст, 69
легенда християнська 104—5,
легенди: корсунська 187, про бу-
дову церкви Преображення у Ва-
силеві 182—3, св. Богородиці-Де-
сятинної 182—3, про вбивство
Бориса та Гліба 183, про еван-
зілля 207—8, про св. Андрія 35—6,
про третій хрестоносний похід
202, про Христа 107
- Лепкий Богдан 246
- „Лѣкарство на болящихъ немощію

- пьянства или Бахуса новоизобрѣ-
тенное" 288—9
- література 25, її значіння для на-
ції 28, література й життя нації
28—9, літературний твір 27—8,
історія літератури 29; поділ укра-
їнської літератури на доби 29—32,
розмеження давньої і середньої
доби 30—1, розмеження серед-
ньої і нової доби 31—2; народжен-
ня літератури на Україні 35, її
поширення 77, 258, збереження
її пам'яток і їх характер 77—9,
258; перекладне письменство
80—116, богослужбне письмен-
ство 84, письменство питань і
відповідей 87, 142; полемічні пи-
сання 68—70, 277—8, різниця між
полемічними писаннями проти
латинян і проти жидів 69—70;
початки оригінального письмен-
ства 121—4, агіографічне письмен-
ство 152—72; літературна твор-
чість освічених шарів 252—3, ідеї
давньої літератури 253—4, давня
література як відбитка національ-
ного характеру 254; значіння
упадку Києва в історії літератури
254—5, настроїв письменства з часу
татарського лихоліття 259, збір-
ники як ознака занепаду пись-
менства 262—3, упадок оригіналь-
ної творчості 278; книжній засіб
283—5, його характер як пояснен-
ня занепаду літературної творчо-
сті 284—5; розвиток літератури
на Україні й на Заході 285—90
- літопис: приналежність літопису до
літератури 178, його форма 179,
досліди над літописами 179—80,
характер літопису 198—9, літопис
як літературний пам'ятник 200,
незалежність українських літопи-
сів від византійських хронік 208—
9, гарні прикмети літописів 209—
11; останки пісень і перекази в лі-
тописах 213—4; учені про літо-
пис 209—11
- Літописи: Болгарський 182, Воскре-
сенський 260, Галицько-волин-
ський 75, 78, 130, 200, 204—8, 215,
287, 205 (зміст), 205—6 (джерела),
206—7 і 259 (характер), 255—6 (про
залів України татарвою), Грець-
кий першої редакції 265, Грецький
і Римський другої редакції 205—6,
265, Київопечерський 162, 166,
Київський 200—4, 201 (зміст),
201—2 (джерела), 202 (характер),
так званий Короткий київський
282—3, так звані литовські 281
(походження), 281—2 (редакції
і стиль), Найдавніший 69, 124,
Новгородський 187, 209—10, Поч-
атковий 82, 114, 153, Ростовський
166, Суздальський 201—2, 210,
Чернігівський 187, 200
- літописні кодекси: Голицинський
201, Ермолаївський 191, Іпатський
193, 197, 200—1, Краківський 191,
Лаврентіївський 147, 193, Толстів-
ський 191, Хлібниківський 191,
193, 200
- Лобисевич 25
- Лука Жидята, новгородський про-
повідник, 210
- Макарій митрополит 177 (Четві-
Минеї)
- Максим Ісповідник 142
- Максимович Михайло 246
- Малала, пор. Іван
- Манасія, пор. Константин
монастирь Київопечерський 71—2,
124, 162, 181, 186, 190, 258—9
- Менандр, пор. Мудрости
- Методій 40—6, його ученики 45—
6, 48
- Метафраст 284 (житія святих)
- Минеї: служебна місячна 84, четві
47, 84, 177 (митрополита Макарія)
- Мирний Панас 246
- Митуса 206, 223
- Михайло Гліка 118
- Михайло Синкеа (Символ) 89, 198
- Мідраші 264

- Місаїл 273—7 (послання до папи з 1476 р.)
- мова: українська жива — спільні появи XII в. 16—7, різниці від інших східно-славянських мов 18—9, чужі слова в ній 19—20, її діалекти й говори 20; літературна українська 20—5, церковно-славянська 44—5, 50—2, церковно-славянська як літературна на Україні 21, 50—2, спільна книжна для українців і білорусів 21—2, 30, славяно-українська 22—3, 30, Куліш про книжню і народню мову 23—4
- Могила Петро 144 (Літос)
- Мойсей 83 (Пятикнижжя)
- Мойсей ігумен 202 (приписуване йому оповідання про будову монастирської стіни)
- „Молитва Господу Богу“ XV в. 277
- молитовник віленський з 1596 р. 145
- Мудрости Менаандра 119
- Мусін-Пушкин Олексій гр. 225
- Наум 46
- Некрашевич Іван 25, 30
- Нестор 71—2, 159—62, 188—91, 240, його Житіє 159, Житіє Теодосія 131, 133—4, 159—62, 166, 189—91, Читання про Бориса та Гліба 159—61, йому приписуване Оповідання про перших печерських чорноризців 162, Нестор-літописець 188—91, джерело сумнівів щодо його літописного редакторства 189—91
- Никита Іраклійський 137 (Виклади на проповіді Григорія Богослова)
- Никифор митрополит 69 (відповідь на письмо Володимира Мономаха, як латиняне відпали від соборної правдивої церкви, письмо до Ярослава Святополковича)
- Никифор патріарх 198 (Короткий літопис)
- Никон 284
- Никон Великий 124, 133, 160, 180—5, участь в літописі 180, 183—5, біографічні дані 180—1, пор. Іларіон
- Никон Черногорець 82 (Пандекти)
- Нил Синайський 90 (Наставлення Ісихія), 142
- Нифонт ігумен 204
- Номоканон 47, 105
- Огоновський Омелян 246
- окраси рукописів 53
- оповідання: про битву з Теміркулумом на Ворсклі 281, про битву над Калкою 255, про боротьбу Кейстута з Ягайлом 281, Свигригайла з Жигмонтом 281, з Ягайлом 282, про будову камінної стіни під видубицькою церквою 193, печерської церкви 212—3, про вбивство Ігоря Ольговича 201, про Володимира 215, Демяна Куденевича 214, Кирила Кожемяку та вбивство змія 215, про князювання Витовта й покорення українських і білоруських князівств 281, про Мойсея Угриня 167—71, про напад Батия на Київ 256, про перенесення мощів св. Миколая до Барі 68, про Перепета 215, про перші часи української церкви 163, про перших найвизначніших українських князів 163, про печерських подвижників Дамяна, Бремію, Матвія й Ісакія 184, про події за князювання Ізяслава Мстиславича 201, про Поділля 281, про подорож князя Данила до орди 257, чернігівського князя Михайла 256—7, про половецькі перемоги 186, про половчина, що його віддав на поруку один християнин за викуп св. Миколі, 212, про посвячення церкви св. Юрія в Києві 85, про похід князя Ігоря на половців 1185 р. 201—4, 227, про похід Святослава на греків 218—9, про початок Києва 181, Печерського монастиря 162, про пустельника Герасима та льва

- 85—6, про св. Вячеслава Чеського 45, про смерть Василька 205, двох мучеників християн-варягів 182, Теодосія 185, слуги Бориса — угрина Юрія 187, про те, „задля чого назвався Печерський монастирь“, 184, 191, як Володимир випробував віри 182, про хрещення Володимира в Корсуні 187, Володимира й киян 182, про царя Соломона й царицю Южську 92, пор. апокріфи
- освіта й її рівень 75—6
- осередки культурні 74—5
- Палея 69, 114, 198, 284, Історична 92—3, Толкова 264—5
- Палладій 161
- паломництво на Україні 172—3
- Панчатантра 96
- Паримійник 44, 83, 152
- Патерик Київопечерський 78, 153, 161—72, 190—1, 253, 278, 284—5, автори 162, редакції 162—5, літературна форма 165—6, літературний бік 166, тло 166—71 (Оповідання про Мойсея Угриня), історичне значіння 171—2, друк з 1661 р. 159, 164—5
- патерики: Атопський 85, Єрусалимський або Духовний Луг 85, 166, Римський 47, Синайський 47, 85, Скитський 47, 85
- переказ в історії 178—9
- перекази: про вбивство Люта 187—8, про Володимира 182—3, Олега 181, 183, 213, Ольгу 181, 183, 213, 217, оснування Вільни 282, Святослава 181, 183, 213, бій Мстислава з Редедею 184—5, 213, 224, боротьбу українського хлопця з печеніжником 199, 213, Кия, Щека, Хорива й їх сестру Либідь 183, Михайлика й Золоті Ворота 215—6, 257, напад хозарів на полян і полянську данину мечами 184—5, облогу Білгороду 199—200, 213, пімсту Ольги на деревлянах 187, 213, похід Олега на Царгород 183, смерть Олега 183, про те, як деревляне вбили Ігоря, 183
- переклад, перекладне письменство 80 (розуміння перекладу), 81 (поширення), 81—2 (значіння перекладного письменства), 82 (власні переклади на Україні)
- Переяславщина як культурний осередок 74
- Петро Гугнівий 69
- Петро Чорноризець 49
- Пилип монах 284 (Діоптра)
- письменність 26—7
- письмо 52—3, уставне 53, півуставне 53, скоропис 53
- Письмо Св. 31, 44, 47, 82—4, 88—90, 104—5, 115—6, 118, 137, 142, 151, 198, 206
- пісні народні 220—2, найдавніша загадка 220—1, сліди старовинні 221—2, Роман Великий в гагіці 222
- пісні: Володимирові Мономахові на славу побід і Данилові й Василькові за їх побіди над ятвягами 206, 215, 225, про боротьбу Мстислава з половцями 225, Романа з половцями 225, заслання полоцьких князів 225, битву Мстислава з Ярославом під Листвинюм 213, 224, війну Святополка з половцями на весні 1093 р. 214, напад Мстислава Лютого на Ігоря 181, пробу Рогніди-Горислави позбавити життя Володимира 213, облогу Києва печенігами 213, Романа Святославича 224—6, 246, слави Мстиславові 215
- Пісня пісень 31, про Нібеяюнгів 246
- Платон 48, 137, 285
- Пляно-Карпіні 70
- „Плѣненіє єрусалимское“ 284
- повісти: Акир Премудрий 100—1, 118—9, Варлаам і Йоасаф 102—4 (Кутейське видання з 1637 р. 102—3), 142, 284, Деягений Акрит 82, 101—2, 225—6, Індійське царство

- 99—100, 225, Олександрія 97—9, 113, 265—6 (сербська), Стефаніт і Іхнілат 96—7, 266, Троянська війна 99, 266 (притча), про Бову королевича 266, про Мамаєве бойовище 247—8
- Повість временних літ 155, 189—201, перша редакція 188—91, друга й третя 191—200, участь Василя 193—7, 204
- поети найдавніші 222—4, скоморохи-поети 222—3, професіональний стан співців-поетів 223
- Полікарп чернець 134, 162—6, 190—1, його Послання до Акиндина 162
- Послання апостолів 82—3, Потій Іпатій 277 (Посельство до папежа з 1605 р.)
- Поучення: в день пам'яті Бориса та Гліба 146, дітям 151, з святих книг про дітей 101, 225, про божі карі 146—7, св. Василя проти п'янства 287, синові Теодори 89, 151—2, Ярослава Мудрого дітям 151
- Похвала: князеві Витовтові 281, Острозькому 283, Рюрикові 146, св. Теодосієві 119, 134, 162
- почитання книжне 76
- Правда Руська 72—3, її вплив на право литовської держави 278—80
- Премудрість: Сираха 116, Соломона 116
- „Преніє Панагіота съ Азимитомъ“ 69
- Притчі: витязь і смерть 101, Соломона 137, 151
- Прокіп 45
- Прокл, царгородський архієпископ, 142
- Пролог 49, 84—5, 152—3, 161—2, 166
- проповідь 124—5 (два типи), 12 проповідей на Господські свята 146, 8 на неділі Пісної тріоди 146
- „Пророчество Исаіино объ отверженіи жидовъ“ 265
- Псалтиря 31, 44, 74 (з 1397 р.), 83 (Гадательна, Толкова), 145 (острозька з 1598 р.), 148, 151—2
- Пчела 42, 90—1, 116, 118
- раса арійська, індоєвропейська 3
- Розуми Варнави 119
- роман: про Артура й лицарів круглого стола 285, про Карла Великого та його паладинів 285, про Лиса Микиту 285
- Роман Солодкопівець 84
- Руданський Степан 114—5 (Байки світові в співах), 183, 246
- русин 2,
- Русь 2, 9—10, Мала Русь 2—3, Мала Росія 2
- Сава 46
- світогляд народній 56—8
- Северіян Гевальський 93 (Шестоднев)
- Серапіон 258, 260—3, його проповіді 260, відгомін сучасних нещастів в них на Україні 260—1, проповіді з часу єпископства 261—2, характеристика письменника 262
- Сербія 265—7 (відродження літературного руху)
- Сильвестер ігумен 193—4
- Симеон царь 46, 49
- Симон 162—6 (Слово про будову печерської церкви, Послання до Полікарпа)
- скоморохи 123—4, 145, 222—3
- Скорина 284
- славяне: спільна цивілізація 3—4, колиска спільноти 4, розчленування 4—5, розселення 5, південні 4—5, східні 5, 9—12
- словесність усна 26, на Україні 55—6, 58, 61—4, татарське лихоліття і народня творчість 257, пор. епос, колядки, перекази, пісні
- слово 25, як творчість 25—6
- Слово про похід Ігоря 63—4, 70, 78, 99—101, 114, 152, 176, 202, 223—50, 252—4, 285, 287, рукопис 225, відкриття 225, досліді над ним 226—

- 7, зміст і будова 227—38, сліди поганства 238, як наслідування Боянові 238—9, сліди книжніх джерел 239—40, народня течія 240—2, мова 242—3, з погляду на пізнішу думу 243—4, автор 244, час писання 244—5, ідея твору 245, новітні переклади 245—6, історично-літературне значіння 246—7, вплив на Задонщину 247—8, звязок з іншими пізнішими творами 248—50
- Слово: на перенесення мощів Бориса та Гліба 74, „о високоумномъ хмельъ“ 288, „о вѣрѣ крестыянскои и латыньскои“ 69, о Лазареві воскресеніі 114, 249—50, „о погибели русьскія земли“ 248—9, про збурення пекла 114, про Мамайове бойовище 247—8, про перенесення мощів преподобного Теодосія 162, 191, про тропарні чарки 147, похвальне св. Климентові 145, проти князів 74, св. отців про пости 122—3, якогось христолюбця і ревнителя по правій вірі 146
- Служба: Кирилові й Методієві 45, Несторові 159 (з 1763 р.) „Соборникъ“ з 1647 р. 145
- Солунь, солунські брати, походження і освіта 41, побут на території сьогоднішньої України 41—2, винахід азбуки 43—4, переклад Св. Письма 44, діяльність у Панонії й Моравії 44—5
- Софокл 48, 285
- Софонієве „Повѣданіє“ 248
- Статут Литовський, редакції з 1529, 1566 і 1588 рр. 278—80
- Степан ігумен 159, 181, 189
- Стефан-доместик 133
- Стихірар новгородський 134
- Стословець Геннадія 89—90
- „Судебник“ Казимира 278—9
- Талмуд 264
- Танський 25
- Теодор Птохопродром 118
- Теодор Студит 87, 133, 142, 146, 284
- Теодорець 139
- Теодорит Кирський 87, 138 (Толкування на Пятикнижжя)
- Теодосій, монах XII в., 68, 71, його переклад посланія папи Льва I до патріярха Флавія та про ересь Євтихія 69, Посланіє Ізяславові про віру 162
- Теодосій Печерський 69, 78, 131—4, 146, 153, 161—2, 180, 185, 189—91, 240, 253, 263, посланія 132, поучення 133, приписувані йому Слово утішне до братії про душевну користь 146, друге 146, Поучення про божі кари 146—7, Слово про тропарні чарки 147, 287—8
- Теоктист ігумен 134
- Теопемпт 181
- Тома, смоленський пресвітер, 136—7
- Транквіліон-Ставровецький Кирило 144
- Тризна Йосип 164
- Тріюдь киянина Мойсея 74
- Тупталенко Дмитро 103 (Четъ-Миней), 159, 177 (збірник з 1704 р.)
- Турів як культурний осередок 74, 139
- Україна: межі 1, простір 1, сусіди 1, скількість населення 1, назва 2—3, заслуги для європейської культури 12, державне життя 12—3, визвольний рух 14, стичність з західньою Європою 14—5, причини пізнього виступу на історичну сцену 251; українці: скількість 2, походження 3—5, племена 5—7, літописне оповідання про них 6—7, сповення їх у націю 7—9, національна окремішність українців 7, провідна ідея української нації 14, пор. мова
- устав студійський 82, 87
- Федькович Юрій 246
- Фізіолог 93—4
- Фотій митрополит 267—8, посланіє

- в Києвопечерський монастирь 163, проповіді й поучення 268, перерібка проповіді про божі карі 268
- Фотій патріарх 41—2
- Франко Іван 103, 263
- Холам як культурний осередок 75
- Холошевський Калістрат 164
- Храбр 54—5 (Сказаніє о письменехъ словенскихъ)
- християнство на Україні 35—8, легендарна історія 35—6, хрещення України 37—8, два типи християнства 38—40, римське 38, грецьке 38—9, народження славянської літератури шляхом боротьби обох типів 40—5, проби пропаганди римського християнства на Україні 67—8
- хроніки 91—2, пор. Гамартол, Малала,² Манасія
- Хронограф 198, 205, 225, 265
- Цамблак Григорій 66, 144, 267—70, проповіді 268, Ісповідання віри 268, панегіричні писання 268—9, безуспішність заходів коло релігійної унії 269—70
- Часослов 84
- Чернигівщина як культурний осередок 74
- Чосер 289 (Кентерберійські оповідання)
- Чуда Миколи Чудотворця 82
- Чудо Миколи Чудотворця з дитиною 212
- Швайпольт Фіоль 30
- Шевченко Тарас 246
- Шекспір 289
- Шестоднев 48, 93—4, 265, пор. Амвросій Медіолянський, Василій Великий, Іван Дамаскин, Северіян Гевальський
- Щурат Василь 246
- Юрій Зарубський 145 (Повчѣньє къ духовному чаду)
- Юрій митрополит 69 (Стязаньє съ латиною)
- Юрій Гамартол (Юрій Грішник) 47, 91—2, 98, 265 (Хроніка)
- Яков Монах, Оповідання про Бориса та Гліба 114, 153—9, Память і похвала українському князеві Володимирові 153—4, йому приписуване посланіє одного батька до духовного сина 154
- Янь Вишатич 124, 184
- Яремецький-Білашевич Ілля 111 (його рукописі з 1748 р.)
- Годолі (1828—30) 125—30
 Статут Української релігійної спілки в 1828 р. 126—30
 Стендаля 126—30
 Стран-кошевіч 127
 Стрицький-Поліщук 128
 Столяра Іванова 128—30
 Сукієвич, Кавнір 128—30
 Тауц 129
 Тарас 129
 Теодор Потоцький 129
- Федюкович Юрій 246
 Філот 91—2
 Фотій митрополит 35—8, 67—8, 268, 269—70

О г л а в.

	стор.
Вступні замітки	1—32
1. Україна	1—3
2. Племінне походження українського народу	3—5
3. Українські племена	5—7
4. Українська народність	7—9
5. Україна та східне славянство	9—12
6. Історична доля і роля України	12—15
7. Українська мова	15—20
8. Справа української літературної мови	20—25
9. Усна словесність і письменність	25—27
10. Література	27—29
11. Поділ історії української літератури на доби	29—32
Давня доба української літератури	33—290
I. Основи давньої доби української літератури	35—79
1. Християнство	35—38
2. Два типи християнства	38—40
3. Народини церковно-славянської літератури	40—45
4. Болгарська література	46—50
5. Мова церковно-славянської літератури й письмо	50—53
6. Справа літератури в передхристиянській добі	53—58
7. Двоєвірря	58—64
8. Чужі впливи	64—70
9. Культурні осередки й освітній рівень	70—76
10. Справа збережености пам'яток літератури	77—79
II. Перекладне письменство	80—120
1. Вступні уваги	80—82
2. Святе Письмо	82—83
3. Богослужбне й житійне письменство	84—86
4. Твори святих отців	86—88
5. Збірники	88—91
6. Історичні твори	91—93
7. Природописні й географічні твори	93—96
8. Повісти	96—104
9. Апокрифи	104—115
10. Загальний погляд на перекладне письменство	115—116
III. Від перекладного письменства до оригінального	116—120
III. Оригінальне письменство духовного змісту	121—177
1. Початки оригінального письменства	121—124
2. Митрополит Іларіон	124—131
3. Ігумен Печерського монастиря Теодосій	131—133
4. Печерський монах Григорій	134
5. Справа літературної діяльності Кліма Смолятича	134—138
6. Кирило Турівський	138—145

	стор.
7. Юрій Зарубський	145
8. Проповіди невідомих авторів	145—147
9. Поучення Володимира Мономаха	147—152
10. Справа Життя Антонія	152—153
11. Справа літературної діяльності Якова Монаха	153—159
12. Агіографічні писання Нестора	159—162
13. Київопечерський Патерик	162—172
14. Данило Паломник	172—177
IV. Літописи.	178—211
1. Походження літописів	178—180
2. Найдавніший київський звід	180—183
3. Перший київопечерський звід	183—185
4. Другий київопечерський звід або Початковий звід	185—188
5. Літописець Нестор	188—191
6. Друга й третя редакції Повісти временних літ	191—200
7. Київський літопис	200—204
8. Галицько-волинський літопис	204—208
9. Українські літописи як продукт українського духа	208—211
V. Поезія	212—250
1. Перехід до справжньої красної літератури	212—214
2. Лицарський епос	214—220
3. Інші народні пісні	220—222
4. Найдавніші українські поети	222—225
5. Слово про похід Ігоря	225—227
6. Зміст і будова Слова про похід Ігоря	227—238
7. Складові елементи Слова про похід Ігоря	238—242
8. Мова й форма Слова про похід Ігоря	242—244
9. Походження й ідея твору	244—246
10. Значіння Слова	246—247
11. Вплив Слова на пізнішу літературу	247—250
VI. Занепад літературного життя	251—290
1. Погляд на дотеперішній розвиток літератури	251—254
2. Занепад літератури через татарське лихоліття	254—257
3. Відгомін татарщини в пам'ятках письменства	258—260
4. Серапіон	260—262
5. Збірники й компіляції	262—265
6. Вплив відродженої літератури південних славян	265—269
7. Письменський відгомін змагань до релігійної унії	269—277
8. Упадок духовної творчости	277—278
9. Так звані литовські літописи	278—283
10. Книжний засіб	283—285
11. Розвиток літератури на Україні й на Заході	285—290
Синхроністичні таблиці письменства давньої доби	291—299
Важніша література предмету	300—330
Показчик змісту	331—340

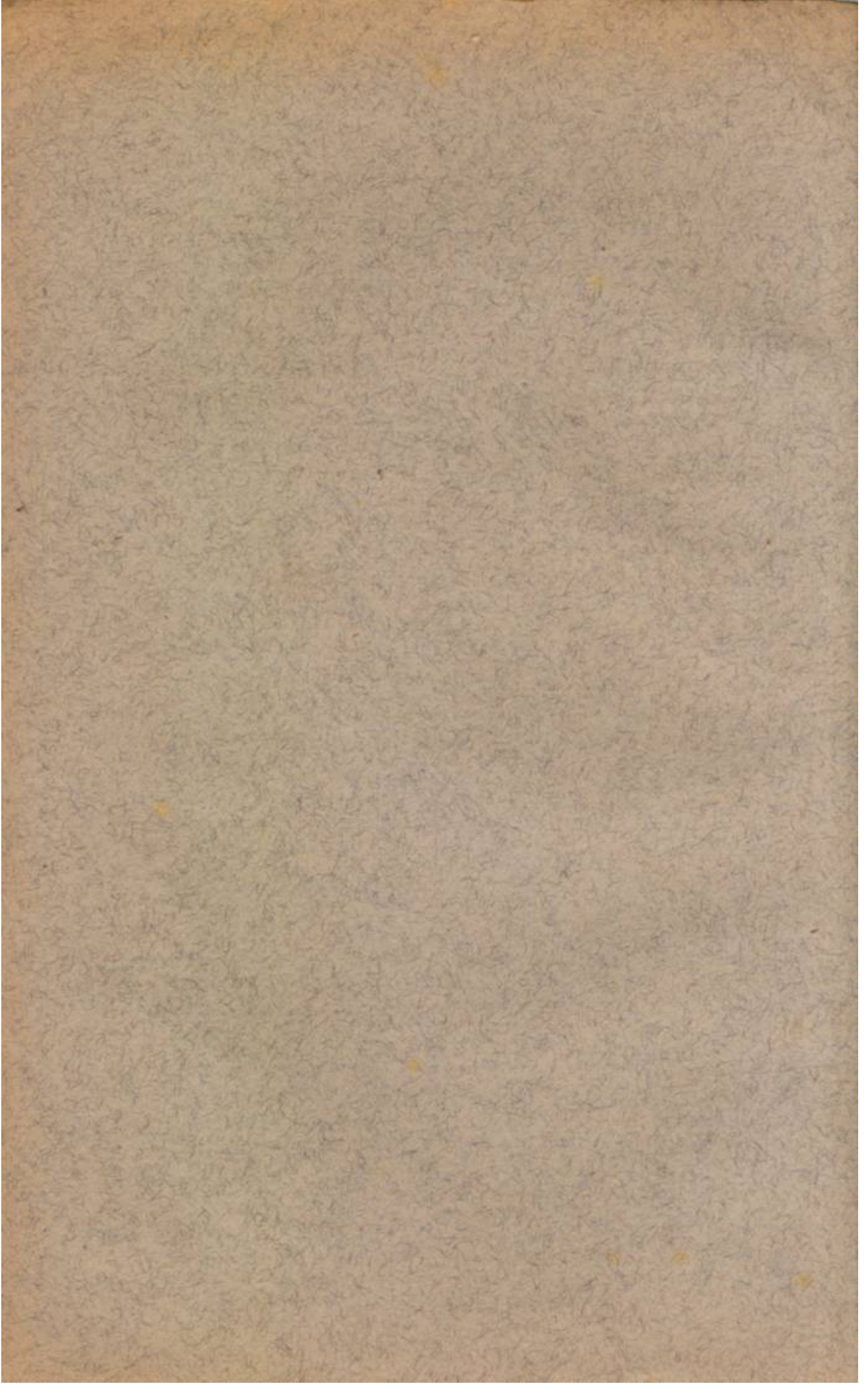
Спис ілюстрацій.

	стор.
1. Фреска монастиря св. Кирила в Києві: Святий Кирило проповідує праву віру	42
2. Мініатюра з Радивилівського списка літопису до оповідання про винайдення славянських букв Методієм і Константином	43
3. Ключ до глаголиці	43
4. Галицьке Євангеліє з 1144 р. (Устав)	51
5. Найстарший кириличний напис у Києві: Тайна вечеря в соборі св. Михайла	52
6. Заставка: рослинні й геометричні окраси (з Остромирового Євангелія)	53
7. Орнамент рукопису XIV в.	54
8. Заставка з рукописного Євангелія XV—XVI в.	55
9. Заставка з рукописного Євангелія XV—XVI в.	56
10. Заставка з рукописного Євангелія XVI в.	57
11. Заставка з друку XVI в.	58
12. Заставка з друку XVI в.	59
13. Заставка з Ірмологіона Угорської України з 1610 р.	60
14. Заставка з рукописного Євангелія XVII в.	61
15. Заставка з рукописного Євангелія XVII в.	62
16. Заставка з рукописного Євангелія XVII в.	63
17. Заставка з рукописного четвероєвангелія XVIII в.	64
18. Заставка з рукописного четвероєвангелія XVIII в.	65
19. Собор св. Софії в Києві (гравюра XVII в.)	71
20. Вівтарь собору св. Софії: мозаїкові образи	72
21. Київопечерська Лавра	73
22. Окладинка Мстиславового Євангелія: верхня срібна дошка	74
23. Початкові букви Збірника Святослава	89
24. Листок із Збірника Святослава 1073 р. (Устав)	90
25. Святославова родина: Святослав, його жінка й сини: Гліб, Роман, Давид, Олег і Ярослав (Мініатюра з Святославового Збірника 1073 р.)	91
26. Мініатюра Збірника Святослава 1073 р.	92
27. З космографії Козми Індикоплова XVI в.	94
28. Система світу, як її уявляв собі Козма Індикоплов	95
29. Як Козма Індикоплов уявляв собі уладження землі	96
30. Стріча Олександра з песиголовцями (з рукописної Олександрії)	98
31. Апокріфічне благовіщення або передблаговіщення в катедрі св. Софії в Києві	107
32. Скоморохи. Фрески собору св. Софії в Києві	123
33. Похорони св. Володимира. (З Оповідання про життя св. Бориса та Гліба XIV в.). Характеристичне для давнього	

	стор.
обряду похоронів положення тіла на сани. (Устав, що переходить в півустав)	154
34. З Оповідання про життя св. Бориса та Гліба XIV в.	155
35. З Оповідання про життя св. Бориса та Гліба XIV в.	156
36. З Несторового Читання про св. Бориса та Гліба. (Зразок уставу XIV в.)	160
37. Листок Печерського Патерика XVI в. (Устав)	163
38. Закінчення Патерика, писаного в Києвопечерській Лаврі 1554 р. (Український півуставний скоропис)	164
39. Місто Тиверіяда. (З ілюстрованого Паломника)	175
40. Літописець Нестор	190
41. Сторінка Лаврентіївського кодексу 1377 р. (Пізній устав з низкою півуставних букв)	192
42. Побіда князя Ігоря над половцями. Ігорь опановує табор половців з їх вежами (шатрами). (З Радивилівського літописного кодексу)	203
43. Ярославна	236
44. Луцьке Євангеліє XIV в.	263
45. Григорій Цамблак роздає просфори. (З хроніки Райхенталя)	267
46. Четвероевангеліє XV—XVI в. бібліотеки духовної академії в Києві (Типовий півустав)	270
47. Четвероевангеліє XV—XVI в. бібліотеки духовної академії в Києві (Типовий півустав)	271
48. Загорівський Апостол 1554 р. (Типовий півустав)	272
49. Загорівське Євангеліє (Типовий півустав)	274
50. Загорівське Євангеліє	275
51. Турійське Євангеліє (Півустав)	276
52. Мініатюра з рукописного Євангелія 1507 р.	279
53. З Литовського Статуту (Білоруський скоропис)	280

Перед читанням прошу справити оці помилки:

стор.	рядок	надруковано	має бути
1	11 здолу	густого	Густого
18	18 "	відм.	відм.
37	7 згори	правдоподібча	правдоподібна
68	3 "	Бару	Барі
68	5 здолу	буку	боку
75	6 згори	1280	1283
105	16 "	аторитет	авторитет
113	1 здолу	Папіна	Пипіна
187	5 згори	Курсуні	Корсуні
236	20 здолу	Ярослава	Ярославна
272	1 "	Загорівське Євангеліє	Загорівський Апо- [стол 1554 р.

В канцелярії товариства „Просвіта“

у Львові, Ринок ч. 10,

можна дістати такі твори

з „УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА“:

1. Гр. Квітки-Основ'яненка . . . . . брош. 2 томи
2. М. Шашкевича, Як. Головацького й Ів. Вагилевича . . . . . „ 1 том
3. М. Устияновича, Ан. Могильницького . . . . . „ 1 том
4. Ам. Метлинського, М. Костомарова . . . . . „ 1 том
5. Т. Шевченка . . . . . „ 2 томи
6. Панька Куліша . . . . . „ 6 томів
7. Іс. Воробкевича . . . . . „ 2 томи
8. Л. Глібова, Кс. Климковича, Вол. Шашкевича . . . . . оправ. 1 том
9. Ол. Стороженка . . . . . „ 1 том
10. Ст. Руданського . . . . . брош. 3 томи
11. Ос. Юр. Федьковича . . . . . „ 1 том
12. Ів. Нечуя-Левіцького . . . . . „ 1 том

(Тут увійшли: Микола Джеря, Запорожці, Бурлачка, Баба Параска та баба Палажка, В концерті, Два брати).

Тамже можна дістати велику історичну повість *Осипа Назарука* в двох частинах п. н.

„КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ“

на дуже гарнім папері, чистий друк, з картою земель держави Осмомисла й родоводом українських князів з дому (легендарного) Рурика.

Друкується й незабаром вийде праця *дра Філарета Колесси* п. н.

„УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ“,

перше загальнодоступне повне видання з основною вступною розвідкою, докладними поясненнями, знімками кобзарів і нотами.

Замовлення і гроші посилати на адресу: Товариство „Просвіта“, Львів, Ринок, ч. 10. — На порто, опакуння й поручення треба дочисляти до ціни книжки приписані квоти.